

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**BAŞLANGICINDAN OSMANLI HAKİMİYETİNE KADAR ERZURUM VE
ÇEVRESİ**

Yüksek Lisans Tezi

DANIŞMANI

Yrd. Doç. Dr. Füsun KARA

HAZIRLAYAN

Duygu ÖZDOĞAN

ELAZIĞ - 2008

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**BAŞLANGICINDAN OSMANLI HAKİMİYETİNE KADAR ERZURUM VE
ÇEVRESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez 15 / 01 / 2008 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Üye

Üye

Yrd. Doç. Dr. Füsun KARA

**Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / /
tarih**

ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Başlangıcından Osmanlı Hakimiyetine Kadar Erzurum ve Çevresi

Duygu ÖZDOĞAN

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

2008; Sayfa XVII + 155

Anadolu coğrafyasının önemli şehirlerinden olan Erzurum, tarih boyunca önemli bir konuma sahip olmuştur. Prehistorik dönemden başlayarak gerek coğrafi konumu gerekse sahip olduğu zenginlikler sayesinde birçok savaflara sahne olmuş ve o dönemlerden itibaren Anadolu'nun önemli yerleşim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Tarihi devirlerin başlangıcı ile de birçok devlet tarafından fethedilen Erzurum Bizans imparatorluğu döneminde önemli bir üst olmuş, Bizanslılar kaleler inşa ettirip bölge halkını asimile politikası altına almışlardı. Yine bu dönemde Bizans - Sasani mücadelesi yaşanırken bunun yanı sıra İslami dönemde de fethedilmeye çalışılmıştır. Hulefa-i Raşidin döneminden sonra, Emevi, Abbasi hakimiyetlerine girmiş daha sonra uzun sürecek Türk hakimiyeti yaşanmıştır. Bunlar arasında Saltuklular bıraktıkları önemli sanat eserleri ve mimarisi ile bölgede, günümüze kadar varlığını hissettirmiş olup Selçuklular zamanından kalma yapıtlarla da mirasımız zenginleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Bizans, Sasani, Saltuklular, Selçuklular, Mimari

ABSTRACT

Master Dissertation

ERZURUM and its SURROUNDING from its BEGINNING to OTTOMAN DOMINANCE

Duygu OZDOGAN

Firat University

Institute of Social Sciences

Department of History

2008; Page: XVII + 155

Erzurum which is one of the important cities of the Anatolian geography, had an important status among the history. Starting from the prehistoric period, because of both the geographic position and the richnesses it posses, lots of war had been screened in Erzurum and it had been one of the important settlement centre since those times. Erzurum that had been conquered by lots of countries with the beginning of the historical cessions, became an important exponent in the Byzantine Empire period and the population of the region exposed to the assimilation policy by Byzantines that had built castles. Again in this period as Byzantine – Sasani struggle was lived, it was also tried to be conquered in Islamic period. After the period of ‘Hulefa-i Raşidin’, Erzurum fell into Emevi and Abbasi dominance, then Turkish dominance which will go on for a long time started. Among these, Saltuklu existence was sensed in the region until nowadays via important artistry and architecture left by them. Moreover our heritage was enriched by constrictions from Selçuklu period.

Key Words: Erzurum, Byzantine, Sasans, Saltukians, Seljukians, Architecture

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
İÇİNDEKİLER.....	III
ÖNSÖZ.....	VIII
KISALTMALAR.....	X
KONU VE KAYNAKLAR.....	XI

GİRİŞ

1. TARİH İÇİNDE ERZURUM'A VERİLEN ADLAR	1
1.1. Pianehi.....	1
1.2. Gordia	2
1.3. Karin, Kalikale	2
1.4. Theodosius	3
1.5. Karaz.....	3
1.6. Erzen	3
ERZURUM İLİNİN COĞRAFİ KONUMU	4

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE ERZURUM VE ÇEVRESİ	6
1. 1. Yazılı Tarih Öncesi Dönem.....	6
1.1.1. Taş Devri	7
1.1.1.1. Paleolitik (Eskitaş Devri) Devri	7
1.1.1.2. Mezolitik (Ortaçağ Devri) Devri.....	8
1.1.1.3. Neolitik (Yeniçağ Devri) Devri	8
1.1.2. Kalkolitik Dönem.....	9
1.1.3. Tunç Çağı.....	10
1. 2. Yazılı Tarih Dönemi	15
1.2.1. Diauehi Krallığı	16
1.2.2. Urartular	19
1.2.3. Medler	21
1.2.4. Persler.....	22
1.2.5. Partlar	23

1.2.6 Romalılar	23
1.2.7.Pontlar	25
1.2.8.Bizanslılar.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSLAMİ DÖNEMDE ERZURUM VE YÖRESİ

2. 1. Dört Halife Döneminde Erzurum'a Yapılan Akınlar	29
2. 2. Emeviler Döneminde Erzurum'a Yapılan Akınlar	30
2. 3. Abbasiler Döneminde Erzurum'a Yapılan Akınlar	31
2. 4. Anadolu'ya Yapılan Selçuklu Akınları.....	32
2.4.1. 1041-1048 Yılları Oğuz Akınları ve Pasinler Savaşı.....	35
2.4.2. Tuğrul ve Çağrı Bey Dönemi	36
2.4.3. 1059-1063 Yılları Oğuz Akınları.....	39
2.4.4. Sultan Alparslan Dönemi	39
2.4.5. Malazgirt Savaşı ve Anadolu' nun Türk Yurdu Olması	41
2.4.6. Sultan Melikşah Dönemi	43
2.4.7. Saltuklu Devletinin Kuruluşu	45
2.4.7.1. Ebu'l- Kasım Saltuk (1701 – 1102)	45
2.4.7.2. Ali B. Ebu'l- Kasım Saltuk (1102 – 1124)	46
2.4.7.3. Ziyaeddin Gazi (1124 – 1132)	47
2.4.7.4. İzzeddin Saltuk (1132 – 1168).....	48
2.4.7.5. Nasireddin Muhammed (1168 – 1191).....	50
2.4.7.6. Mama Hatun (1191 – 1201).....	51
2.4.7.7. Alaeddin Melikşah (1201 – 1202).....	51
2.5. Türkiye Selçuklu Devleti ve Doğu'daki Faaliyetleri.....	54
2.5.1. Sultan I. Kılıç Aslan Dönemi	54
2.5.2. Gıyasettin Keyhüsrev/Rüknettın Süleyman Şah/ İzzettin Keykavus Dönemleri.....	56
2.5.3. Alaeddin Keykubat Devri.....	57
2.5.4. Yassı Çemen Muharebesi	59
2.5.5 Selçuklu İlerleyişinin Doğu'da İyice Hızlanması.....	60
2.5.6. Alaeddin Keykubat'ın Erzurum'u Alması	61

2.5.7. Yassıçemen Zaferi ile Erzurum'un Zaptının Akisleri.....	63
2.6. Moğol İstilasına İlk Kurban	63
2.6.1.GIYASEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİNDE ERZURUM	64
2.6.2. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Sultanlığında Bozulan Dengeler	64
2.6.3. Erzurum Askerlerinin Babai Ayaklanmasına Gönderilmesi	65
2.6.4. Erzurum'un Moğollar Tarafından Ele Geçirilmesi	67
2.6.5. MOĞOL KORUMACILIĞINDA ERZURUM.....	70
2.6.6. Pervane'nin Ölümüne Kadar Erzurum	70
2.7. İlhanlılar dönemi.....	70
2.8. Eretna Beyliği Dönemi	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI HAKİMİYETİNE KADAR ERZURUM VE YÖRESİNİN	
KÜLTÜR VE MEDENİYETİ.....	76
3. 1. Prehistorik Dönemde Kültür ve Medeniyet	76
3.1.1. Mimari.....	78
3.1.1.1. Pulur Höyüğü Mimarisi.....	78
3.1.1.2. Karaz ve Güzelova Höyükleri.....	80
3.1.1.3. Evlerin Ortak Yapıtları.....	81
3.1.2. Çanak- Çömlekler	83
3.2. Urartular Döneminde Kültür ve Medeniyet	85
3.2.1. Urartularda İdari Yapı	885
3.2.2. Urartularda Din	86
3.2.3. Urartularda Dil.....	87
3.2.4. Urartularda Mimari	87
3.3. Roma ve Bizans İmparatorlukları Döneminde Kültür ve Medeniyet.....	91
3.3.1. İdari Teşkilat.....	91
3.3.2. Mimari.....	92
3.4. Saltuklular Zamanında Kültür Ve Medeniyet	92
3.4.1. Saltuklularda İlim.....	93
3.4.2. Saltuklular'da Dini Hayat.....	93
3.4.3. Saltuklular'da Mimari	95

3.4.5. Kaleler	96
3.4.5.1. Erzurum Kalesi.....	96
3.4.5.2. Pasinler (Hasankale) Kalesi	98
3.4.5.3. TortumKalesi	98
3.4.5.4. İspir Kalesi	98
3.4.5.6. Oltu Kalesi	99
3.4.5.7. Avnik Kalesi	99
3.4.5.8. Micingert Kalesi.....	100
3.4.5.9. Zivin Kalesi.....	101
3.4.5.10. Kars Kalesi.....	102
3.4.5.11. Bayburt Kalesi.....	102
3.4.6. Camiler.....	103
3.4.6.1. Erzurum Kale Mescidi.....	103
3.4.6.2. İspir Kale Mescidi	104
3.4.6.3. Erzurum Ulu Cami	1105
3.4.6.4. Tepsi Minere (Saat Kulesi):.....	107
3.4.7. Türbe Ve Kümbetler	108
3.4.7.1. Erzurum Emir Saltık Kümbeti	108
3.4.7.2. Tercan Mama Hatun Türbesi	109
3.4.7.3. Micingirt Kümbeti.....	111
3.4.8. Hamamlar	111
3.4.8.1. Tercan Mama Hatun Hamamı.....	111
3.4.9. Kervansaraylar	112
3.4.9.1. Tercan Mama Hatun Kervansarayı	112
3.5. Selçuklular Döneminde Kültür ve Medeniyet.....	115
3.5.1. Selçuklular Zamanında Ticari ve Ekonomik Hayat.....	115
3.5.2. Selçuklular'da İlim.....	118
3.5.3. Erzurum ve Çevresinde Selçuklulara Ait Yapılar.....	119
3.5.3.1. Çifte Minare (Hundi Hatun Medresesi).....	119
3.5.3.2. Sultaniye Medresesi	125
3.5.3.3. Zaviyeler	126
3.5.3.4. Ebu İshak Kazruni Türbesi	126

3.5.3.5. Gümüşlü Kümbet	128
3.5.3.6. Adı Belli Olmayan Türbe	129
3.5.3.7. Sultan Mahmut Tekkesi.....	131
3.5.3.8. Selçuklu Dönemi Mezar Taşları.....	131
3.6. İlhanlılar Ve Eretnalılar Döneminde Kültür ve Medeniyet	132
3.6.1. Medreseler	133
3.6.1.1. Yakutiye Medresesi ve Mescidi	133
3.6.1.2. Ahmediye Medresesi	1135
3.6.2. Ahilik Teşkilatı	1136
3.6.3. Türbeler	137
SONUÇ	140
BİBLİYOGRAFYA.....	143
EKLER.....	148
ÖZGEÇMİŞ	

ÖNSÖZ

"Erzurum ve çevresinin dip tarihi çözülebilse, bu yalnız Doğu Anadolu için değil, komşu ülkeler, hatta Mezopotamya tarihi için de büyük bir kazanç olurdu. "

H.Z.KOŞAY

Doğu Anadolu'nun önemli şehirlerinden olan Erzurum tarihin birçok döneminde Anadolu'nun önemli savunma kalesi olmuş ve stratejik konumu ile birçok devletin ele geçirince üstünlük sağlayabileceği tarihi bir öneme sahiptir.

Binlerce yıllık tarihi geçmişi ve kültürel alt yapısı sayesinde sadece kendi tarihine değil çevre coğrafyalardaki birçok milletinde tarihini aydınlatmaya yardımcı olacaktır.

İlkçağlardan Osmanlı hakimiyetine geçinceye kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Erzurum tarihin her döneminde Anadolu'nun en gözde köşesi özelliğini korumuştur. Özellikle Saltuklular ve Selçuklular döneminden kalan mimari yapının zenginliği, günümüzde şehri adeta canlı bir müze haline dönüştürmüştür.

Araştırmamızda yapmaya çalıştığımız, elimizden geldiği kadarıyla İlkçağlardan Osmanlı hakimiyetine kadar ki Erzurum tarihine kaynaklar ölçüsünde ışık tutmaktır. Fakat bazı dönemler hakkında kısıtlı kaynaklar olduğu için tezimizde zorluklarla karşılaştık. Yapabildiğimiz kadarıyla İlkçağlardan Osmanlı hakimiyetine kadar ki dönemi bir nebze de olsa aralamaya çalıştık.

'Başlangıcından Osmanlı Hakimiyetine Kadar ki Dönemde Erzurum ve Çevresi Tarihi' adlı çalışmamız giriş ve üç bölüm halinde yazılmıştır. Giriş'te Erzurum' a tarih içerisinde verilen adlar ve Erzurum'un coğrafi konumu üzerinde durduk. Birinci bölüm Erzurum'un 'İslam Öncesi Dönemi', ikinci bölüm ise, 'İslami Dönemi' kapsamaktadır. Üçüncü bölümde ise 'Osmanlı hakimiyetine kadar Erzurum ve çevresinde Kültür ve Medeniyet anlatılmıştır.

Tezimin hazırlanmasında her türlü yardımı benden esirgemeyen, manevi desteğini heran hissettiğim, bizlere gerçek ilmin ışığını gösteren değerli hocam, Prof.Dr.

Muhammet Beşir AŞAN'a ve Değerli Danışman hocam, Yrd.Doç.Dr. Füsün KARA'ya Őükranlarımı arz ederim.

Araştırmalarda bana yol gösteren çalışmalarından yaralandığım Doç. Dr. Alparslan CEYLAN'a teőekkür ederim.

Ayrıca heran desteklerini ve yardımlarını esirgemeyen değerli eşim Zülküf ÖZDOĞAN ve değerli arkadaşlarım Zekiye TUNÇ ve Burhan MİLLİ'ye de teőekkürü bir borç bilirim.

Elazığ-2008

Duygu ÖZDOĞAN

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.Ü.D.T.C.F.D.:	Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafiya Fakültesi Dergisi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
T.D.E.K.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Y.A.	: Yurt Ansiklopedisi
yy.	: Yüz Yıl

KONU VE KAYNAKLAR

I.KONU

Coğrafi Konumu sebebiyle Erzurum ve çevresi Doğu Anadolu yüksek yaylasında binlerce yıl önceden beri parlayan bir yıldız gibidir. Eski medeniyetlerin bir kavşak yeri olduğu gibi, insanlık tarihinin en eski çağlarından beri, eşi az görülür uygarlıklara sahne olmuştur. Yapılan araştırmalara göre ilkçağlardan başlayarak istilaya uğrayan Erzurum, Hitiler, persler, Romalılar, Bizanslılar, Saltuklular, Selçuklular, İlhanlı ve Eretnalıların hakimiyetinde kalmıştır.

Yaptığımız bu çalışmada stratejik konumunu baz alarak, önemini vurgulamaya çalışırken Osmanlı'ya kadar ki tarihini üç bölümde ele almaya çalıştık. İlk iki bölümünde Erzurum ve çevresinin Osmanlı hakimiyetine kadar ki döneminde tarihini incelerken, son bölümünde ise kültür hayatından bahsettik.

II. KAYNAKLAR

1. TETKİK ESERLER

TÜRKÇE ARAŞTIRMALAR

Çalışmamızın giriş bölümünde tarih içerisinde Erzurum'a verilen adlar konusunda Bilge Umar'ın Türkiye'deki Tarihsel Adlar¹, Nusret Çam'ın Erzurum Tabyaları², Vefik Altuğ'un Erzurum Ve Civarının Tarihi, Tabii, Beşeri, İktisadi Durumu Üzerinde Tetkikler³, İ. Hakkı Konyalı'nın Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi⁴ adlı eserlerinden yararlanarak Erzurum'a tarih boyunca verilen isimleri incelemeye çalıştık. Başlangıcından Selçuklu'ya kadar ki dönem içerisinde çeşitli ulusların bölgeye verdiği isimleri bu bölüm ihtiva etmektedir.

¹ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993

² Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, İstanbul, 1957

³ Vefik, Altuğ, *Erzurum Ve Civarının Tarihi, Tabii, Beşeri, İktisadi Durumu Üzerinde Tetkikler*, İstanbul, 1941

⁴ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1984

Aynı zamanda yine bu bölümde coğrafi yapısından bahsederken Evliya Çelebi'nin Evliya Çelebi Seyahatnamesi⁵, Osman Yalçın'ın Erzurum⁶, Lutfi Sezen, Erzurum Şehir Folklorü⁷ eserlerinden yararlanılmıştır.

Birinci bölüme geldiğimizde ise; ilk kısmında daha çok yüzey araştırmalarından yararlanılmıştır. Alparslan Ceylan'ın 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları⁸, Serdar Girginer'in Erzurum İlinin Arkeolojik Araştırmaların Tarihçesi⁹, ve özellikle Hamit Zübeyr Koşay'ın Hamit Zübeyr Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi¹⁰, Alparslan Ceylan'ın Sarıkamış¹¹, Ekrem Akurgal'ın Eskiçağ Türkiye Tarihi¹², Tahsin Aşıroğlu, Erzurum İlinin Tarihçesi, Cumhuriyetin 50. Yıl Armağanı¹³, M. Pehlivan,, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi¹⁴, Tahsin Akgün, Erzurum'un Tarihçesi Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi¹⁵, S. Güneri, Erken Demir Çağında Doğu Anadolu İle Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler¹⁶ M. Orhan Bayrak'ın Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu¹⁷, adlı eserlerle Erzurum ve çevresinin ilkçağına ait bilgilere ulaşılmıştır.

Sabahat Atlan'ın, Roma Tarihinin Anahatları¹⁸, Nusret Karasu'nun Erzurum Tarihinden Birkaç Yaprak¹⁹ adlı eserleri ile yine dönmlerine ait bilgileri ihtiva eden Yusuf Kılıç'ın, Partlar²⁰, Şemsettin Günaltay'ın, Yakınşark²¹ eserlerinden yararlanarak Roma, Partlar, Persler hakkında bilgilere ulaşılmıştır.

⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Çev. Mehmet Zillioğlu, C. 2, İstanbul, 1986

⁶ Osman Yalçın, *Erzurum*, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1975

⁷ Lutfi Sezen, *Erzurum Şehir Folklorü*, Er-Vak Yayınları, Erzurum, 1994

⁸ Alparslan Ceylan, *1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları*, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Mayıs 2000, İzmir

⁹ Serdar Girginer, *Erzurum İlinin Arkeolojik Araştırmaların Tarihçesi*, Akademik Araştırmalar, Erzurum

¹⁰ Hamit Zübeyr Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1984

¹¹ Ceylan, Alparslan, *Sarıkamış*, Erzurum, 2001

¹² Ekrem Akurgal, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2002

¹³ Tahsin Aşıroğlu, *Erzurum İlinin Tarihçesi*, Cumhuriyetin 50. Yıl Armağanı, Erzurum, 1974

¹⁴ M. Pehlivan,, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 1994.

¹⁵ Tahsin Akgün, *Erzurum'un Tarihçesi Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 1968

¹⁶ S. Güneri, *Erken Demir Çağında Doğu Anadolu İle Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler*, Ankara, 1993

¹⁷ M. Orhan Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979

¹⁸ Sabahat Atlan, *Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul, 1970

¹⁹ Nusret Karasu, *Erzurum Tarihinden Birkaç Yaprak*, Ankara, 1946

²⁰ Yusuf Kılıç, 'Partlar', *Türkoloji ve Tarihi Araştırmaları*, 2002

²¹ Şemsettin Günaltay, *Yakınşark IV, İstanbul, 2003*

Tezimizde başkaynak olarak kullandığımız Osman Turan'ın Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti²² ve Selçuklular Zamanında Türkiye²³ Selçuklu dönemine ışık tutarken yine ikinci bölümde İbrahim Hakkı Konyalı'nın Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi²⁴ adlı eserinden de istifade edilmiştir. Yine Osman Turan'ın Selçuklular ve İslamiyet²⁵ adlı eserinden Erzurum'un Selçuklu, Saltuklu ve Türkiye Selçuklu dönemine ait geniş bilgiler elde edilmiştir.

M. Halil Yinanç'ın, Anadolu'nun Fethi²⁶ eserinden faydalanarak Anadolu'nun Türkleşmesini anlatmaya çalışırken yine M. Altay Köymen, Alparslan ve Zamanı²⁷ ve Faruk Sümer, Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu²⁸, İbrahim Kafesoğlu, Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını²⁹, Ali Sevim'in, Anadolu'nun Fethi³⁰, Osman Turan Türkler Anadolu'da³¹, eserleri de yine bölgenin Selçuklu zamanındaki tarihini aydınlatma da önemli kaynaklar olup bunlardan da yararlanılmaya çalışılmıştır.

Gürsoy Solmaz'ın, Ortaçağ'da Erzurum- Kars Kaleleri³² yine bu bölgenin siyasi yapısını anlatırken kültür ve medeniyet ile ilgili bilgilere ulaşmada yardımcı olmuştur.

Saltuklular dönemine ışık tutan Osman Turan'ın Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi³³ ve Erdoğan Merçil'in, Müslüman Türk Devletleri Tarihi³⁴ Türkiye Selçuklu Devleti dönemine kadar olan tarihi incelememizde yararlandığımız kaynaklardır. Ersal Yavi'nin Doğu Anadolu ve Erzincan³⁵, adlı eserinden de Saltuklular hakkında bilgilere ulaşılmıştır.

Selçuklu döneminde bölgenin tarihini ana hatları ile yine Mustafa Akdağ'ın, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi³⁶ adlı eseriyle incelemeye çalıştık. Selçuklu

²² Turan Osman, *Selçuklular Zamanı ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2003

²³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993

²⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960

²⁵ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 2005

²⁶ Yinanç, M. Halil, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1934

²⁷ M. Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, İstanbul, 1972

²⁸ Faruk Sümer, *Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu*, Ankara, 1990

²⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını*, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953

³⁰ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998

³¹ Osman Turan, *Türkler Anadolu'da*, İstanbul, 1973

³² Gürsoy Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum- Kars Kaleleri*, Erzurum, 2000

³³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1997

³⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1999

³⁵ Ersal Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, Ankara, 1994

³⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1*, İstanbul, 1977

dönemi hükümdarları dönemini de yazarken Abdulhaluk Çay'ın, Kılıç Arslan³⁷ adlı eserinden faydalandık.

Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum³⁸ ve Osman Gürsoy, Anadolu Selçukluları Zamanında Türkiye³⁹ adlı eserlerde yine Selçuklu dönemini anlatırken istifade etmeye çalıştığımız kaynaklardır.

Arif Erzen'in, Doğu Anadolu ve Urartular⁴⁰ adlı eserinden faydalanarak bölgenin kültürel ve mimari yapısını anlatmaya çalıştık. Yine Abdurrahim Şerif Beygu'nun Erzurum⁴¹ adlı eserinden de yine aynı dönem bilgilerine ulaştık. Hakkı Önkal'ın, Anadolu Selçuklu Türbeleri⁴², Haşim Karpuz'un Erzurum'da Türk İslam Yapıları⁴³, Orhan Bayrak'ın, Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu⁴⁴, Bilge Seyidoğlu, Erzurum Efsaneleri⁴⁵, Zeki Başar'ın, Erzurum'da eski mezarlıklar ve resimli mezartaşları⁴⁶, Zeki Başar'ın İçtimai Adetlerimiz, İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz⁴⁷ ve de Zeki Başar'ın, Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları⁴⁸ adlı eserlerinden faydalanarak da son bölüm olan kültür ve medeniyet hayatını oluşturmaya çalıştık.

YABANCI ARAŞTIRMALAR

George Ostrogorsky'in Bizans Devlet Tarihi⁴⁹, Charles Diehl'in Bizans İmparatorluğu Tarihi⁵⁰ ve A. A. Vasilev, Bizans İmparatorluğu Tarihi⁵¹ adlı eserlerinden yararlanarak Erzurum ve çevresinin Bizans İmparatorluğu dönemindeki tarihi ve kültürel bilgilere ulaşmaya çalıştık.

³⁷ Abdulhaluk Çay, *Kılıç Arslan*, Ankara, 1987

³⁸ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, İstanbul, 1980

³⁹ Osman Gürsoy, *Anadolu Selçukluları Zamanında Türkiye*,

⁴⁰ Arif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Erzurum, 2000

⁴¹ Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum*, Erzurum, 1936

⁴² Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara, 1996

⁴³ Haşim Karpuz, *Erzurum'da Türk İslam Yapıları*, Ankara, 1971

⁴⁴ Orhan Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu*, İstanbul, 1979

⁴⁵ Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri*, Ankara, 1985

⁴⁶ Zeki Başar, *Erzurum'da eski mezarlıklar ve resimli mezartaşları*, Ankara, 1973

⁴⁷ Zeki Başar, *İçtimai Adetlerimiz, İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz*, Ankara, 1972

⁴⁸ Başar, Zeki, *Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları*, Ankara, 1989,

⁴⁹ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999

⁵⁰ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, İstanbul 1938.

⁵¹ A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfit Mansel, Ankara 1943.

Erzurum'a yapılan Moğol saldırılarını anlatırken Grigor, Aknerli, Moğol Tarihi⁵², çvr, Hrand Andreasyan, adlı eserden faydalandık.

Gregory Abu'l Farac'ın Abu'l- Farac Tarihi⁵³ eserinden yararlanarak Türkiye Selçukluları ile ilgili bilgilere ulaştık.

Bizans Devleti ile ilgili bilgilere ışık tutan kaynaklardan biri de Ernst Honigman'ın, Bizansın Doğu Sınırı⁵⁴ adlı eseri olmuştur.

Rene Grousset'in Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi⁵⁵ Erzurum ve çevresinin ilkçağından Malazgirt savaşına kadar ki dönemini anlatırken başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır.

1. MAKALELER

Osmanlı öncesine kadar yaptığımız çalışmada en önemli kaynaklarımız, Koşay, H. Z. -Turfan, Kemal, 'Erzurum-Karaz Kazısı Raporu'⁵⁶, Koşay, H. Z., Pulur ve Güzelova, Atatürk konferanslarından⁵⁷, Özfirat, Aynur, 'Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M. Ö. 2. Binyıl Kurganları'⁵⁸adlı makaleler ile İ. Kılıç Kökten, 'Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma'⁵⁹ adlı doktora tezidir.

Işıklı, Mehmet'in 'M. Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında "Diauehi Krallığı"⁶⁰, ve Yusuf Kılıç'ın 'Partlar'⁶¹ adlı makaleleri ile de ikinci bölüm olan tarihi devirlerde Erzurum'un o dönemki siyasi yapısını araştırmaya çalıştık.

⁵² Grigor, Aknerli, *Moğol Tarihi*, çvr, Hrand Andreasyan, İstanbul, 1954

⁵³ Abu'l Farace, *Abü'l Farac Tarihi*, İng. Çev. Ö.R. Doğrul, Ankara 1950

⁵⁴ Ernst Honigman, *Bizansın Doğu Sınırı*, İstanbul 1938

⁵⁵ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Mart 2005

⁵⁶ Koşay, H. Z. -Turfan, Kemal, 'Erzurum-Karaz Kazısı Raporu', *Belleten* 13/91, Ankara, 1959

⁵⁷ Koşay, H. Z., Pulur ve Güzelova, Atatürk konferanslarından, *Türk Tarih Kurumu*, 1964

⁵⁸ Özfirat, Aynur, 'Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M. Ö. 2. Binyıl Kurganları', *Belleten* 66

⁵⁹ İ. Kılıç Kökten, ' Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma', A.Ü.D.T.C.F.D., C.X/3-4, Ankara 1952

⁶⁰ Işıklı, Mehmet, 'M. Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında "Diauehi Krallığı"', *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (6) 2000

⁶¹ Yusuf Kılıç, 'Partlar', *Yeni Türkiye* 8 (Türkoloji ve Tarihi Araştırmaları) 2002

Türkler Ansiklopedisinde yer alan Parmaksızoğlu, İ., ‘Erzurum’⁶² maddesi, ve Halil Yinanç, İslam Ansiklopedisindeki ‘Erzurum’⁶³ maddesi ile Cevdet Küçük’ün İslam Ansiklopedisindeki ‘Erzurum’⁶⁴ maddesi de yine aynı dönem bilgilerini paylaştığımız önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Araştırmamızın Selçuklu dönemini hazırlarken öne çıkan kaynaklar Abdülkerim Özaydın’ın ‘ Anadolu’nun Türkler Tarafından Fethi’⁶⁵, Claude Cahen ‘Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (11. Yüzyılın İlk Yarısı)’⁶⁶, İslam Ansiklopedisindeki İbrahim Kafesoğlu’nun, ‘Selçuklular’⁶⁷, maddesidir.

Beylikler döneminde ise İslam Ansiklopedisindeki İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, ‘Eretna’⁶⁸, maddesi ve Türkler Ansiklopedisinde Kemal Göde’nin, Eretnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış⁶⁹, makalesi araştırmamıza kaynaklık etmiştir. Saltuklular dönemini anlatırken de Türkler Ansiklopedisinde Ali Öncül’ün, ‘Saltuklular’⁷⁰ makalesi ile Selçuklu Araştırmaları dergisinde Sümer Faruk’un, ‘ Saltuklular’⁷¹, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisinde Şeyda Algaç’ın, ‘Saltuklu Emirlerine Hazırlanmış Teshipli Bir Yazma’⁷², makalelerini kaynak olarak kullandık.

Son bölüm olan Kültür ve medeniyeti anlatırken Türkler Ansiklopedisindeki Alparslan Ceylan’ın, ‘ Doğu’daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası’⁷³, adlı makalesi kaynak olurken yine Serap Yaylalı, ‘Erzurum Arkeoloji Müzesinden Bir grup Urartu Adak Levhası’⁷⁴, Toplumsal Tarih dergisinden de yararlanılmıştır.

⁶² Parmaksızoğlu, İ., ‘Erzurum’ maddesi, T. A., M. E. B. Yayınları, C. XV, Ankara, 1968

⁶³ Halil Yinanç, ‘Erzurum’ Maddesi, İslam Ansiklopedisi, İstanbul,1964

⁶⁴ Cevdet Küçük, ‘Erzurum’, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995

⁶⁵ Özaydın, Abdülkerim, ‘ Anadolu’nun Türkler Tarafından Fethi’, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C. 8., s. 115.

⁶⁶ Claude, Cahen, ‘Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (11. Yüzyılın İlk Yarısı)’, nşr. Y. Yücel, *Belleten*, Sayı: 201, Ankara, 1988

⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, ‘Selçuklular’, *İ.A.*

⁶⁸ İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, ‘Eretna’, *İ. A. C.IV*,Eskişehir 1997

⁶⁹ Göde, Kemal, Eretnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış, *Türkler Ansiklopedisi 3*

⁷⁰ Ali Öncül, ‘Saltuklular’, *Türkler Ansiklopedisi*

⁷¹ Sümer Faruk, ‘ Saltuklular’, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi 3*, 1971

⁷² Şeyda Algaç, ‘Saltuklu Emirlerine Hazırlanmış Teshipli Bir Yazma’, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*,1998

⁷³ Alparslan Ceylan, ‘ Doğu’daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası’, Türkler Ansiklopedisi, Cilt:3, Ankara 2002, s. 425

⁷⁴ Serap Yaylalı, ‘Erzurum Arkeoloji Müzesinden Bir grup Urartu Adak Levhası’,*Toplumsal Tarih*

Erzurum ve çevresinin mimari yapısına ışık tutan makaleler arasında yer alan Türkler Ansiklopedisinde Haldun Özkan'ın, ' Saltuklu Mimarisi'⁷⁵, makalesi bu bölümde yararlandığımız makaleler arasındadır.

⁷⁵ Haldun Özkan, ' Saltuklu Mimarisi', *Türkler Ansiklopedisi* Cilt; 8, Ankara 2002

GİRİŞ

1. TARİH İÇİNDE ERZURUM'A VERİLEN ADLAR

Erzurum şehri bulunduğu konum itibarı ile özellikle Erzurum'un, Trabzon-Diyarbakır ve Van; Trabzon-Tebriz; İstanbul-Erzincan-Tebriz ve Kafkasya yolu üzerinde bulunması da ona ticari, askeri ve iktisadi bir takım imkanları sağlamıştır. Bu sebeplerden dolayı tarihin en eski devirlerinden itibaren insanların gelip yerleştikleri, yurt edinmeye çalıştıkları bir yer olmuştur. Erzurum'un kurulduğu yer ilk insanların arayıp bulamadıkları, oturup yerleşmeye, müdafaaya en elverişli yerd. Hilkat buraya bütün cömertliği ile 'Ab-ı Hayat' gibi sular verilmiştir¹. Şehrin bu stratejik konumu, onu elinde bulunduran devletlerin devamlı şekilde tahkim ve imar etmelerine sebep olduğu gibi, Anadolu'da gözü olan doğu ülkelerinin de ilk hedefi haline gelmiştir. İşte bu sebeple Erzurum, tarihte çok sayıda tahriplere ve savaşlara sahne olduğu gibi her gelen devletle de isim değişikliği yaşamış ve tarih boyunca farklı adlarla anılmıştır.

Buraya ilk yerleşen insanlar, hangi dili konuşuyorlardı, hangi millete mensuptular, oturduğu yere ne ad verildiği henüz bulunamamıştır.

1.1. Pianehi:

Volkanik yapıları dağlarla parçalanmış olan Rize Dağları, Kuzey Anadolu dağlarının iç kısımları ve Karasu- Aras Dağlarıyla il yüzölçümünün % 64' ünü içine alan Ön Asya'nın bu dağlık bölgesi, Urartu kayalarında Pianehi olarak isimlenmektedir².

Yine aynı dönem içerisinde Urartu kayıtlarında 'Diauehi' adı ilk kez Urartu kralı Menua dönemi kayıtlarında ortaya çıkar. Erzurum-Kars yolu üzerindeki Hasankale-Delibaba yerleşim yerleri arasındaki mevkiye bulunan ve literatürde 'Yazılıtaş Steli' olarak bilinen yazıtta ilk olarak bu isimle karşılaşırız.

¹ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 9.

² *Yurt Ansiklopedisi*, 'Erzurum' maddesi, C. IV, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 2693.

1.2. Gordia

Persler döneminde ise bu yörelere Gordia adı verilmekteydi. Aynı dönem belgelerinde de yöre için Alzi yada Alzik adları kullanılmıştır. Erzurum'un 16 km. batısında bulunan şimdiki Karaz köyünün adı, 11. yüzyılda Arze ya da Azze idi. Bu adın, Asurlular döneminde kullanılan Alzi ya da Alzik adlarından kaynaklandığını söyleyebiliriz³.

1.3. Karin, Kalikale

Roma yönetimi dönemi öncesinde, Erzurum kalesinin bulunduğu yer Karin, Karama, Garin, Kalikale gibi adlarla anılmaktaydı⁴. Bölge halkının bu adlarla adlandırdığı bu yerler, M. Ö. 9. yüzyılda Urartu, ardından da Pers hakimiyetine girmiş, M. Ö. 331 yılında ise İskender'in eline geçmiştir. Yine bu isimler kullanılmaya devam ederken yeni adlar da bırakılmıştır. Bu isimler Yunan tarihlerinde Karintis veya Karanitis şeklinde geçmektedir. Arap tarihçileri ise bu şehri Kalikala şeklinde zikretmiştir.

Yakut el-Hamavi, 'Mu'cemu'l-Buldan' isimli eserinde bu adın, 'yere serilen halı' kelimesinden türediğini söylemektedir⁵. 6. yy. 'da şehir Hz. Osman (R. A.) zamanında Habib b. Mesleme kumandasındaki kuvvetlerce fethedildikten sonra şehrin adı Kalikale olarak anılmıştır⁶. Belazuri ise bu durumu Fütuhul'l-Buldan'ında, bölgeye hakim olan kişinin ölümü üzerine yerine geçen Kali adlı karısı tarafından kurulduğu için Kalikale adı verilen şehre Arapların Kalikala dediklerini söyler. Buraya mensup olanlarda 'Kali' nisbetini kullanmışlardır. Bunlar arasında Kadı Ebu'l Asba'el-Kali ve dilci Ebu Ali El-Kali zikredilebilir. Yaygın bir inanışa göre de Kali, 'Halı' anlamına gelmektedir⁷.

³ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 123S

⁴ Y. A., a. g. m., s. 2693.

⁵ Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, İstanbul, 1957, s. 12.

⁶ Erzurum Belediyesi Yayınları, Komisyon, No:1, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara 1985, s. 4.

⁷ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Y. Ö. Matbaası, Ankara-1992, s. 40.

1.4. Theodosius

M. 415'de Rum Kayserlerinden İmparator 2. Theodosios tarafından buraya bir kale yaptırarak şehre de Theodosiupolis adını vermiştir⁸.

Bizanslılar İkinci Teodos zamanında 415- 422 yılları arasında bu bölgede şehrin batı cenubunda doğudan gelen İranlıların tarruzuna karşı yeni kale, tahkim edilen bir şehir kurmuşlardır. Kale o vakit şark bölgeleri kumandanı Anatoiyüs tarafından yapılmış ve imparatorun adına nispetle şehre Theodosius yani Teodos şehri denilmiştir.

Kamus-ül Alam Erzurum maddesinde; şehrin muhtelif adlarını ve adlandırma sebeplerini yazdıktan sonra der ki; 'Karin ile Theodosiopolis'in ve şimdiki Erzurum'un bir şehrin aynı oldukları tamamıyla müspet olmayıp şüphelidir. Filhakika şimdiki Erzurum şehrinin bulunduğu tepenin civarında irili, ufaklı başka tepeler vardır'⁹.

1.5. Karaz

Bazı tarihçiler Türkler'in Erzurum'a Karun ili adını verdiklerini öne sürmüşlerdir. İbrahim Yinal tarafından M. 1048'de yakılıp yıkılan bu şehre Türkler de 'Kara Erzen' adını vermişlerdir. Eski Erzen ise fetih sırasında tahrip edildiği için 'Kara Erzen, Karaz' adlarıyla anılmış olup günümüzde buraya 'Karaz' denilmektedir. Karaz adı Türkçe Kara ile Az'dan mürekkep, bu ad ise; Az sözünde Hitit İmparatorluğu çağında buralarda hakim Azzi kavmini aramak gerekir. Erzurum ve Erzincan illerinin başındaki arz sözünün Arapça'da 'yer' manasına gelmesi halk iştirakçiliğine dayanır. Rum sözü ise genellikle eski Romalılardan alınan yer manasını taşır¹⁰.

1.6. Erzen

Erzurum, Erzeni Rum veya Azzi Rum'dan neşet etmiş olabilir. Azzi de eskiden Erzurum çevresinde hüküm süren beylik adı olduğuna göre Kara Az-Karaz yer adından da Azzi kavmi saklı olduğu büyük ihtimal içindedir¹¹.

16. asrın ortalarında Erzurum'dan geçen bir Fransız seyyahı olan Monsieur d'Armon, çok verimli ve güzel bir ova kenarında kurulmuş olan bu şehrin iki kat sur ve

⁸ Vefik, Altuğ, *Erzurum Ve Civarının Tarihi, Tabii, Beşeri, İktisadi Durumu Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1941, s. 9.

⁹ İ. Hakkı, Konyalı, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁰ Haşim Karpuz, *Erzurum'da Türk İslam Yapıları*, Kültür Bak. Yay., Ankara-1971, s. 3.

¹¹ Hamit Zübeyr Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1984, s. 30-35

derin hendekle çevrilmiş, büyük bir şehir olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca şehrin 'Esdron', 'Argerium' ve 'Arzerum' gibi isimlerle adlandırıldığını da ifade etmektedir. Selçuklu akınları sırasında Arze'de barınamayan halk, Erzurum'um bulunduğu yere göç etmiş ve buraya da Arze adını vermişlerdir. Arze zamanla Erze-Erzen olarak kullanılmaya başlamış, daha sonra da bu ada Rum sözcüğü eklenmiştir. Osmanlı kaynaklarından ve Erzurum'da basılan paralarda, Erzi-Rum, Erzen ir-Rum, Erzen er-Rum gibi değişik yazılışlara rastlanılmaktadır¹².

ERZURUM İLİNİN COĞRAFİ KONUMU

İran sınırında kuzeyden Pontus ve Kafkas dağlarıyla güneyden de Yukarı Mezopotamya ile çevrili dağlık bölgelerde tarih boyunca art arda çok değişik topluluklar yaşamıştır. Ancak Erzurum'u da içine alan bu bölgeye gelen her topluluk, bir önceki topluluğun kültürünü büyük ölçüde yok etmiştir.

Birçok ırmağın kaynaklandığı yaylalar ve derin vadileri kapsayan bu bölge Helenistik dönem öncesinde *Karanitid* olarak anılırdı. Kafkaslar'ı Pontus (Rize dağlarından batıya doğru uzanan) sıradağlarına bağlayan ve Toroslara uzanan platonun en yüksek kesimi Ararat (Ağrı) dağı yöresidir. Bölgedeki Abus (Abos-Bingöl) dağlarından çıkan Araks (Aras) ırmağı, derin boğazlardan Gürcistan dağlarından kaynaklanan Kura ırmağı ile birleşir ve Hazar denizine dökülür. Öte yanda Van'da Niphates dağlarından çıkan Doğu Fırat güneybatıya ilerler. Batı Fırat ile birleşerek Babilonya'ya girer. Yaylanın kuzeybatısında Mescit dağlarından çıkan Çoruh ırmağı Taoklar'ın topraklarını suladıktan sonra, Paryadres (Rize) dağlarını oyarak Karadeniz'e dökülür. Platonun batısında Kelkit yörelerinden Lykos suyu (Kelkit)-İris (Yeşilirmak) ile birleşerek Pontus ovasına girer. Galatya sınırında Pont Kapadokyasından ilerleyerek Karadeniz'e ulaşır¹³. Erzurum'un etrafını çeviren dağlar şehrin dört tarafını kaplamış olup bunların büyük gövdelerinin, yükselen tepeleri çok muhteşem görünüşlüdürler.

Erzurum şehri, Anadolu'nun kuzeydoğu bölgesinde olup, Çanakkale-Doğu Beyazıt arasındaki 2 nolu devlet yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu yol üzerinden Ankara'ya 1035, İstanbul'a 1059 km. mesafede olup aynı yoldan Erzurum ile doğudaki Ağrı vilayeti merkezi olan Karaköse arasındaki mesafe 188, İran hududuna 342 km. dir.

¹² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Çev. Mehmet Zillioğlu, C. 2, İstanbul-1986, s. 543.

¹³ Osman Yalçın, *Erzurum*, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1975, s. 25.

Erzurum'dan batı istikamette 2 nolu devlet yolunun üzerindeki Aşkale kasabasının 12. km. doğusundan kuzey batıya ayrılan 40 ve onu takip eden 65 numaralı devlet yollarından Gümüşhane'ye 208, Trabzon'a 330 km. mesafededir. 2 numaralı devlet yolunun doğu istikamette 85. km. sinden kuzey doğuya ayrılan bir devlet yolu üzerindeki Kars kasabasına 223 km. uzaklıktadır. Erzurum Haydarpaşa-Kızılçakçak (Rus hududu) demiryolu üzerinde bir istasyon olup bu hat üzerinden doğuda Kars'a 229 batıda Erzincan'a 215 ve Ankara'ya 1149 km. mesafede bulunmaktadır.

Erzurum şehri şimdiki Erzurum'un kuzeybatısında ve ovada (Karaz) köyünde kurulmuştu. Burası eskiden 350 evli zengin bir köy iken şimdi arazi üç beş zengin ağanın elinde ve çiftlik halinde kullanılmıştır.

İlin yüzey şekilleri bakımından 3. zamanda kurulmuştur. Bundan önceki jeolojik dönem oluşumları şiddetli yer karakteri sonucu kırılmış, parçalanmış ayrıca tektonik akıntılar sonucunda bütünüyle örtülmüştür. İlin havzalara ayrılması ise Miyosen sonlarında olmuştur. Daha sonra 4. zamanda volkanik hareketler sonucu bölge önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Lav akıntıları, dağlardan yayılarak geniş yaylaları ve çukurları doldurmak suretiyle ovaları oluşturmuştur¹⁴.

İlin yeryüzü şekillerinin büyük bir bölümünü kıvrım dağları oluşturur. Ovada sürekli tektonik oluşumlar sürmektedir. Depremlerin aktif rol oynaması tektonik hareketlenmenin hala durgunlaşmadığına delildir.

Erzurum, iklim itibarıyla soğuk ve yazları kurak bir durumdadır. Zengin su kaynakları, müdafaya uygun topoğrafik yapısı ilin önemini arttırmaktadır¹⁵.

¹⁴ Evliya Çelebi, *a. g. e.* s. 543.

¹⁵ Lutfi Sezen, *Erzurum Şehir Folklorü*, Er-Vak Yayınları, Erzurum-1994, s. 40.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE ERZURUM VE ÇEVRESİ

1. 1. Yazılı Tarih Öncesi Dönem

Erzurum ili ve çevresi tarih boyunca önemli yerleşim yerlerinden olmasına rağmen bu bölgenin çok az araştırılmış olmasının nedeni veri azlığından değil, bölgenin engebeli coğrafi yapısından kaynaklanmaktadır¹.

Erzurum ve çevresindeki Prehistorik araştırmalar, 1940'lı yıllarda başlar. Çevrede Paleolitik Çağ'a ait eserler bulunmuştur. 1942 yılında Hasankale İlçesi'nin Yukarı Çakmak Köyü'nün kuzeybatısında, bazalttan yapılmış, Levalloisien teknik gösteren bir alet bulunmuştur. Bu bölgede K. KÖKTEN' de kısa süreli iki survey yapmış, Erzurum'un 20-25 km. kuzeydoğusunda Dumlu Köyü civarında, yine bazalttan yapılmış Abbevillien kültürüne ait iki alete rastlamıştır. Yine Erzurum-Hasankale arasında siyah obsidien'den yapılmış, Üst Paleolitik Çağ'a (40. 000 ile başlar-10. 000 Epipaleolitik Çağla sona erer) tarihlenmiş Aurignacien tipte bir yonga alet daha ele geçmiştir².

Bölgedeki ilk sistemli kazılar 1942 yılında H. Z. KOŞAY'ın Karaz'da açtığı sondajlarla başlar. Erzurum'un 16 km. kuzeybatısında, Erzurum Ovası höyüklerinden biri olan Karaz'da bu ilk çalışmalardan sonra kazılar 1944 yılında tekrar devam etmiştir. Höyükteki çalışmalar A-C aşmalarında yapılmış ve 12 tabaka tespit edilmiştir. Hiçbir açmada ana toprağa inilememiştir.

Bölgenin ikinci kazısı 1960 yılında Erzurum'un 20 km. batısında Pulur'da, H. Z. KOŞAY-H. VARY tarafından höyüğün batı eteğinde, höyük tepesinde ve doğu eteğinde olmak üzere üç sondajda yapılmıştır. Çalışmalarda 4 tabaka tespit edilmiş ve Karaz'da olduğu gibi ana toprağa inilememiştir. Bir sene sonra, 1961'de ise yine H. Z. KOŞAY ve H. VARY tarafından Güzelova'da kazı yapılır. Erzurum'un 15 km. kuzeydoğusunda yer alan Güzelova'da tepede A-C alanlarında ve etekteki sondajlarda tabakalar saptanamamış, ele geçen buluntular derinlikler esas alınarak değerlendirilmiştir.

¹ Alparslan Ceylan, *1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzev Araştırmaları*, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Mayıs 2000 İzmir.

² Serdar Girginer, *Erzurum İlinin Arkeolojik Araştırmaların Tarihçesi*, Akademik Araştırmalar, Erzurum, s. 62.

Erzurum kalesi ve Karaz höyüğü Prehistorik yerleşim yerlerindedir ve Erzurum daha geç bir iskan yeri olduğuna göre ahalisi buradan göçmüştür. Erzurum civarındaki Karaz, Pulur ve Güzelova höyükleriyle Cunnı mağarasında yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar, bu bölgenin, M. Ö. 4000 ve 3000 yıllarından beri meskun olduğunu göstermektedir³. Tufanç kazılarında bulunan tabanı yuvarlak ağaçlarla döşeli, kenarları taştan yapılmış olan hayvan yemlikleri, bölge halkının burada çok eskiden beri hayvancılıkla uğraştığını ortaya koymuştur.

Erzurum'un kuş uçuşu 15 km. soşesinden gidilirse 20 km. güneyinde yapılan bu kazıda 4. bin yılına kadar uzanan Prehistorik kültür eserlerini, tepede 4 yapı katı temsil eder. 4. yapı katı yanmıştır. Ayrıca güney eteğinde ana toprağa kadar cilalı taş baltalar ile iptidai düğme kulplu Neolitiğe kadar uzanan iptidai çanak çömlek bulunmuştur. Höyüğün tepeden itibaren yüksekliği 17 m. yi bulmaktadır⁴.

1.1.1. Taş Devri

1.1.1.1. Paleolitik (Eskitaş Devri) Devri

Yüzbinlerce yıldan beri Anadolu insan türüne mesken olmuştur. Anadolu'nun paleolitik çağı araştırmalar 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğunlaşmıştır. Grafi yapı itibariyle, doğal geçitler dışında çevresindeki bölgelere kapalı olan, Doğu Anadolu Bölgesinin Paleolitik ve Kalkolitik çağları hakkında az da olsa bilgi sahibiyiz⁵.

Anadolu'nun uygun çevre şartları ve Paleolitik insanının ihtiyacını duyduğu aletlerin hammaddesi olan quartz, obsidyen ve bazalt taşların bol miktarda bulunuşu, Anadolu'da yoğun yerleşmeye olanak sağlamıştır. Tarih öncesi çağ insanını beslenme problemlerini avcılık ve toplayıcılık modeline uygun olarak çözümlemişlerdi. Aynı yaşam standardını benimseyen Doğu Anadolu'nun Paleolitik insanı yabani meyveleri toplamış ve ayrıca çeşitli bitkilerden ve köklerden de yararlanmayı bilmiştir. Doğu Anadolu bölgesindeki uygun şartlar kültürel gelişimin ilk evresini oluşturan avcılık ve toplayıcılık ile geçinen insanlara olumlu bir hayat olanağı sağlamıştır.

³ Nusret Çam, *Erzurum Tabiyaları*, İstanbul, 1957, s. 12.

⁴ Ceylan, Alparslan, *a. g. e.*, s. 191.

⁵ Ceylan, Alparslan, *Sarıkamış*, Erzurum 2001, s. 25.

Paleolitik biyolojik gelişme yerine Neolitik' te kültür gelişmesi kaim olmuştur. Neolitik devrimle paleolitikteki gıda toplayarak beslenme ve avcılık yerine, insan hayvanları evcilleştirerek, buğday ve arpayı ekerek gıdasını emniyet altına almıştır⁶.

Erzurum İli'nde en eski yerleşme Paleolitik (Eskitaş) döneme değin uzanmaktadır. İlk olarak 1942' de Kılıç Kökten, Erzurum Hasankale arasında yörenin yazılı tarih öncesini aydınlatma amacıyla araştırmalara başlamış, yüzeyde Paleolitik Dönem'e tarihlenen obsidyen ve bazalttan yapılmış yontma taş araç ve gereçler bulunmuştur⁷.

Anadolu'nun her tarafında olduğu gibi, Erzurum ve çevresinde Paleolitik eserler bulunmuştur. Bunlara dair Prof. İ. Kılıç Kökten'in lütf ettiği notlara göre; ' 1942 yılında Kemal Alot, Erzurum - Hasankale arasında Erzurum'dan itibaren 20 -30 km. de şosenin 300 m. güneyinde yüzeyden bazalttan yapılmış ve aşınmış lavalloisie tekniği gösteren bir alet bulunmuştur. 103 mm. uzunlukta, 57 mm. genişlikte ve 6 mm. kalınlıkta olan bu alet levalloisien olarak gösterilmiştir⁸.

1.1.1.2. Mezolitik (Ortaçağ Devri) Devri

Mezolitik için takribi tarih, M. Ö. 12. 000 yıldır. Anadolu'da geçiş dönemi olarak da bilinmektedir. Mezolitik döneme ait mikrolit aletler yapılan birçok kazıda gün yüzüne çıkmıştır.

1.1.1.3. Neolitik (Yeniçağ Devri) Devri

İnsanoğlunun uygarlığa geçiş dönemi olarak kabul edilen Neolitik Çağ'da, tarım yapılamaya ve hayvan evcilleştirerek yararlanılmaya başlanmıştır. İnsanlar mağaralardan çıkarak konut yapmayı öğrenmişler ve ilk köy topluluklarını oluşturmuşlardır.

Yine bu çağ insanı keramiği kullanmaya başlamıştır. Anadolu Neolitiğin ilk aşamasında tek renkli olan keramik, ikinci aşamasında boyalı keramik olarak karşımıza çıkar.

⁶ İ. Kılıç Kökten, 'Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma' *A.Ü.D.T.C.F.D.*, C.X./3-4, Ankara 1952,s.146

⁷ Yurt Ansiklopedisi, *a. g. m.*, s. 2694.

⁸ H. Z. Koşay, *a. g. e.*, s. 32.

Pulur kalkolitik çağı insanların, maden devrinin henüz başlangıcında olmalarına rağmen, neolitikten miras kalan taş ve kemik aletler ve hayli ileri seviyede olan çanak çömlekçilik, debaget ve dokumacılık sayesinde fazla sıkıntı çekmeden ihtiyaçlarını karşıladıklarını, ettikleri hububat ve bol süt ve et sayesinde iyi beslenerek toplu bir cemiyet hayatı sürdüklerini sanıyoruz⁹. Erzurum'un Pulur kazısı, Keban bölgesi Sakyol kazısı aynı kültürün en güzel örneklerini vermiştir.

Anadolu neolitik dönemde dünyanın en parlak uygarlıklarına sahip olmuştur.

1.1.2. Kalkolitik Dönem

Kalkolitik Çağ'da taş aletlerin yanı sıra artık yavaş yavaş madenin de kullanılmaya başlamasıyla insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeler sağlanmıştır. Çağın önemli madeni olan bakırın elde edilmesi karşılığında dokuma ve seramik gibi mamul eşyalarla yapılan değiş tokuş, ticareti doğurmuştur. Bu çağın en önemli buluşlarından biri yazının ortaya çıkışıdır. Kalkolitik çağda artık ilerlemesi duran Anadolu artık Mısır ve Mezopotamya'nın gerisinde kalmıştır. Anadolu' da yoğun olarak yaşanan Kalkolitik kültür; Doğu, Batı, Orta ve güney Anadolu bölgelerinde önemli farklılıklar göstermiştir¹⁰.

Erzurum ovasının doğusunda Orta paleolitik çağlardan kalma insan izleri istisna edilecek olursa, Atatürk Üniversitesi adına yapılan Pulur kazısı 1960 mevsiminde ilk defa olarak Erzurum ovasındaki en eski yerleşme eserleri bulunmuştur. M. Ö. 2600 sıralarında başlayan geç kalkolitik katında daha önce Karaz'da rastlanan ve arkeoloji edebiyatına bu adla geçen kabartma şeritli veya çizgili çanak çömlekleri ile yüksek bir kültür karşısındayız. Ancak bu eserlerle birlikte Orta Anadolu, Batı Anadolu ve hatta Balkanlardaki kalkolitik eserlerle müşterek vasıflar gösteren tek renkli, elle yapılmış, şekilce çok yakın eserlerinde bulunduğunu hatırlamamız gerekir. Rumiye gölü, Kafkaslar berisinden Anti Toroslara kadar uzanan Karaz kültürünün yerli bir gelişme veya hariciden gelen bir kültür aşısı olup olmadığını ilerdeki araştırmalar daha iyi aydınlatacaktır.

Pulur kalkolitiki çok uzun sürmüş ve tesirini Suriye ve Filistin'e kadar hissettirmiştir. Anadolu bölgesinde Hititlerden çok önce medeniyet kuran ve madeni ilk

⁹ Koşay, H. Z. -Vary, Hermann, a. g. e., s. 29.

¹⁰ Ekrem Akurgal, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya,2002, s.7

işleyen bu insanlardır. Pulur'daki ilk yerleşmelerin M. Ö. 4. bin yıla kadar uzandığını görüyoruz. Burada kazılan sahada güneyin Elubeyt ve Telhalaf kültür izlerine rastlanmamıştır. Hititler bu ülkede yerleşmemişler ancak harple dolayısıyla Kemah'a kadar seferler yapmışlardır. Anadolu yaylasına şamil oldukça yeknesak kalkolitik kültürün Hitit medeniyetinin teşekkülünde büyük rolü olduğu kabul olunabilir. Höyük kalkolitiğinde hayvancılık ve çiftçilik üzerine kurulan bir köy kültürü hakimdir. Pulur güneyinden ziyade doğuda açık olduğu için step bölgesinden kitlevi insan hareketlerinin ve göçlerin vukuu muhtemeldir. Değişmeyecek olan hüküm Erzurum çevresinin çok eski zamanlardan beri bir kültür merkezi olduğudur¹¹.

Erzurum'un yaklaşık 15 km. kuzeyinde bulunan Değirmenler köyünün hemen kuzeyinde 60 km. çapında ve nispeten yuvarlak görünümlü köyle aynı adı taşıyan bir höyüktür. Büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır. Karaz höyük ile Güzelova höyükleri arasında bulunan höyük aynı zamanda Urartu kaya mezarlarının bulunduğu Umudum Tepe'nin hemen yakınında bulunmaktadır. Erzurum'un 16 km. kuzeybatısında, Ilıca ilçesinin 5 km. kuzeyinde, 16 m. yükseklikte ve 200 m. çapındaki güneyde Karasu Irmağını gören Karaz höyük bugün oldukça tahrip olmuş durumdadır. Türk tarih kurumu adına Koşay ve Turfan tarafından 1942 ve 1944 yıllarında yapılan kazılarda Kalkolitik Çağdan Bizans dönemine kadar uzanan 15 yapı katı tespit edilmiştir. 8. ve 12. yapı katları yangın geçirmiş olan prehistorik höyüğün hemen hemen her katında bol miktarda obsidiyen, madeni eser, tek renkli ve geometrik süslemeli çanak çömlek ele geçirilmiştir.

1.1.3. Tunç Çağı

Bölgenin ilk Tunç Çağı ile ilgili bilgilerimiz, ilk Tunç Çağı kültüründe önemli bir yer tutan Karaz höyüğünün yanı sıra Pulur ve Güzelova höyüklerinde yapılan kazı sonuçlarından oluşmaktadır.

Erzurum'un 16 km. kuzeybatısında, Ilıca ilçesinin 5 km. kuzeyinde, 16 m. yüksekliğinde ve 200 m. çapındaki, güneyde Karasu Irmağı'nı gören Karaz höyük bugün oldukça tahrip olmuş durumdadır¹².

¹¹ Mustafa, Erkmek 12. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 25-27 Nisan 2001, Kuşadası, s. 75.

¹² Koşay, H. Z. -Turfan, Kemal, 'Erzurum-Karaz Kazısı Raporu', *Belleten* 13/91, Ankara, 1959, s. 91.

Bu höyük kısmen Osmanlı, Selçuk ve Bizans çağlarında da iskan görmüştür. Kuzey kısmı hala meskundur. 17 m. derine kadar inildiğinde yine ana toprağa rastlanmamıştır. Ve zemin suyu için kazı terkedilmiştir. Karaz Prehistorik höyüğünün Eski Tunç çağından Kalkolitiğe kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Kalkolitik çağdan da Bizans dönemine kadar uzanan 15 yapı katı tespit edilmiştir¹³. 8. ve 12. katlar yangın görmüştür. Çanak Çömlek tek renkli, elde yapılmış ve genellikle siyah olup geometrik süsler, oluklu çizgiler ve kabartmalarla ifade edilmiştir. Bunlar spiral veya yekdiğerini kesen paraleller arzeder. Alt katlarda kulplar basit bir düğmeden yada ip geçirmeye elverişli, gövdeye yapışık yarı küreden ibarettir. Karaz'ı andıran siyah meşin renkli kaplara Malatya Arslan Tepe kazısı alt katlarında da rastlanmıştır¹⁴.

Türk Tarih Kurumu, öteden beri Kafkasya, İran, Anadolu ve Van Gölü üçgeni arasında âdetâ bir düğüm noktası teşkil eden yüksek yaylada, çeşitli kültürlerin geçiş noktasında kazı ve araştırma yapmayı istemekteydi. 1942 yılında bu arzu gerçekleştirme safhasına girdi. Zamanın Müzeler Genel Müdürü Hâmit Zübeyr Koşay ve Kemal Turfan'ın iştiraki ile Karaz'da kazı yapılmış ve arkeoloji edebiyatına Karaz türü seramik kazandırılmıştır. M. O. III. bin yıllarına tarihlenen oldukça yüksek bir kültürün varlığı ortaya çıkmış ve bu kültür Azerbeycan, Karaz, Elazığ (SakyolPulur)' ın Hatay yolu ile Filistin'deki Kirbet, Kerak'a kadar uzandığı tesbit edilmiştir.

Karaz türü seramiklerin Geç Kalkolitik ve ETÇ I' de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olduğu bilinmektedir. Karaz türü seramik, siyah ve kırmızı astarlı, parlak perdahlı bir seramik türüdür. Karaz seramiğinin esas özelliği ise, parlak perdahlı ve oldukça kalın astarlı olmasıdır. Karaz seramiğinin ikinci özelliği, değişik tekniklerde yapılmış geometrik ve hayvansal bezemeleridir. Bitkisel bezemeler ise, çok az görülmektedir. Kullanılan teknikler arasında ensize, incrustation, kabartma ve yiv bezeme sayılabilir. Karaz seramiğinin kap formları arasında, yayvan çanaklar, hafif içe dönük ağız kenarlı ve dış bükey gövdeli düz dipliler sayılabilir. Karaz seramiğinin diğer önemli formları, profilliler, zoomorfik kaplar ve Karaz'ın en karakteristik formu olan kapaklar sıkça karşımıza çıkar¹⁵.

¹³ Alparslan Ceylan, *1999 yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları*, Ankara, 2001, s. 74.

¹⁴ Koşay, H. Z. -Turfan, Kemal, *a. g. e.*, s. 95.

¹⁵ Girginer, K. S., *a. g. e.*, s. 62-75.

Güzelova Erzurum'un 15 km. kuzeydoğusunda, Dumlu bucağına bağlı bir ova köyüdür. Doğusundaki Dumlu ve Tafta'dan sonra Erzurum ovası Gedik mevkinde Pasinler ile birleşir. Fırat'ın kollarından Karasu, Güzelova köyü güneyini sınırlar. Köyün içindeki Prehistorik höyük kazılmıştır. Güzelova, ilk sakinleri sazlık ve bataklık bir bölgenin yanbaşıında yerleşmişlerdir. Bu bataklıklar halen pancar ziraati için kurutulmuştur.

Kazı alanı süper noktasından 12. 5 m. yükseklikte olup, höyük taşından ve toprağından faydalanmak için yüzyıllardan beri tahrip edilmişti. Burada tahminen M. Ö. 2600 tarihine kadar uzanan Kalkolitik çağ eserleri ve 7. 25 m. derinlikte dizleri bükük 'Hocker' durumunda bir iskelet ile Tunç çağında yerlilerin 'Kurun' adını verdikleri hayvan yemlikleri ve pek çok süt pişirmeye mahsus geniş kenarlı kaplar veya süt içmeye mahsus yuvarlak dipli pişmiş toprak kulplu fincanlar bulunmuştur. Kap-kacak genellikle Karaz'da olduğu gibi kabartma süslüdür¹⁶.

Yağ yakmaya elverişli seyyar ocaklara burada da rastlanmıştır. Bunlarda hayvan başlı olanların kutsal mana taşıdıkları, benzerlerine kıyasla şüphesizdir. Siyah küp üzerlerinde çift başlı kartal resmedilmiştir¹⁷.

Erzurum'un Pasinler ilçesinin 11. km. kuzeydoğusundaki Cin kalesi, Kurnuç köyünün 1 km. kuzeyinde yer almaktadır. Cin Kalesi fazla yüksek olmayan andezitten oluşan kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Güney kesimi daha dik olan oval bir plan gösterir. Andezit taşlı duvarları yıkıldığı için belirli bir plan vermemektedir. Kalenin doğu eteklerinde konut kalıntıları bulunmaktadır. Bu kesimde bulunan keramikler, Tunç Çağı özellikleri gösterir. Cin Kalesi'nin en önemli özelliğı, aşağıda Büyükdere Vadisi'nde bulunan binlerce ham obsidiyenin buraya getirilerek işlenmiş olmasıdır.

Kale çevresinde bulunan su yatakları da kalenin önemini arttırmaktadır. Bölgede bulunan sulama tesisleri ile ilgili araştırmalar bir ekip tarafından yürütölmektedir¹⁸.

Ilıca-Kandilli karayolunun yakınında, Ilca'nın 5 km. batısında bir tepe üzerinde Tilkitepe höyüğü bulunmaktadır. Eski Erzurum-Erzincan karayolu üzerinde ve ovaya

¹⁶ Koşay, H. Z., *Pulur ve Güzelova*, Atatürk konferanslarından, Türk Tarih Kurumu, 1964, s. 91-94.

¹⁷ Özfırat, Aynur, 'Doğı Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M. Ö. 2. Binyıl Kurganları', *Bulleten* 66(224), s. 343-356

¹⁸ Ceylan, Alparslan, *a. g. e.*, s. 79.

hakim bir konumda orta büyüklükte bir höyüktür. Höyük ve çevresinden çıkarılan çanak-çömlekler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağa aittir.

Erzurum'un yaklaşık 40 km. güneybatısında, Kandilli yakınlarında bulunan Cinis höyük yaklaşık 30 m. yüksekliktedir. Büyük ölçüde tahrip olmuş durumdaki höyükte bugüne kadar kazı yapılmamıştır. Höyükte bol miktarda İlk Tunç Çağına ait çömlek parçaları bulunmuştur. Bu keramikler son derece önemlidir. Bir kısmı Erzurum müzesine kazandırılmıştır.

Erzurum'un yaklaşık 15 km. kuzeyinde bulunan Değirmenler Köyü'nün hemen kuzeyinde, 60 m. çapında ve nispeten yuvarlak görünümlü, köyle aynı adı taşıyan bir höyüktür. Büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır. Karaz höyük ve Güzelova höyükleri arasında bulunan höyük, aynı zamanda Urartu kaya mezarlarının bulunduğu Umudum Tepe'nin hemen yakınlarında bulunmaktadır¹⁹.

Tortum İlçesi'nin 5 km. kuzeybatısında Kalealtı adı verilen bölgede yer alan Tortum Kalealtı Kalesi vadiye hakim bir konumda yapılmış stratejik bir yapıya sahiptir. Büyük ölçüde tahrip edilen kalenin sur duvarlarında harç kullanılmış olduğu görülmektedir. Kalenin ilçeye yakınlığı nedeni ile çok sayıda kaçak kazıya maruz kalmıştır. Kale yapısı ve keramik verisi bakımından Ortaçağ özelliği taşımaktadır²⁰.

Tortum kalesi, Tortum'un 20 km. batısında aynı adla anılan köyde bulunmaktadır. Kale bölgenin en büyük ve en sağlam yapısı olma özelliği taşımaktadır. Sur duvarlarının büyük bir kısma ayakta olan kale surlarında harç kullanılmış olduğu görülmektedir. Ayrıca yer yer kale surları ahşap hatıllarla güçlendirilmiştir. Yapısal olarak kale bir Ortaçağ kalesidir. Keramik verileri de Ortaçağ özelliği göstermektedir. Kalede yaptığımız incelemede sur duvarlarında önemli çatlaklar tespit edilmiştir. Bu nedenle kalede gerekli önlemler acilen alınmadığı takdirde sur duvarlarının büyük bir kısmı yok olacaktır.

Kapıkaya Kalesi, Kale Tortum İlçesinin 17 km. batısında Naldiken Dağları'nın doğusunda yer almaktadır. Bölgeyi kontrol altında tutan bir konumda inşa edilmiştir. Bölgedeki kalelerin aksine kiklopik teknikte yapılan kale yapısal özellikleri ile Demir

¹⁹ Koşay, H. Z., *a. g. e.*, s. 83.

²⁰ M. Pehlivan,, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 1994.

Çağı kalesi olma özelliği taşımaktadır. Tarihi açıdan son derece önemli olan kalede yaptığımız incelemelerde Demir Çağı keramikleri elde edilmiştir²¹.

Dikyar kalesi, Uzundere İlçesi'nin 3 km. güneyinde Tortum-Uzundere karayolunun üzerinde yer almaktadır. Kale çok sarp bir kayalık üzerine yapılmış ve ismi de buradan gelmektedir. Kalenin bugünkü durumunda büyük bir kısma yakılmıştır. Kalenin sur duvarlarında harç kullanılmış ve yapım teknikleri bakımından Ortaçağ kalesi özelliği göstermektedir.

Söğütle Höyük, Erzurum'un 7 km. güneybatısında yer alan Söğütlü köyü'nün içinde bulunmaktadır. Höyük, köy içinde kaldığı için köyün ortak yeri olarak kullanılmaktadır. Yoğun tahribata uğrayan höyük hemen hemen düzlenmiştir. Buna rağmen yapılan kaçak kazılarda ortaya çıkarılan insan ve hayvan iskeletleri ile karşılaştık. Köylülerden alınan bilgilere göre höyüğün iç kısmında bir tünelin varlığı belirtilmişse de giriş olarak ifade edilen kısmının tamamen yakılmış olduğu gözlemlendi. Höyükten toplanan keramikler yoğun olarak ilk Tunç Çağı, Karaz ve az sayıda Ortaçağ keramikleridir.

Yine Alaca-Tilkitepe höyüğü özellikle İlk Tunç Çağı keramiği yoğun olarak bulunmaktadır. Ayrıca az sayıda Demir Çağı keramiği ve Ortaçağ keramiği de toplanmıştır.

Laleli kalesi, İspir'in 50 km. güneybatısında Pazaryolu'nun ise 30 km. batısındadır. 1380 m. yüksekliğindeki kalenin kuzeyinden İspir-Bayburt karayolu geçmektedir. Kale üzerinde yer aldığı ovaya hakim bir konumdadır. Kalenin kuzeyinde maloz taş örgü sistemi ile oluşturulan Ortaçağ'a ait duvarları, büyük oranda tahrip olmakla beraber ancak zeminde ana kayaya paralellik gösteren kısımlarda izlenebilmektedir. Kalenin üzerine oturduğu ana kayanın yüksekliği yaklaşık 30 m. kadardır. Kaçak kazılar kalenin tahribini daha da hızlandırmıştır ki kalede kaçak kazı izleri yoğun şekilde gözlenmiştir. Kalenin 100 m. kadar doğusunda, günümüzde elmalık olarak kullanılan yerlerde Erken Demir çağı'na ait duvar kalıntılarına rastlanmıştır. Kalede yapılan ilk incelemelerde bol miktarda Ortaçağ'dan başlayıp Erken Demir Çağı'na kadar uzanan keramiklere de rastlanmıştır²².

²¹ Pehlivan, M., a. g. e., s.28.s

²² Şemsettin Günaltay, *Yakınşark*, Ankara, 1987, s. 236.

Erzurum'un 39 km. doğusunda bulunan Pasinler, denizden yüksekliği 1740 m. dir. Yapılan kazılardan özellikle Sos Höyük kazısı yerleşiminin kronolojik olarak kalkolitik Çağdan itibaren var olduğunu göstermiştir. Bölgede özellikle ilk tunç Çağı boyunca Karaz Kültürü olarak adlandırdığımız kültürle ilgili pek çok höyük bulunmaktadır. Bu höyüklerden bazıları Altınbaşak, Beşiktepe, Bulamaç, Küçüktuy'dur.

Pasinler bölgesinde M. Ö. 1. binyılda egemen olan gücün Urartular olduğunu, Urartu Kralı Menua (M. Ö. 810-786)'nın bölgeye düzenlediği seferden sonra yazdığı Pasinler Kalesi yazıtından bilmekteyiz. Yazıtta, Urartu kralının bölgede bir kale yaptırmış olduğu anlaşılmaktadır.

Bu kale ile birlikte Kral Menua bereketli Pasinler ovası'nın ürünlerinden faydalanmak ve doğal yollar kavşağını elinde bulundurmak istemiştir. Yaptırılan kale, Menua Seferi'nin gelip geçici bir yağma seferi olmadığını da bir kanıttır²³.

1. 2. Yazılı Tarih Dönemi

Akad kaynaklarına göre M. Ö. 3000'lerde Kuzeydoğu Anadolu'da Subartu denilen bölgede, Subar yada Subir adıyla bilinen bir halk yaşıyordu. M. Ö. 3000'lerden M. Ö. 1200'lere değin Mezopotamya'nın tüm tarihi dönemlerine ilişkin belgelerde, Subarlar ve ülkeleri Subartu'dan söz edilmektedir²⁴. Akad Kralı Sargon ve Naramsin'in yazıtlarında Subartu, Akad Krallığına bağlı bir bölge olarak gösterilmiştir. Ancak Subarlar'ın Erzurum'a dek yayılıp yayılmadıkları da kesin olarak bilinmemektedir²⁵.

M. Ö. 2000'lerde, Hitit ve Mısır yazılı kaynaklarının belgelendiğine göre, Subartu ülkesine Huriler egemendi. Daha sonra Kuzey doğu Anadolu'da, güneyde Erzurum ve Erzincan, kuzeyde Rize ve Gümüşhane ile sınırlı bölgede Azzi-Hayaşa krallığı bulunuyordu. Bu ad, ilk olarak M. Ö. 1400'lerde Hitit imparatorluk dönemine tarihlenen Boğazköy arşivlerindeki yazılı belgelerde geçmektedir. 3. Tudhaliya'nın son yıllarında Azzi-Hayaşalar, Hititlerin Yukarı Ülke olarak adlandırdıkları bölgeye saldırdılar. Bu nedenle M. Ö. 1375'de Hitit İmparatoru Tudhaliya'nın yerine geçen Şippululiuma Azzi-Hayaşa ülkesine yürüyerek, Hayaşa kralı Krannis'i yendi.

²³ Erkmen, Mustafa, Ceylan, Alparslan, 2001 *Pasinler Kalesi Kazısı*, 13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazısı Sempozyumu, s. 19.

²⁴ Şemsettin Günaltay, *a. g. e.*, s. 263.

²⁵ Tahsin Aşıroğlu, *Erzurum İlinin Tarihçesi*, Cumhuriyetin 50. Yıl Armağanı, Erzurum, 1974, s. 65.

Krannisten sonra Hukkanas döneminde Hititler Azzi-Hayaşalar'la bir antlaşma yaptılar²⁶.

Azzi-Hayaşa adına, Hitit kaynaklarında daha sonra 2. Murşil döneminde rastlanmaktadır. Murşil tahta geçişinin 2. yılında doğuya seferlere başlamış. 10. yılında ise, Hayaşa ülkesine yürümüştür. Ancak, Murşil'in Hayaşa ülkesine egemenliğini kabul ettirip ettirmediği konusu aydınlanmış değildir. Bundan sonraki dönemlerde Hitit kaynaklarında Hayaşa ülkesi ile ilgili bilgilere rastlanmamaktadır.

M. Ö. 1200'lerde, Orta ve Güney Avrupa'dan ön Asya içlerine değin uzanan ve Kavimler Göçü adı verilen bir göç hareketi oldu. Asurlular'ın Muşki adını verdikleri Frigler ve başka bazı topluluklar, Hitit imparatorluğu'nun sarsan büyük dalgalar halinde Ön Asya yaylalarına yerleştiler. Muşkiler M. Ö. 882'de de doğuya, Erzurum yöresine dek yayıldılar. Güneyde ise Murat suyu ve Fırat arasındaki alanda bugünkü Harput yöresine doğru ilerlediler. Bu yayılma sırasında karşılına çıkan Asur Kralı 2. Asurnasirpal güçleri ile çatışan Muşkiler her şeye karşın Erzurum yöresinde yerleşmeyi başardılar.

M. Ö. 680 yıllarında Kafkas geçitlerinden gelen Saka Türkleri Aras boylarını aşarak güneyde Asur sınırlarına kadar yayıldılar ve Urartuların yardımcısı oldular. Daha sonraki yıllarda yeniden Kafkasları aşarak Kür, Çoruh ve Karasu boylarına yayılan Saka kabileleri bu bölgelere iskan ettiler. At eti yiyen, kısrak sütü içen ve çok yaman olan okçu Sakalar büyük hükümdarları Afrasyap zamanında bütün İran, Anadolu ve daha güneydeki ülkeleri istila ederek yaylakçı ve kışlakçı hayatı yaşayan göçebe Uruklar halinde Erzurum iline ve komşu bölgelere yerleştiler.

Yazılı tarih kaynaklarında bu bölgede yaşayan ve medeniyet sürmüş devletleri şu şekilde açıklayabiliriz.

1.2.1.Diauehi Krallığı

Asur ve Urartu yazılı kaynaklarında adını sıkça gördüğümüz Erzurum ve çevresi ile özdeşleştirilmesi bugün için hemen hemen kesin olarak kabul edilen Diauehni Ülkesi, büyük olasılıkla özellikle Urartu Krallığı'nın gelişme evresinin başlarında ve hatta daha erken döneminde bölgede önemli bir güç olmalıydı. Bu gün için arkeolojik

²⁶ Tahsin Akgün, *Erzurum'un Tarihçesi Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 1968, s. 8

ve yazılı kanıtların oldukça sınırlı olmasına rağmen söz konusu bu yerel krallık veya kabile belki de Urartu Krallığı'nı oluşturan Erken Demir Çağ halkları arasında da önemli bir role sahipti. Nitekim M. Ö. 13. yüz yıldan itibaren Asur kayıtlarında adını gördüğümüz 'Daiaeni Ülkesi' bu açıdan önemli olmalıdır. Diğer yandan Daiaeni adının daha geç dönem Urartu kayıtlarında karşımıza çıkan Daiuehi Ülkesi ile olan ilişkisi bu açıdan da üzerinde önemle durulması gereken bir noktadır. Beklenen bu ilişki her ne boyutta olur ise olsun Daiaeni veya Diauehi halklarının Urartu kültürü ve uygarlığının oluşumunda belirli bir role sahip olması beklenebilir²⁷.

Dönemin hem Asur hem de Urartu kayıtlarında adını sıkça duyduğumuz fakat arkeolojik açıdan henüz tam olarak varlığını ortaya koyamadığımız bu güçlü krallık bulunduğu bölgenin elverişli konumu nedeniyle Urartu tarafından sürekli tehdit altında varlığını sürdürebilmiştir. Yapılan araştırmalar Kalkolitik çağdan itibaren insani yerleşimlere sahne olan Erzurum bölgesinin Demir çağlarının Urartu ile birlikte bu yerel krallı tarafından temsil edildiğini göstermektedir.

Bu konudaki verilerimiz ne yazık ki bu gün için doyurucu olmaktan uzaktır. Özellikle arkeolojik kanıtlar açısından durum çok daha sorunludur. Nispeten yazılı kaynaklar açısından bilgi sahibi olabildiğimiz Daiaeni veya Diauehi ülkeleri ile ilgili olabilecek her hangi bir arkeolojik kanıttan söz etmek oldukça güçtür. Bu güne değin bölgede yürütülen arkeolojik araştırmalar ve kazılar daha çok bölgenin M. Ö. 3. ve 2. bin yılı ve 1. bin yıl için ise Urartu periyodu üzerine yoğunlaşmıştır²⁸.

Erzurum bölgesi merkezinde kurulan krallık Burney, Asur ve Urartu yazıtlarını göz önüne alarak Diauehi ülkesini Aşkale-Tercan-Pasinler yerleşimlerini içerisine alan bir bölgeye yerleştirmektedir. Urartu dili konusunda önemli bir uzman olan Salvini, Asur metinlerinde geçen Diauehi ülkesinin Erzurum'un kuzeyine Çoruh nehrini de içine alacak şekilde yerleştirmeyi uygun bulmaktadır. Aynı zamanda Salvini, klasik dönem antik yazarlarından Xenophon'un metinlerinde adı geçen 'Taochoi' kabilesinin de aynı topraklar üzerinde yaşadığını belirtmektedir. Ünlü Rus bilim adamı Piotrovskii de Salvini ile ortak görüştedir. Ve bu ülkeyi Erzurum'un kuzeyine lokalize eder. Anadolu'daki sistemli Urartu kazılarından birini yürüten Çilingiroglu'nun görüşü; daha

²⁷ S. Güneri, *Erken Demir Çağında Doğu Anadolu İle Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler*, Ankara, 1993, s. 349-413.

²⁸ M. Orhan Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 203.

çok Erzurum ovası merkezli bir lokalizasyondur. Bu araştırmacıya göre; Diauehi Ülkesi'nin yayılım alanı daha çok Aşkale-Tercan bölgeleridir. Urartu coğrafi yer adları üzerine bir katalog çalışması yapan diakonov-kashkai ise ülkeyi Yukarı Fırat Havzası-Erzurum arasında kalan geniş bölgeye lokalize etmektedir.

Asur metinlerinde 'daiaeni', Urartu kayıtlarında ise 'diauehi' olarak geçen ülkelerin özdeşliği bilim adamları arasında tartışma konusudur. Bu aşamada bir de Urartu yazılı kaynaklarına bakmak yerinde olacaktır. 'Diauehi Ülkesi' adı Urartu kayıtlarında ilk olarak kral Menua'nın bölgeye düzenlediği ilk sefer kayıtlarında yer almaktadır.

Erzurum'un Horasan ilçesi yakınlarında ele gecen 'Yazılıtaş Steli'nde Menua, Diauehi Ülkesi'ni ve onun kralı kenti 'Şaşılı'yu ele geçirdiğinden söz etmektedir. Aynı metinde bu ülke ile yakın oldukları anlaşılan Şeşeti Ülkesi, 'Zua ve Utuhai şehirleri' de ele geçirilmiştir. Söz konusu metnin sonlarında Urartu kralı Menua, 'Baltulhi' ve Haldiriulhi' ülkelerini ve krallarını da ele geçireceğinden söz etmektedir²⁹.

Urartu kralı Menua'nın bölgeye yaptığı ilk sefere ait bu kayıtlarda adı geçen yer isimlerinin lokalizasyonu konusunda bazı görüşler söz konusu ise de net bir şeyler söylemek bu gün için güçtür. Menua'nın ilk yıl sefer kayıtlarında adı geçen 'Şeşeti Ülkesi', Erzurum Bölgesi merkezli lokalizasyona sahip olduğu kabul edilen Diauehi Ülkesi'nin kuzey veya kuzeybatısında düşünülen ve Asur kralı 1. Tiglat-Pileser'in yıllıklarında da adı geçen 'Şeşe Dağı' ile bağlantılı olarak bugünkü Şavşeti Dağı ile özdeşleştirilir ve ülke Çoruh Nehri'nin ağız bölgesine yerleştirilir. Kral Menua dışında 1. Arğışti dönemi kayıtlarında adı geçen 'Zua kenti', Erzurum ilinin kuzeydoğusundaki bu günkü Zivin yerleşimi ile özdeşleştirilmektedir. Diğer yandan Zivin'den ele geçen ve bu isimle anılan Menua dönemine ait bir diğer yazıtta yine Menua'nın ilk yıl sefer kayıtları yer almaktadır. Bu metne bağlı olarak bu kentin metinde gecen Diauehi Ülkesi'nin kralı kenti 'Şaşılı'nun Zivin ile özdeşleşebileceği ileri sürülmektedir³⁰.

Siyasi ve ekonomik sisteminin en önemli ihtiyaçları; hammadde ve insan gücü olmalıydı. Bu ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için gerekli olan en önemli unsur, güçlü bir

²⁹ M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 1994.

³⁰ Mehmet Işıklı, 'M. Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında "Diauehi Krallığı"', *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (6) 2000, 49-72. ss.

askeri yapı ile gerçekleştirilebilecek yayılım seferleri ve bunlardan elde edilecek haraç, ganimet ve vergilerdi. Erzurum merkezli bir lokalizasyona sahip 'Diauehi Ülkesi' bu açıdan Urartu için vazgeçilmez bir hedefti. Özellikle bölgenin maden açısından sahip olduğu potansiyel Urartu'nun dikkatinden kaçmamış olmalıdır. Bölgeye yapılan Urartu sefer kayıtlarından da görebileceğimiz gibi Diauehi Ülkesi ve civarına sefer yapan her Urartu kralı yüklü miktarlarda madenlerden oluşan haraç ve ganimeti ülke ekonomilerine kazandırmışlardır.

1.2.2. Urartular

M. Ö. IX. yüzyılda Van ve çevresinde yerleşmiş olan Hurri kökenli Urartular, M. Ö. VII. yüzyılda Erzurum' u da egemenlikleri altına aldılar. M. Ö. 1. Binin ilk yarısında merkez bölgesini Van Gölü ve çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı, M. Ö. 9. y. y. 'dan itibaren kuzeyde Transkafkasya'ya doğuda Kuzeybatı İran'a ve Urmiye Gölü çevresine, batıda Malatya dolaylarına ve güneyde de Şanlıurfa-Halfeti yakınlarına kadar olan bölgeye hakim olmuştur.

M. Ö. 9. yy. 'da Van Gölü çevresinde güçlü bir devlet kuran Urartular, M. Ö. 8. yy. 'da batıya doğru yayıldılar. Malatya yöresine dek uzanan bu yayılma sırasında, Erzurum Yaylası'ndaki Muşkiler ve Urartu egemenliğine girdi. Urartu egemenliği sürerken M. Ö. 8. yy. 'da yöreyi etkileyen yeni bir saldırı oldu. Karadeniz'in kuzeyinden Ön Asya ya gelen Kimmerler, önlerine çıkan yerleşim merkezlerini yağmalayarak Kızılırmak ve Ordu'ya dek ilerlediler. Bu yayılma M. Ö. 678'de Kapodokya'da Asur ordularıyla karşılaşınca değin sürdü. Burada Kimmerleri'i yenen Asur kralı Asur Banipal, karşı saldırıya geçerek Van Gölü kuzeyinde Assisa üzerinden Urartu topraklarına girdi. M. Ö 660'da Arzania yöresine ve Araks dolaylarına doğru ilerliyerek, bugün Erzurum il sınırları içinde kalan bir bölüm topraklara egemen oldu³¹.

Urartu döneminde bölge, Urartu yazıtlarında yine bu devletin vassalı olan Diauehi sınırları içerisinde gösterilmiştir.

Aynı yüzyılın sonlarında, Urartu toprakları, bu kez Hazar kıyılarından gelen İskitler'in saldırısına uğradı. Karşılarına çıkan yerleşim yerlerini yakıp yıkan İskit toplulukları, güneyde Asur ve Klakh kentlerini yağmalarken, kuzeyde Urartu Krallığı'nı büyük yıkıma uğrattılar. Urartular, o güne değin karşılaştıkları Asur saldırılarına

³¹ Tahsin Aşıroğlu, *a. g. e.*, s. 66.

direnebilmiş olmalarına karşın, İskitler'in karşısında tutunamadılar. İskit saldırısı Muşkiler için de büyük yıkım oldu³².

Kimmer ve M. Ö. 627'ye değin süren İskit akınları, Ön Asya'nın doğusundaki siyasal görünümü önemli ölçüde değiştirdi. Art arda gelen yabancı akımların yarattığı kargaşa ve yetki boşluğu ortamında, daha önce bir varlık göstermeyen Ermeniler, giderek siyasal ağırlık kazanmaya başladılar. Ermeniler, bazı tarihçilere göre, Kavimler Göçü sırasında Frigler'le birlikte Anadolu'ya gelmişlerdi. Anadolu içlerine kadar ilerleyen ve Halys ile Lykos arasındaki bölgeye yerleşen Ermeniler, güçsüzleşen Urartu Krallığı 3. Rusas'ın M. Ö. 585'te ölümüyle ortadan kalkınca, doğuya doğru yayıldılar. Dağılan Urartu topraklarını ovalardaki yerleşim merkezlerinden dağlık alanlara sürdüler. Heredotos'un Alarodien adıyla andığı bu topluluklar, Ararat'ın doğusuna, Araks'ın aşağı vadilerine çekildiler. Ermeniler'le Urartu toplulukları arasında uzun yıllar süregelen ve ancak Med ve Ahameniş egemenliği döneminde önlenebilen çatışmalar, her şeye rağmen iki halkın giderek kaynaşmasına yol açtı. Bu gelişmenin tipik bir örneği Erzen'de gözlendi. Burada yerleşen halka Ermeni adı veriliyordu. Bu adın, Ermeni söylencelerinde anılan Aziz Aram'dan geldiği sanılmaktadır.

Urartu devletinin yayılım hedeflerini saptamada en önemli faktörler; hedef olan bölgenin askeri ve ekonomik açıdan sahip olduğu potansiyeldi. Bu konuda belirleyici olan kriterler ise bölgenin sahip olduğu madenden keresteye değin olan doğal kaynaklarının zenginliği, stratejik ve jeopolitik konumu idi. Bu kriterler ışığında Urartu uygarlığı üzerine çalışan uzmanların genelde kabul ettiği gerçek; Urartu toplumunun M. Ö. 1. bin yılın en gelişmiş hidrolik ve metalurjik toplumlardan biri olduğudur. Buldukları coğrafyanın onlara sunduğu olanakları en iyi şekilde kullanmayı başaran bu toplum, oldukça zorlu bir coğrafyada büyük bir uygarlık meydana getirmiştir. Erken dönem krallarından itibaren özellikle bayındırlık alanında gerçekleştirilen faaliyetler doğrultusunda inşa edilen barajlar, su kanalları, bağlar ve bahçeler, Urartu'ya bu zorlu coğrafyada meydana getirdiği sulama sistemleri ve bağlantılı tarımsal üretim ile 'gelişmiş hidrolik toplum' niteliğini kazandırmıştır. Diğer yandan maden işleme sanatında ulaşılan doruk noktası, ona metalurji alanında Yakındoğu'da haklı bir ün kazandırmıştır. Maden işleme sanatında ulaşılan zirve ile bağlantılı olarak üretilen araç

³² Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 1989, s. 105.

ve gerecin doğal sonucu olarak bu uygarlık taş işlemeciliğinde de önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Bu alanda elde edilen birikimle meydana getirilen kaleler, karakollar ve kentler uygarlığın M. Ö. 1. bin yılda önemli bir askeri ve ekonomik gücü olma yolunu açmıştır.

1.2.3 Medler

Asur Krallığına son veren güçlerden birisi olan Medlerdir. Med Krallığının Uvaşatra adıyla da anılan üçüncü hükümdarı Keyaksares'in (İÖ 633-584) başlıca amaçlarından biri, güneybatı komşusu Babil Kralı Nabupolassar (Nabu-apal-usur) ile anlaşarak Asur Krallığının topraklarını, Lidya Kralı Alyattes (İÖ 588-560) ile anlaşarak da, Batı Anadolu'yu paylaşmaktı. Buna göre Mezopotamya, Suriye ve Filistin Babil Krallığına bırakılacak, Dicle ve Fırat'ın yukarı topraklar Med Krallığına, Kızılırmak'ın batısı da Lidya Krallığına kalacaktı³³.

Keyaksares, ilk olarak M. Ö. 612-609 arasında Babillilerle anlaşarak, Asur topraklarına sürekli saldırılar düzenledi ve Asur başkenti Ninova'yı yağmaladı. Böylece, Mezopotamya tarihinde çok önemli yeri olan bir devlet ortadan kalkmış oldu. Medler Hakkari yöresi ile birlikte, Kızılırmak'a dek tüm Doğu Anadolu'ya hakim oldular (M. Ö. 585). Urartu devletinin askeri gücünü de yok ederek Paryadris (Trabzon) dağların güneyinde Melitene (Malatya) ve güneydoğuda Urmiye gölüne dek uzanan büyük bir bölgeyi egemenlikleri altına aldılar.

Keyaksar, Kızılırmak'a kadar geniş bir toprak parçasını ele geçirdiğinde, Kimmer akınları önünde buralarda dek sürüklenen topluluklar yerel halkla çoktan kaynaşmış bulunuyordu. Bu yeni topluluklar, Paryadres dağların'ndan gelen Khabliler, Yukarı Fırat boylarından kopan bir bölüm Muşkiler ve Tibarenler'di. Savaşçı bir topluluk olan Khabliler, Argiropolis dolaylarında madencilikle uğraşıyorlardı. Medler dönemi'nde, yabancı akınların sürüklendiği; dil, din ve töreleri farklı birçok topluluk, Erzurum yöresinde bir arada yaşıyor, yerel beylerin denetimi altında bulunuyor, Med kralının yüksek yetkesini tanıyorlardı. Ancak egemenliğinin son dönemlerinde merkezi yetke giderek gücünü yitirdi. Kral Astiyag'a direnen yerel beyler özerkliklerini ilan ettiler.

³³ H. Z. Koşay, *a. g. e.*, s. 23.

1.2.4 Persler

Persler'in Ahemeniş sülalesinden gelen 2. Kuraş, Med Devleti'ni yıkarak Pers İmparatorluğu'nu kurunca, Erzurum'un doğusu bu siyasal ve askeri gücün etkisi altına girdi. Yine aynı sülaleden Büyük Dareios ise batıya ilerliyerek Armenia Satraplığı'nı kurdu. Bu satraplık, kuzeyde Yukarı Araks'la güneyde Yukarı Dicle-Bohtansu arasındaki bölgeyi kapsıyordu. Ararat bölgesinde hala Alarodienler yaşıyordu. Alarodienler ve başka bir topluluk olan Saspirlar, Pers Devleti'nin ayrı bir satraplığını oluşturuyorlardı. Pers İmparatoru Kserkses ve M. Ö. 480'de Yunan seferine çıktığında, gerek Alarodienler'den, gerek Ermeni oymaklarından asker toplamıştı. Ancak bu seferden söz eden Herodotos, Ermeniler'i Frigyalı sanmış ve öyle adlandırmıştır. Alarodienler'in tahta miğferler, küçük kalkanlar, kısa mızraklar ve eğri kılıçlar kuşandıklarını yine Herodotos yazmaktadır³⁴.

Erzurum yöresini kapsayan Araks-Fırat Satraplığı, Ahemeniş İmparatorluğu Dönemi'nde, imparatorluk sülalesince yönetiliyor ve halk, Pers hazinesine belirli bir vergi ödüyordu. Ama satraplar, bölge halkından gönüllerince haraç almakta özgürdüler. Sonraları, 1. Artakserkes döneminde satraplıkların hem sayısı, hem de sınırları değişti. Bu kral zamanında, imparatorluğu dolaşan Herodotos, Urartular'ın 13. satraplık; Maiteni, Saspir ve Alarodienler'in 18. satraplık içinde; Muşki, Tibaren ve Maerinler'in ise 19. satraplık bölgesinde yaşadıklarını belirtmektedir. İmparator 2. Artayşatra zamanında, yöreyi güneyden kuzeye boydan boya gezen tarihçi Ksenofon da bularda yaşayan toplulukların yaşamları, dil, din ve töreleri üzerine zengin bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre, Onbinler ilkin, Karduklar arasından geçmişler ve Ahemeniş Kralı'nın yetkesine karşı sık sık ayaklanan bu oymağın yerleşim yerlerine baskınlar yapmışlardır. Yine Ksenofon göre, satraplar askere gereksindiklerinde, yerel halka yüksek ücret ödüyorlardı. Nitekim, 2. Artahşatra'nın Satrabı Orontes, bölgedeki Alarodien ve Ermeni oymaklarından topladığı paralı askerlerle onbinlerin yürüyüşüne karşı koymak istemişti. Alarodienler'in özgürlüğü seven ve yürekli bir topluluk oluşturmuş olduklarını belirten Ksenofon, bunların savaşa mızrak ve kalkanlarla girdiklerini, Bitlis ve Murat suyu kaynaklarına doğru ilerleyen Onbinler'in, Kardukların ve Satrap Orontes'in direnişine

³⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, "Erzurum" maddesi, C. 4, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 2963.

karşı Muş bölgesine geldiklerini, Erzurum'un doğusundaki eski Urartu ülkesinde güçlü kalelerle karşılaştıklarını aktarır³⁵.

Anlaşıldığına göre, bu kalelerde zengin toprak beyleri oturuyor, halk genel geçimini çobanlık ve at yetiştiriciliği ile sağlıyordu. Kimileri de ticaretle uğraşıyordu. Ailelerde ataerkil törenler egemendi.

1.2.5. Partlar

Selökidler Dönemin`de art arda özelliklerini ilan eden Pers satrapları yönetimleri altındaki toplulukların bağlılığından da yararlanarak güçlü beylikler oluşturdular ve bunlardan Araks-Fırat yöresinde olan, M. Ö. II. yy'ın ortalarında oldukça önemli bir krallık durumuna geldi. Aynı dönemde Orta Azerbeycan'da yeni bir siyasi güç olan Partlar, tarih sahnesine çıkmıştı. M. Ö. 120'de Part kralı II. Mitridat, Azerbeycan'dan başlayarak, Araks yöresini de kapsayan Araks Krallığı'nı ağır bir yenilgiye uğrattı. Kral Artavasd Partlar'ın egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bu yenilgiye karşın Araks Krallığı bütünüyle dağılmadı; birçok prensliğe bölünerek varlığını sürdürdü. Bu prensliklerden birinin başında Artavasd'ın oğlu Tigran vardı ve onun döneminde prenslik yönetimi giderek geniş bir toprak parçasına yayıldı ve krallığa dönüştü³⁶.

1.2.6 Romalılar

Roma Helen İmparatorluğu ardından Anadolu'da oluşan birçok krallığı batıdan doğuya ele geçirdi.

Pers ve Helen dönemlerinde Doğu Anadolu'da oluşan yerel krallıklar ise, Roma ve Part gibi iki güçlü imparatorluğun egemenlik çatışması içinde kaldılar.

Partlar'ın, Pers mirasına sahip çıkmak ve Doğu Anadolu'da Roma yayılmasına engel olmak amacıyla giriştikleri bu savaşlar Doğu Anadolu odağından çevreye yayılmaktaydı.

Doğu- batı ve kuzey-güney stratejik yollarını barındırması nedeniyle, Roma ve Part'lar bu bölgede egemenlik kurabilmek için sürekli mücadeleler vermişlerdir. Bölgenin toplumsal açıdan heterojen bir yapıda olması ve ırklar arasındaki siyasi tercihler, eğilimler ve inançlar, olayları karmaşık bir hale getirmiştir. Yerel halk ve

³⁵ Y. A., a. g. m., s. 2963.

³⁶ Yusuf Kılıç, 'Partlar', *Yeni Türkiye* 8 (Türkoloji ve Tarihi Araştırmaları) 2002, s.176-180

krallıkların bazıları Partlara bazıları ise, Romalılara bağımlı veya yandaştı. Veya kendilerine karşı kullanılmaktaydı. Özellikle sınırların yakınındaki yerleşmeler kışkırtma ve propogandalardan bunalmıştı. Ancak Partlar bu konuda daha başarılı olmaktadır. İran'ın yüzyıllardan beri doğal bir uzantısında olan Doğu Anadolu halkları Batı'dan gelen istilacı Romalılara karşı daha çekimser davranmaktaydılar.

M. Ö. 2. yy. ortalarında ön asya'nın batısında Roma egemenliği sürüyordu. Romalılar, M. Ö 1. yy'da ön asya'nın doğusuna, Partların üzerine art arda seferler düzenlediler. Bu seferler; yalnızca Partları değil yörede güçlenmeye başlayan yerel prenslikleri de hedef aldı. Nitekim Tigran önce Romalı komutan Lukullus'a sonra da sekstilius'a yenilerek (M. Ö. 69) Roma İmparatorluğuna bağlanmak zorunda kaldı (M. Ö. 66). Bu sırada roma akınlarının asıl hedefi olan Partlar da ağır yenilgilere uğradılar ve bütün doğu ön asya'dan çekildiler. Ancak güçlü Roma egemenliğine karşın gerek Arakslılar'ın gerek Partların direnişi daha uzun yıllar sürdü. Sonuçta Romalılar karşısında yalnızca İran'daki Arakslılar ayakta kalabildiler. Roma imparatoru Antonius doğu sınırlarını daha da genişletmek amacıyla M. Ö. 34'te yeni bir sefer düzenledi. Bu sefer sırasında Roma ordularına direnen güçlerden biri de Erzurum yöresindeki araks devleti kalıntılarıydı. Ancak Romalılar karşısındaki güçleri yer yer hoş tutarak yer yer de askeri güçleriyle ezerek bölgeye yerleştiler. Buna karşın Partlar diclenin sol kıyısındaki varlıklarını M. S. ilk yıllara değin korumayı başardılar³⁷.

Roma'nın İmparatorluk düzeyine çıkışından sonra en karmaşık sosyo-politik sorunu Doğu haklarının durumudur. Bölgenin stratejik ve ticari önemi dolayısıyla, Asya, Önasya ve Karadeniz bağlantısı arasında kalan bölgede ticari kervanların işlemesi ancak barış antlaşması ile mümkün olabilirdi. Bu ticar canlılık Partlarla birlikte bu iki devletin ekonomik gücüne büyük katkı sağlıyordu. Roma İmparatorlarından Augustos'dan sonra gelenler de aynı şekilde düşünmekteydiler³⁸. Ancak aradaki tamponların üzerinden kurulacak egemenlik, kazancı arttıracığı için, yapılan barışlar sürekli kılınamıyordu. Stratejik ve ticari avantaj bir yana, bölgelerden elde edilen ürünlerden alınabilecek pay ve vergi gerçekten küçümsenemezdi. Roma varlığının temelleri sömürü siyasetine bağlı olduğu sürece çok yönlü politikalar gerekiyordu

³⁷ Şemsettin Günaltay, *Yakınşark IV*, s.245

³⁸ Ersal Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s.23.

Bunun sonucu olarak gerektiğinde toplumları güç kullanmak yerine çeşitli antlaşmalarla kendilerine bağlamakta Romalıları giderek ustalaşmışlardı.

Birinci yüzyıl sonunda Roma imparatorluğu bütün Helen dünyasından toplanıp Roma'ya çekilen büyük bir servet ve köle işgücü birikimi sağlamıştı. Ancak bu hemen hemen bütün İtalya yarımadasında tarımın yok olması ve insan nüfusunun tüketilmesi pahasına yapılmıştı. Bunun sonucu, aşırı bir sermaye yoğunlaşması ve köle emeğinin özgür emeğin yerini alması oldu.

Biriken sermayenin yatırımda kullanılmamasının bir diğer sebebi de Doğu'dan sağlanan lüks mallar talebiyle kendi kendine yeterli ekonomik alan arasında hapsolmuş sınırlı bir pazarın varlığıdır.

1.2.7.Pontlar

M. Ö. 110 senelerine doğru Anadolu'da Pont 63 adı verilen bir cemiyetin olduğu bilinmektedir. Bu hükümetin teşkil eden halkın çoğu Türk olduğu için ve hatta Pont adının da Türkçeden bozma olduğunu yazan tarihçiler de vardır³⁹.

Pontus diye bilinen bu Diyaribekir'li Pont hükümetini Diyaribekir'li Said paşa eserinde burayı şu şekilde izah etmiştir. "Pontus memleketi küçük Asya'nın kuzey doğusunda vaki, kuzeyde Karadeniz, doğuda Kafkasya, batıda Paflagonya, güneyde Kapadokya ve Galatya ile hudutlanan ve eskiden Tibar, Şalib muzinik denilen Türk kabileler mevcuttu. Bu arada Trabzon ve Amasya'da Yunanlılar mevcuttu"⁴⁰.

Bu cümlelerden anlaşılıyor ki M. Ö. 522 yıllarında Kafkasya'da Kastamonu'ya kadar Türklerin oturduğu bu bölgenin ismi Pontt imiş. Bu bölge bazen müstakil kalmış, bazen de İranlılar'ın ellinde kalmıştır.

Amasya tarihinde şu malumat vardır. Pontus'un aslı hun olduğunu ve bu adın da hun Türklerinin buralarda oturmuş olduklarından dolayı bu adın verildiğini ve hunit kıtasının Yunanlılarca tahrif edilerek Pontus şeklinde söylemişlerdir⁴¹.

³⁹ Şemsettin Günaltay, *a.g.e.*, s.432.

⁴⁰ Beygu, A. Ş., *a.g.e.* s. 32.

⁴¹ *a. g. e.*, s. 32.

1.2.8. Bizanslılar

Bizans İmparatorluğu, Romalıların doğuda sahip olduğu toprakları, Tuna'dan Germenlerin ve Slavların, Fırat'tan da İran'ın ikili baskısına karşı koruma zorunluluğundan doğdu. Bu baskılara karşı İmparatorluğa Roma'dan daha yakın ve kolay korunabilir bir siyasi ve askeri merkez gerekli idi. Constantinus, eski Bizantion'un yerine kendi adını verdiği yeni şehri böyle bir nedenle kurdu. İki deniz yolunun birleştiği yerde bulunması, bir Avrupa'dan, diğeri Küçük Asya ve Suriye'den gelen iki karayolunun kavşagında olması yeni kurulan şehre büyük değer kazandırıyordu. Bununla birlikte, Bizans İmparatorluğu gerçek anlamıyla ancak Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasından sonra doğdu.

M. S. 395 yılında Roma ikiye ayrılınca Anadolu, Doğu Bizans İmparatorluğunun payına düşmüştü. Bu sefer Bizans, Sasanilerle bu bölgeye çekildi. 422'de Bizanslılar, bugünkü Erzurum şehrinde 'Theodosiopolis' şehrini kurmuşlardı⁴². İşte bugünkü Erzurum şehri bu sırada kuruluyor ve bu tarihten itibaren onuncu asıra kadar Erzurum; Araplar Bizanslılar, İranlıların paylaşamadıkları bir memleket oluyor. Bizans devri diyebileceğimiz bu devirde Erzurum üzerine titrenilen fakat bir o derece ihmal edilen bir yer olmuştur⁴³.

Batı Roma İmparatorluğuna göre Doğu Roma İmparatorluğunun daha uzun ömürlü olmasının sebeplerini coğrafi durumun korunmaya uygunluğunda ve mutlakiyetle yönetilmesinde aramak mümkündür.

M. S. 408 - 450 yılları arasında Bizans İmparatoru olan ikinci Teodosious zamanında, Erzurum ve çevresi işgal edilmiş ve İmparatorun komutanlarından Anatolius tarafından bugünkü Erzurum şehrinin bulunduğu yerde bir tepe üzerine, bugünkü Erzurum kalesi inşa ettirilmiştir. O zamana kadar Kalikala olarak adlandırılan Erzurum şehri, bu tarihten sonra İmparatorun adına izafeten Teodosiopolis şeklinde isimlendirilmiştir.

M. S. 3. yy'da İran'da egemenliği ele geçiren Sasaniler, Romalılarla olan savaşlarını sürdürdüler. Bu çatışmalar, Roma imparatorluğunun M. S. 395'de ikiye ayrılmasıyla kurulan Bizans (doğu roma) döneminde bu saldırılarını sürdürdü. Giderek

⁴² Nusret Karasu, *Erzurum Tarihinden Birkaç Yaprak*, Ankara, 1946, s. 11.

⁴³ Beygu, A. Ş., *a. g e.*, s. 12.

güçlenen Sasanlılar doğu Ön Asya'ya sık sık saldırılar düzenlediler bunlardan Nuşirevan'ın 572'deki Erzurum kuşatması on yıldan fazla sürdü, ama kent yinede Bizansın elinde kaldı. 590'daki Sasanlı saldırısında ise, Bizanslılar kenti ancak büyük savaş ödencesi vermeyi ve her yıl vergi ödemeyi kabul ederek ellerinde tutabildiler.

İslam kaynaklarından Theodosiopolisden sürekli olarak Kalikala diye söz edilmektedir. Belazuri ve İbn el- Esir'in rivayetine göre kale ismini Kali isimindeki bir kadından almaktadır⁴⁴.

7. yy başlarında güçlü bir orduyla Kars bölgesine giren Sasanlılar, 610'da Erzurum'u aldıktan sonra Anadolu içlerine dek ilerlediler. 623'te ise, Sasanlı baskılarına karşı önlem almak isteyen Bizans imparatoru Herakleios, deniz yoluyla Trabzon'a geldi ve elçiler göndererek, Kırımdaki hazarlarla bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma üzerine yürüyen Hazarlar, bütün Aras topraklarını ele geçirdiler ve Bizans imparatoruna yaptıkları bu yardım karşılığında, Erzurum Kars kalelerine asker yerleştirme hakkını elde ettiler.

7. asrın ilk yarısında 629' da Harekleios Erzurum'da Ermeni Peskoposlarını toplayarak ruhani bir meclis açtırmıştır. Bu meclisin bir mezhep nedeniyle toplandığı tahmin edilmektedir⁴⁵.

Ortaçağ boyunca bazen Bizans'a ve bazen de bölgelere hüküm süren Müslüman hakimiyetine tabi olarak yaşayan Ermeni derebeyleri varlıklarını koruyabilmek için Müslümanlara karşı olduğu gibi birçok defalar Bizans'a karşı savaşmıştır⁴⁶. Gregoryan Ermeniler'in amansız düşmanı ve takipçisi olan Ortodoks Bizans İmparatorları, ihanetleri dolayısıyla onlara güvenmiyorlardı⁴⁷. Öyle ki, Ermeni müverrihi Asogik'in kaydına göre; Ermeniler Türkle'in ilerleyişine sevindiler, hatta onlara yardım dahi ettiler⁴⁸.

Ancak Doğu Anadolu üzerindeki hakimiyet haklarından hiçbir zaman vaz geçmemiş olan Bizans imparatorları her fırsatta bölgeyi ilhak etmeye çalışıyorlardı. Nitekim II. Basil, Vaspurakan derebeyi Senekerim'in Türk akını karşısında perişan

⁴⁴ Sabahat Atlan, *Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul 1970, s. 143.

⁴⁵ Beygu, A. Ş., *a. g. e.*, s. 33.

⁴⁶ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tefik Bıyıklıoğlu, İstanbul, 1938, s.34

⁴⁷ Grigor, Aknerli, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand Andreasyan, İstanbul, 1954, s. 15-17

⁴⁸ M. A., Kaşgarlı, *Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği*, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s. 328.

olmasını fırsat bilerek, Bizans'ın bu tarihi emelini tatbik sahasına koymak imkanı buldu⁴⁹.

Türk istilasından dehşete düşen Ermeni derebeyi Senekerim, ülkesini Türk akınlarına karşı koruyamayacağını anlayarak 1021 yılında Van gölü çevresindeki ülkesinin doğrudan Bizans İmparatorluğu arazisine ilhak edilmesini kabul etmiş ve karşılığında da Orta Anadolu'da Sivas şehri ile çok miktarda para ve değerli eşya almıştı. Kısaca ülkesini II. Basil'e satmıştı. Senekerim, Vaspuragan'ı terk ederek kalabalık bir halk topluluğu ile yeni yurduna göç etti. Bu göç Bizans tarafından da teşvik edildi⁵⁰.

Van gölü çevresini ülkesine katan II. Basil, yoluna devamla Gürcistan'a girdi. Gürcü kralını kendisine itaat ettirdiği gibi, Gürcülerle ittifak eden pek çok Ermeni'yi de öldürttü. İmparator bundan sonra Doğu Anadolu'nun idari taksimatında bazıdeğişiklikler yaptı. Vaspuragan ve Gürcistan themaları birleştirilerek iberya themasına dönüştürüldü.

Doğu Anadolu siyaseti bu şekilde olan Bizans imparatorluğu, 26 Ağustos 1071 Malazgirt zaferinden sonra da Anadolu'ya sevk edilen ve Marmara denizine kadar ulaşan Türk akınları karşısında Doğu ve Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya ve Balkanlara; Ermeniler de Çukurova Ve Toroslar'ın dağlık bölgelerine çekildi.

⁴⁹ A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfit Mansel, Ankara 1943, s.231.

⁵⁰ George Ostrogorsky, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, trc. F. Işltan, Ankara 1981, s. 291.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSLAMİ DÖNEMDE ERZURUM VE YÖRESİ

2. 1. Dört Halife Döneminde Erzurum'a Yapılan Akınlar

Sasanilerin M. S. 642' de Nihavend' de İslam Halifesi Hz. Ömer'in ordularına yenilerek, tarihten silinmelerinden sonra, Erzurum ve çevresi Müslüman Arap ordularının istilasına uğramıştır.

Bizans ordularıyla yaptığı savaşlarda yıpranan İran'daki Sasani devleti, halife Ömer'in ordularına Nihavend Savaşı' nda (624) yenilerek yıkıldı. Arap orduları, 640'tan sonra Mardin, Diyarbakır yöresini Bizanslılar'dan alarak Yukarı Dicle'ye yerleşmişlerdi.

Araplar, Bitlis ile Meyyafarkin (Silvan) arasında bulunan Erzen'den ayırt etmek amacı ile Theodosiopolis'e, 'Roma Erzeni' anlamına gelen Erzen ur -Rum adını vermişlerdi. Yöredeki Ermeniler ise bu şehre Garin yada Karnukalak diyorlardı. Bu ad, eski İslam kaynaklarında Kalikala olarak geçmektedir¹.

İlk önce halife Hz. Ömer, kumandanlarından İyasoğlu Gan m'i ahlat ve civarına gönderdi. Ahlat'ın fethinden sonra Erzurum ve havalasında Bizanslılar zayıf bir idareyle bulunuyordu. İşte buraları M. 638'de İyas b. Ganem fethetti. İslam fütühatıyla ilk kez karşılaşan Erzurum daha sonra tekrar Rumların eline geçti. Bizans hakimiyeti ve ordusu bu zamanlarda iyice zayıfladığı için 642'de halife Hz. Ömer Şam valisi Hz. Muaviye'ye bir mektup göndererek (Kalikala-Erzurum)'un geri alınması emrini verdi. Habib bin Mesleme komutasındaki İslam orduları Nihavend savaşında bölgeyi yeniden ele geçirdiler².

Anadolu'nun Müslüman Araplar'ın kontrolüne girdiğini gören imparator Konstantinos, durumu düzeltmek amacıyla Erzurum'a bir sefer yapmış bölgeyi ele geçirip Araplarla anlaşan ermeni prenslerini cezalandırarak geri dönmüştür. Ancak daha sonra ermeni prensleri Araplarla yaptıkları anlaşmalara sadık kalmışlardır. Durumun böyle gelişmesi üzerine Hz. Osman Doğu Anadolu'nun fethine karar verdi. Habib bin Mesleme'de M. 651-h. 31 yılında tekrar yöreyi ele geçirip şehri kuşatarak idaresi altına

¹Parmaksızoğlu, İ., 'Erzurum' maddesi, *T. A.*, M. E. B. Yayınları, C. XV, Ankara, 1968, s. 373.

²Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993, s. 29.

olarak bir kısmından da cizye almıştır. Bizanslılarda Anadolu içlerine çekilmişlerdir. Fetihten sonra Müslümanlar Erzurum’u bir üs olarak kullandılar.

Şehrin bu suretle Arapların eline geçmesine çok müteessir olan şehrin hem patriği hem de kumandanı olan “Erminaks” Hazar Türklerinden ve Gürcülerden yardım alarak Araplarla girdikleri savaşta başarı sağladılar. Bu sırada Habib bin Mesleme halife Hz. Osman’dan yardım istedi. Gelen yeni kuvvetlerle tekrar savaşa girişen Arap ordusu zafer sonunda elde ettikleri ganimetler yüzünden kumandanlar ve ordu arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Halife Hz. Osman da bu iki kumandanın birini (Meslemeyi) Defil kentine ve Süleyman Elhiyeli de Karabağ üzerine gönderince Bizans imparatoru 2. Justiniaus döneminde 685-695’te bu kargaşadan yaralanarak Leontios komutasında Erzurum’u yeniden (686)ele geçirdiler.

2. 2. Emeviler Döneminde Erzurum’a Yapılan Akınlar

Erzurum M. S. 700 yılında Emevi halifesi Abdülmelik’in oğlu Abdullah Bizanslılarca ele geçirilen toprakların bir bölümünü Erzurum’la beraber yeniden ele geçirdi.

653 yılında İmparator Konstantinus 100. 000 kişilik bir ordu ile şehri geri aldı ise de, 622 de Emevi hükümdarı 1. Muaviye’nin gönderdiği yeni İslam ordusu Kali-Kala (Erzurum) u alarak burada Erzincan, Bayburt, İspir ve Pasinleri içerisine alan bir İslam valiliği merkezi kuruldu.

Araplar Erzurum’u 947 yılına kadar merkez edindiler. Ya ilk fetihde veya Muaviye zamanındaki savaşlar sırasında Abdurrahman Gazi’nin bu şehir için savaşırken şehit düştüğü sanılmaktadır³.

M. 730 yıllarında Hazar Türkleri ile Emeviler arasında yapılan savaşlar oldukça ehemmiyet kazanmış, 20 yıl kadar Türklerin elinde kalan Erzurum M. 750’de tekrar Emevilerce ele geçirildi. Ayaklanmayı bastıramayan Erzurum valisi Halifeden yardım istedi. Halife Amr bin İsmail el-Harisi yönetiminde büyük bir ordu gönderdi. El-Harisi Erciş önünde ayaklanmacıları yenilgiye uğrattı. Kuşatma nedeni ile uzun bir süre yiyecek sıkıntısı çeken Erzurum kurtuldu. Halife Mehdi döneminde, Armenia Valisi Yezid bin Useyd Erzurum’dan Bizans topraklarına girerek çok sayıda tutsak aldı.

³ Erzurum il Yıllığı, 1973, s. 407.

2. 3. Abbasiler Döneminde Erzurum'a Yapılan Akınlar

838'de Azerbaycan'da ortaya çıkan Babek olayından yararlanan Bizans İmparatoru Theophilos, Erzurum'u kuşattı⁴. Kent surlarını yıktıktan sonra, Kars üzerine yürüdü. Surlar, daha sonra 840' da Halife Muttasım'ca onarıldı ve kale güçlendirildi.

906' da Bizans İmparatoru VI. Leon, imparatorun Doğu Domestikosu Katakalon ve Ermeni ileri gelenlerinden Lalakon, Erzurum'a dek gelerek kenti yakıp yıktılar. Bizans İmparatoru VII. Konstantinos'un Doğu Domestikosu Ioannes Kurkuas, Doğu Anadolu'da Araplar'ın elindeki birçok kenti aldıktan sonra, Erzurum'u kuşattı. 7 ay süren kuşatmadan sonra, 934'te kente girdi. Kentin, 948'de Abbasiler'ce geri alınması üzerine, Bizans İmparatoru VII. Konstantinos, Ioannes Çimiskes'i büyük bir ordu ile yöreye gönderdi. Çimiskes, Erzurum'u ele geçirerek yeniden Bizans yönetimine bağladı⁵.

Bizanslılar'ın eline geçen kent, Selçuklular'ın Anadolu'ya gelişlerine değin geçen süre içinde, mezhep kavgaları ve çeşitli siyasal olaylar yüzünden oldukça zararlar gördü. Erzurum Arap egemeliğinin son bulmasından sonra, Bizans İmparatorluğu hemalarından birinin merkezi oldu ve doğudan gelebilecek akınlara karşı güçlendirildi. Erzurum bu dönemde askeri olmaktan çok, ticari yaşamın ağır bastığı kalabalık bir kenti.

979'da Erzurum ovası ile Pasinler ve Eleşkirt yöresi, Bizans İmparatorluğuna yaptığı yardımlara karşılık olarak, İspir ve Oltu yöreleri hakimi Bağratlı David'e bağlandı. David, 1000'de, yerine geçecek bir çocuk bırakmadan öldü. İmparatorun kendisine bağladığı yerlerin, yeniden Bizans'a verilmesini vasiyet eden David'in ölümünden sonra, Bizans İmparatoru'nu II. Basileus, Erzurum, Pasin ve Eleşkirt yörelerinden başka İspir ve Oltu'yu da aldı. 1001'de Bağratlı (Gürcü) hükümdarı III. Bağat, Oltu, İspir ve çevresini geri aldıysa da, Pasinler Savaşı'nda Bizanslılar'a yenildi. Yapılan antlaşma ile Erzurum ve Pasinler Bizans, Tortum, Narman, Oltu ve Ardanuç Bağrat egemenliğinde kaldı. Bizans İmparatoru II. Basileios, 1016' da Erzurum'da hazırlıklarını tamamladıktan sonra Bağratlı (Gürcü) Hükümdarı Giorgi' nin üzerine yürüdü. Bizanslılar, Oltu önünde yapılan savaşta yenildiler. 1018-1019 arasında

⁴İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 16.

⁵Beygu, A. Ş., *a. g. e.*, s. 35.

Erzurum kalesini onaran II. Basileios, ikinci seferde Oltu'yu da aldıysa da kent bu savaşlarda büyük zarar gördü. II. Basileios'un seferler sırasındaki davranışları, yöre halkının Bizans yönetimine karşı çıkmasına neden oldu. Bozulan ekonomik ve siyasal ortam, Türklerin yöreye yerleşmelerini kolaylaştırdı. Türkler Müslümanlık'ı kabul ettikten sonra, özellikle, Abbasiler döneminde, Doğu Anadolu'yu tanımaya başlamışlardı.

2. 4. Anadolu'ya Yapılan Selçuklu Akınları

Görünmeleri ve siyai hadiselere karışmaları oldukça eskiye dayanmaktadır. Roma İmparatoru Theodosius'un 395'de ölümünden sonra bir yanda Balkanlar üzerinden Trakya'ya öbür yandan da Kafkasya'yı aşarak Anadolu'ya akınlar yaptılar. Bu istila, Batı Hunların doğudaki bölümü tarafından yönetilmiştir. Basık ve Kursık isimli iki Hun başbuğu, Kafkaslar yolu ile Doğu Anadolu'ya girdiler. Bu hareket sırasında geçtikleri yerlerden biri de Erzurum arazisi olmuştur. Yörenin belli başlı kasaba ve kaleleri yağmalanmıştır. Hunlardan sonra, Anadolu'ya ikinci Türk yayılımı Sabarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Sibir de denilen bu Türk grubu, V. yy. ' ın başlarından Doğu Anadolu'yu baştan başa istila ile Ankara'ya kadar ilerlemişlerdi⁶.

İslam dünyası Orta Doğu'da iç ve dış tehlikeler karsısında bulunuyordu. 10. yy. da Türkler kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmiş, Karahanlı ve Gazneli devletlerinden sonra Selçuklu-Oğuz Türkleri de büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Giderek siyasi nüfuz sahası genişleyen Oğuzlar, Anadolu kapılarına dayanmışlardır.

1015-1071 yıllar arasında Anadolu'ya sürekli akınlar yapılmıştır. Bu devre, 'fetih, göç ve geçici yerleşmeler dönemi' olarak da adlandırılabilir. 1071'den sonra ise Anadolu, 'Türk yurdu' olacaktır. Anadolu'nun Türkler tarafından fethini gerektiren şartlar kısaca şöyle sıralanabilir:

-Cihan hakimiyeti ülküsünü daima canlı tutan Türkler 10-11. yy. larda Avrupa, Kafkaslar, İran ve Suriye üzerinde siyasi güç sahibi olmuşlar ve Anadolu'yu kıskaç içerisine almışlardır. Başta Oğuz Türkleri olmak üzere, Anadolu'yu tanıyan atalarımız, geleceklerinin bu topraklar üzerinde olacağına inanıyorlardı.

⁶ Enver, Konukçu, *a. g. e.*, s. 9.

-Bu yüzyıllarda, İslam dünyasının en enerjik kitlesini Türkler teşkil ediyordu. Moral ve askeri güç olarak da en iyi durumdaydılar.

-İslam'ı yeni kabul etmiş olmanın heyecanını yaşayan Türkler, bu dine hizmet etmek, cihad yapmak ve onu yaymak arzusunu duyuyorlardı.

-Anadolu'nun çeşitli kavim ve toplumlara, Bizans yönetiminden memnun değillerdi. Hatta, kuruluşları için Türklerin hakimiyetini tercih edecek bir noktaya gelmişlerdi.

-Anadolu'da meydana gelen savaşlar ve doğal afetler sebebiyle de nüfus azalmış, ülkenin bir kısmı tenhalaşmıştı.

-Çeşitli sebeplerle Orta Asya'dan kopup gelen Türklerin geri dönme ihtimalleri çok zayıftı. Çoğunluğu Horasan ve çevresinde yaşayan Oğuz nüfusunun hızla artması yüzünden, bu bölgeler onlar için yeterli gelmiyordu.

-Anadolu birçok yönden Orta Asya'ya benziyordu. Birçoğu göçebe olan Türkler; kendilerine gerekli otlak ve yaylakların bu ülke alanlarında bulunduğunu biliyorlardı.

Bizans yönetimi altındaki Anadolu halklarının sosyal ve dini konumları iyi değildi. Bizans İmparatorluğu öteden beri Rumlaştırma siyasetini ve kendi mezheplerini hakim kılma gayesini gütmekteydi. Bu nedenle, İlk İslam fetihlerinde olduğu gibi, Oğuz akınları sırasında da bu halklar Bizans savunmasına samimi olarak yardımcı olamamışlardır.

Bizanslılar, sosyal ve dini baskı yanı sıra ekonomik açıdan da Anadolu'yu baskı altında tutmaktaydı. Devletin koyduğu ağır vergiler halkı ezmekteydi. Zamanla toprakları elinden giden halk yoksullaşırken, tarım kesimini emrinde köle gibi çalıştıran aristokrat bir sınıf oluşmuştu.

İşte bu açıklanan şartlar Oğuz Türklerinin Anadolu'ya akınlarına ve daha sonra yerleşmelerine zemin hazırlamıştır. Ayrıca, Anadolu içlerine giren kolonizatör Türk dervişleri de, fethedilip yurt yapılacak bu ülkenin İslamlaşması-Türkleştirilmesi sürecinin manevi alt yapısını oluşturma gayretleri içinde olmuşlardır⁷.

⁷ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1987, s.119.

11. yüzyılın başlarında Oğuz beylerinden Çağrı Bey, Doğu Anadolu'ya gelmiş ve yöreyi Türklerin kolaylıkla alabileceğini görmüştü. 1045- 1046 yıllarında Doğu Anadolu'ya gelen Türkmenler, Pasinler ovasına dek ilerlediler⁸.

Selçuklu sultanının Erzen'i almakla görevlendirdiği İbrahim Yınal ile Kutalmış beyler 1048' de Erzen'i kuşattılar. Kuşatan güçlerin az olması sebebi ile Erzen halkı, önce direnip savaştı, sonunda yenilerek kentin içine çekilmek zorunda kaldı. Komutanlardan İbrahim Yınal, kuşatmanın uzadığı görerek evleri ateşlemek için kente yağlı paçavralar attırdı. Çıkan yangın Erzen'in tümüyle yanmasına sebep oldu. Kurtulabilenler de Erzurum'a göç etti. İbrahim Yınal ve Kutalmış Beyler, kentteki değerli eşyaları aldıktan sonra Erzurum'dan ayrıldılar. Bu olaydan sonra, Erzen bir daha onarılamadı. Ve Kara Erzen adını aldı. Bu ad daha sonra Kara Erz ve Karaz'a dönüştü. Erzurum 11. yüzyılın ikinci yarısına değin, Bizans egemenliğinde kaldı.

1054'te Anadolu seferine çıkan Tuğrul Bey, Pasinleri geçtikten sonra, Erzurum'a geldiyse de, kent surlarını aşamayıp kuşatmadan vazgeçti. 1058 yılında Emir Yakuti'nin yönetimindeki Türk beyleri, Doğu Anadolu'ya akınlar yapmaya başladılar. Bu arada Pasinler ve Erzurum ovasındaki birçok köy ve kasaba da ele geçirildi. Bu dönemde yöredeki birçok yeri alan Türkler Erzurum'un kendiliğinden teslim olmasını beklemişlerdi⁹.

Batı Anadolu kıyılarına dek uzanan Türk akınlarını durdurmak amacıyla İstanbul'dan güçlü bir orduyla yola çıkan Romanos Diogenes, İç Anadolu üzerinden Erzurum'a gelmiş, burada bir süre dinlendikten sonra, Malazgirt'e geçmişti. 26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı, Türkler'in yenilgisi ile sonuçlanınca Anadolu bütünüyle Türkler'e açıldı¹⁰.

Anadolu'ya akınlar halinde gelen Türkmenlerden bir kesim, mümkün olduğu kadar çabucak eski şehirlerin surlarını onararak, o şehre yerleşmişlerdir. Yani yerleştikleri bu şehirler de ede hiçbir yabancı tesiri olamadan, hem de seviyeli surette binalar inşa ederek normal yerleşmelerin bütün icaplarını yerine getirmişlerdir¹¹.

⁸ M. Halil Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1934, s. 58-59

⁹ Claude, Cahen, *a.g.e.*, s. 165-175.

¹⁰ M. Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, İstanbul 1972, s.16.

¹¹ Faruk Sümer, *Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu*, Ankara 1990, s.15

Özellikle Kars ve Erzurum yöresinde bu çok kale inşa ettirmenin ise iki ana gerekçesi vardır ki bunlar birincisi bu yörenin Anadolu'nun giriş kapısı oluşu, ikincisi ed yöre hakimî Türk idareciler arasındaki mücadeleler olmuştur¹².

2. 4. 1. 1041-1048 Yılları Oğuz Akınları ve Pasinler Savaşı

Anadolu'nun fethi için şuurulu ve kararlı hareket etmek gerektiğini bilen Tuğrul Bey, yapılan akınların düzenli olmasına çalıştı. Ayrıca bazı Oğuzlar güneye inip Araplar üzerine de saldırılarda bulunuyorlardı. Bu nedenle Abbasi halifesi onları Tuğrul bey'e şikayet etmek zorunda kalmıştır. Onlara engel olmak isteyen Tuğrul Bey, Oğuzları Anadolu'ya yönlendirmek için sürekli çaba göstermiştir. Diyarbakır, Silvan ve Erzen taraflarına gönderdiği kardeşi İbrahim Yınal; buraları kontrol altına aldı. (1041)

Tuğrul Bey'in buyruğuyla, Musul- Diyarbakır arasında bulunan Türkmenlerinin İslam ülkelerinin yağması önlenmiştir. Oğuzoğlu Mansur, Göktaş, Anasioğlu ve Boğa gibi Türkmen başbuğları Azerbaycan tarafına yönelmişlerdir. Önerilerine gelen Bizans yerleşim merkezlerini yağmalayan bu kuvvetler Erciş'e ulaştılar. Azerbaycan'a geçiş için izin istedikleri Van gölü Bizans valisi Stephanos bu izni vermeyince, onunla çatışıp yendiler.

Tuğrul Bey, başkenti Nişabur'dan Rey'e taşıdı (1043). Bu tarihten sonra Anadolu'ya düzenli seferler yapıp, sistemli fetihlere girişildi.

İbrahim Yınal, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Azerbaycan'ın fethi ile görevliydi.

Birkaç yıl içinde Hamedan ve İsfahan yöresini fetheden İbrahim Yınal, Dicle ırmağı kıyılarına kadar hareketini sürdürdü. Gürcistan'a giren Kutalmış, Gence önlerinde Liparit komutasındaki Bizans ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu sırada Hasan, Pasin ve Erzurum yöresini istila etmişti. Ancak Bizans-Ermeni-Gürcü kuvvetlerinin tuzağa düşüp, yakın arkadaşlarıyla birlikte şehid edilmiştir.

Hasan Beyin şehid düşmesi üzerine daha önce Azerbaycan yönetimine atanan İbrahim Yınal, Erzurum bölgesinin fethiyle uğraşan Kutalmış'la birlikte Anadolu üzerine gönderildi.

¹² Gürsoy Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum- Kars Kaleleri*, Erzurum, 2000, s.3

İbrahim Yinal ve Kutalmış hızla Anadolu'ya girdiler. Onları Liparit komutasındaki Gürcü, Ermeni ve Bizans birleşik kuvvetleri durdurmaya çalıştılar. Pasinler ovasının Hasankale mevkiinde iki ordu karşılaştı. 1048' de her iki taraf arasında şiddetli bir savaş başladı. Bütün bir gün ve bir gece süren savaş sonunda Bizans ordusu ağır bir yenilgiye uğratıldı¹³.

Hasankale (Pasinler) deki bu savaş, düzenli Türk ordusuyla Bizans ordusu arasında meydana gelen ilk ciddi ve büyük çatışmadır ki daha önceleri genellikle garnizon birliklerini yenen Türk kuvvetlerinin bu kez bir orduyu mağlup etmeleri, onların kendilerine olan güvenlerini arttırmıştır. Hasankale'de yenilen Bizans, Balkanlarda 'da, Turak komutasındaki Peçenek Türklerinin istila hareketleri ile sıkışmış durumdaydı. İmparator Konstantin, Tuğrul Bey'e elçi göndererek barış teklifinde bulundu. Tuğrul Bey, Abbasi halifesinin akrabası Ebul-fazl-Nasr başkanlığında bir heyeti, Bizans elçisiyle birlikte İstanbul'a gönderdi. Yapılan antlaşma sonunda;

a- İstanbul'da Emeviler döneminde yapılan cami ve medreseler tamir edilecek

b- Şii-fatimi halifeliği adına okutulan hutbe, Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutulmaya başlanacak

c- Cami mihrabına, eski Türk hakimiyeti alametlerinden olan ve Tuğrul Bey'in kullandığı ok ve yay işaretleri işlenecekti.

2. 4. 2. Tuğrul ve Çağrı Bey Dönemi

Oğuzların Kınık boyundan olan Selçuklular, XI. yy. 'dan Ceyhun'u geçerek Gazneliler ile mücadele ettiler¹⁴. İran ve Azerbaycan'ı ele geçirdiler. Bunlar ile işbirliği yapan Oğuzlar da, Aras nehri sahillerini takiben Doğu Anadolu'ya girmişlerdi. Ermeni ve Gürcü kaynaklarından kısa da olsa Türklerin bu bölgedeki hareketini takib edebilmek mümkündür.

Oğuz Türkleri 1000'li yıllarda Orta Asya'dan batıya doğru büyük bir göç yapıyordu. Oğuzların büyük bir kolu Selçuk Bey önderliğinde Maveaünnehir, Horasan ve İran bölgesine indi. Daha sonra, Selçuk beyin torunları Çağrı ve Tuğrul beyler Horasan bölgesinde Büyük Selçuklu Devleti'ni kurdular. Ama Oğuz Türklerinin

¹³ Claude, Cahen, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁴İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını*, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul,1953,s.270

yayıldığı alan İran Maverâünnehir ve İran ile sınırlı değildi. Daha Büyük Selçuklu Devleti kurulmadan önce Çağrı Bey önderliğindeki göçebe Oğuz kabileleri (Türkmenler), 1018 yılında Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girdiler. Burada önlerine çıkan kuvvetleri dağıttılar. Çağrı Bey Anadolu'da bir süre kalarak keşif ve istila hareketinde bulundu. Sonra kardeşi, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Anadolu'nun iklimi ve geniş otlakları Türkmenler için son derece elverişliydi. Zaten, o dönemde Doğu Anadolu'da Bizans egemenliği iyice zayıflamıştı. Bu durum Selçukluların ve Türkmenlerin Anadolu'ya akınlarını kolaylaştırıyordu¹⁵.

İslam tarihçilerinden İbn'ül- Esir, hicri 440/ 1048 yılı hadiselerini anlatırken, bir oğuz akıncı kafilesinin, İbrahim Yınal'dan önce, Bizans'ın doğu hudutlarını aştığını Armenia'ya girdiğini yazmakta,

'Maveraünnehir' de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı İbrahim Yınal'ın yanına gelmiş ve bunun üzerine Yınal onlara; sizin burada kalmanız ve ihtiyacınızı burada karşılamanızdan dolayı, ülkem sıkıntı içerisinde. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Bende sizin izinizden gelip yapacağınız işlerde yardımcı olacağım. Oğuzlar, İbrahim Yınal'ın önünden ilerlediler. ' demektedir¹⁶.

Bu sırada Sultan Tuğrul'un maiyetinden Musa İnanç Yabgu'nun oğlu Hasan da 20. 000 kişi ile önce Eleşgird'e geldi. Batıdaki Basean ovasını da geçerek Theodosiopolis yöresinde görüldü. 1048 son baharında, Hasan Vaspurakan'a doğru yoluna devam etti.

Stranga denilen Yukarı Zab'da İberia ve Anı bölgesini valisi Katakalon Kehavmenos ile Vaspurakan yöneticisi Bulgar asıllı vestis unvanlı Aron'un tuzağına düştü. Askerlerin bir kısmı kaçarak hayatını kurtarabildi ise de, kendisi öldürüldü. Firariler Hoy'dan, Sultana gönderdikleri haber ile reislerinin elim kaybını duydular. Tuğruşl ise bundan sonra Azerbaycan umumi valiliğine İbrahim Yınal'ı tayin etti. Daha sonra da Bizanslılara karşı intikam seferi icra edildi.

İbrahim Yınal'dan sonra Tuğrul da 1054 de Anadolu'ya ayak bastı. O, Vaspurakan yolu üzerindeki Muradiye, Van gölünün kuzeyindeki Erciş ve Malazgird'i

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *a. g. e.*, s.34.

¹⁶ Enver Konukçu, *a. g. e.*, s. 10.

içine alan seferinde hep başarı kazandı. Selçuklu sultanı bununla kalmayarak, Aras ve fırat'ın yukarı havzasına ilerlediler. Theodosiopolis ile Bizanslıların Karadeniz boyundaki önemli ticaret ve askeri üssü bulunan Trabzon çizgisini belirleyen Parhar /Barkhar dağına kadar kuvvet sevk etti. Akıncılar Kığı, Tercan, Erzincan, Taik, Khaldiz yöreinde de etkili oldular. Bir akıncı kolu da bu esnada Çoruh nehrinin kıyısında yalçın bir kaya üzerindeki Bayburt'ta korkulu anlar yaşattılar¹⁷.

Bizans hizmetindeki Varg ve Frank birlikleri Türkleri durdurmaya ve geri çekilmeye mecbur ettiler. Tuğrul'un kendisi de Malazgirt kalesini kuşattı. Ama muhasaraya son verdi.

Tuğrul Bey, Deve boynundan geçerek Erzurum Ovası'na hakim bir tepeye bizzat tırmandı ve buradan Theodosiopolis şehri ve kalesini seyretti. Kale ve şehrin ele geçirilmesinin uzun zaman alacağını görerek, geri döndü¹⁸.

İbn'ül Esir hicri 446 yılına ait kaydında Selçuklu akımına temas ile ' Tuğrul Bey, Anadolu gazası sırasında, Erzen er- Rum'a kadar geldi. ' diğeri bir müellif Ebu'l ferec de 'sonra Erzen er-Rum memleketini aldı. Burası bu amna kadar Romalıların elinde idi. ' Diyerek anlatmakta ve Aristakes'in ifadesini doğrulamaktadır. İmparatoriçe Theodora zamanında Theodosiopolis komşu kavimler tarafından tehdit ve istilaya maruz kalmıştı¹⁹.

Selçuklulara karşı doğunun muhafazasını üstlenen Aaron sahnedeki çekilince yerini oğlu Theodoros aldı. O, Türk akıncılarının tehdidindeki Muş havalisinde vazife görmeye başlamış ve gerekli hazırlıkları da ikmal için gayret sarf etmiştir. Bu sırada Ahlat İran'dan gelen bir başka Türk akıncı kolu Erzurum ovasındaki köyleri yağmaladı²⁰. Artze ahalisi kurtuluşu Pulur mevkiine sığınmak sureti ile sağlayabildi.

Tuğrul'un halefi Alp Arslan idi ve Doğu Anadolu bu sultan zamanında önemli hadiselere sahne oldu.

¹⁷, a. g. e., s. 34.

¹⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993, s. 39.

¹⁹ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 13.

²⁰ Enver Konukçu, a. g. e., s. 121.

2.4.3. 1059-1063 Yılları Oğuz Akınları

Tuğrul Bey'in emri ile Yakuti'ye bağlı kuvvetler Salar, Emir Kapar ve Kicacik komutasındaki Türkmen kuvvetleri yeniden Anadolu akınlarına çıktılar. Emir Salar'a bağlı kuvvetler güneye yönelip Urfa'yı kuşattılar. Ancak şehir alınamadı. Emir Samuk, İç Anadolu sınırlarına ulaşır Sivas'ı ele geçirdi. Bir hafta kadar ellerinde tuttıkları Sivas ve çevresinden pek çok ganimetle döndüler.

Türk kuvvetleri karşısında Bizans kuvvetleri her seferinde bozguna uğradı. O yıllarda başta bulunan imparator İsaak Kommen ve daha sonra tahta çıkan X. Konstantin Dukas, Türk akınlarını durdurmayı başaramadı.

1063'te Tuğrul Bey vefat ettiğinde, Türk akınları Kızılırmak kıyılarına kadar uzanmış görünüyordu²¹.

2.4.4. Sultan Alparslan Dönemi

Oğuzların Anadolu'ya olan akınları ve Selçuklu-Bizans çatışmaları Sultan Alp Arslan zamanında da aralıksız olarak sürmüştür. Tuğrul bey'in Anadolu politikasını devam ettiren Alp Arslan, ordusuyla Urmiye gölünün kuzey kemsine geldi. Anadolu akınlarında olan Tuğ-Tekin, kuvvetleriyle gelipona katılmış ve Anadolu'ya giden yollar hakkında geniş bilgi vermiştir.

Gürcistan'ı fetheden Alp Arslan, Salar, Gümüş Tekin, Afşin, ahmed Şah adlı emirleri Anadolu'daki akın ve fetihlerle görevlendirdi. Bu komutanlara bağlı kuvvetler Urfa, Siverek, Adıyaman, Gaziantep, Antakya, Halep, Malatya, Kayseri ve şehir ve yörelerine kadar girip akınlar yaptılar (1065-1068). Fakat bir ara bu komutanlar arasında anlaşmazlık çıkmış; Gümüş Tekin, Afşin tarafından öldürülmüştür. Sultan tarafından cezalandırılacağından korkan Afşin, daha batıya gitti. Amanos dağlarında yurt tutup, geçici olarak Kayseri'yi fethetmeyi başardı. Onun fetihlerde gösterdiği başarılar, Alp Arslan tarafından affedilmesi sağlamıştır.

Ordusunun bir kısmını Kutalmış'ın oğulları Mansur, Süleyman ile diğer komutanları Yakuti, Elbasan ve Samuk'a bırakan Alp Arslan, Anadolu'dan ayrıldı. Bu emir ve komutanlar sürekli akınlarda bulundular. Bizans'ın doğudaki savunma noktaları kırılıp, pek çok stratejik yer Türk hakimiyetine alınmıştır.

²¹ Abu'l Farace, *Abü'l Farac Tarihi*, İng. Çev. Ö.R. Doğrul, Ankara 1950, s.213.

1068’de Bizans İmparatoru olan Romanos Diogenes (Romen Diyojen), oldukça kötü şartlar içinde bulunan bir ülkenin başına geçmiş bulunuyordu.

Frank, Alman, İskandinav ve İtalya Normanları dışında; Uz ve Peçenek Türklerinden topladığı ücretli askerlerle büyük bir ordu meydana getirdi. Sayıca kalabalık olan bu ordu, düzen ve birlik açısından yetersizdi.

İmparator olduğunun üçüncü ayında doğuya yönelen Romen Diyojen, Kayseri-Sivas-Divriği-Maraş ve oradan Kuzey Suriye’ye geldi. harekatı sırasında bazı başarılar elde edip, Halep çevresini yağmalattı. Diğer taraftan Afşin ve Ahmetşah’a bağlı Türkler de Orta Anadolu’daki akınlarını Sakarya ırmağı boylarına kadar uzattılar. Emirdağ yakınındaki Amurriye şehri yerle bir edildi. Bunun üzerine imparator, Afşin’in önünü kesmek için harekete geçtiyse de başaramadı. Kış mevsiminin gelmesi sebebiyle İstanbul’a döndü²².

1069 yılında Selçuklu kuvvetleri Anadolu’nun çeşitli alanlarına yine akınlar düzenlediler. Aynı yıl Romen Diyojen ve görevlendirdiği diğer komutan ve ordular tekrar doğu seferine çıktılar. İmparator Murat ırmağı boylarında ilerlerken, Konya’nın Türklerin eline geçtiği haberini aldı. Onları yakalamaya çalıştıysa da başaramadı ve yine İstanbul’a döndü.

Üçüncü Bizans seferine bu kez İmparatorun kendisi katılmadı. (1070). General Manuel Komnen, Alp Arslan’a isyan eden eniştesi Elbasan (Erbasan)’a Sivas yöresinde yenildi. Kendisi de tutsak olan Manuel, Alp Arslan’la arası açılan Elbasan’ı ikna edip birlikte İstanbul’a döndüler. Diğer taraftan, Erbasan’ın peşinde olan Afşin, Afyon-Denizli yöresi dahil, pek çok Bizans mıntıkasını, şehir ve kalelerini tahrip ve yağlamaya devam etmiştir²³.

Romen Diyojen, Türk saldırılarına son vermek ve onları Anadolu’dan çıkarmak için son seferine çıktı. O sırada Alp Arslan Mısır seferine hazırlanıyordu. Bizans ordusunun Doğu Anadolu’ya girdiğini haber alınca, hızla geri dönüp, Erzen üzerinden Ahlat’a geldi. Bütün bu gelişmeler bir süre sonra iki büyük ordunun Malazgirt’te

²² Sabahat Atlan, *a.g.e.*, s.43.

²³ Claude Cahen, *a.g.e.*, s.145.

buluşmasıyla noktalanacak, Türk ve Dünya tarihinin en önemli savaşlardan biri cereyan edecektir²⁴.

2.4.5. Malazgirt Savaşı ve Anadolu' nun Türk Yurdu Olması

Malazgirt Meydan Savaşı, Türk-İslam dünyasının olduğu kadar Bizans-Hristiyan dünyası için de tarihi bir dönüm noktası olmuştur.

Bizans Devleti'nin büyük masraf ve gayretleriyle meydana getirdiği bu büyük ordunun işe yaramaz hale gelmesiyle, Anadolu'nun kapıları kesin biçimde Türklere açılmıştır. Hiçbir ciddi direnişle karşılaşmayan Türk kuvvetleri Anadolu içlerine girmiş, kısa zamanda Ege ve Marmara kıyılarına ulaşmışlardır.

Önceki yıllarda Anadolu'ya yapılan Türk akınları ve fetihleri geçici iken, bu tarihten sonra fethedilen yerlere yerleşmeler başlamıştır.

Anadolu'ya göç den Türk boy, oymak ve cemaatleri toprağa bağlı yerleşik bir düzen kuracak ve 'Türkiye Tarihi' devresi başlayacaktır.

İslam dünyası üzerinde öteden beri var olan Bizans tehlikesi ortadan kalkmıştır. Anadolu'yla birlikte Suriye ve Filistin'in de Müslüman Türklerin eline geçmeye başlaması bütün Avrupa Hristiyanlığını telaşlandırmış, Haçlı seferleri hazırlığına girişilmiştir.

Romen Diyojen'in ölmesi ve onunla yapılan antlaşmanın geçersiz olması üzerine, Alp Arslan'ın emriyle Anadolu'nun fethine devam edildi. Başta Kutalmışoğulları Süleymanşah, Mansur, Alpilek ve devlet olmak üzere; Artuk, Tutak ve diğer Selçuklu komutanları Kızılırmak'ı geçip Orta Anadolu yönünde ilerlediler.

Alp Arslan'ın ölümünden sonra da Anadolu'nun fethine devam edildi. Bizans'ın siyasi buhran içinde bulunduğu sıralarda; Artuk Bey, Kelkit ve Yeşilirmak havalisini; Mengücek Gazi, Erzincan, Kemah, Divriği, Şebinkarahisar yörelerini; Ebu'l Kasım, Erzurum ve çevresini; Danişmendoğlu Gümüştekin Ahmet Gazi, Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarını aldılar. Ayrıca Gümüştekin Candar ise Diyarbakır- Urfa havalisini almıştır²⁵.

²⁴ Turan Osman, *a. g. e.*, s.123.

²⁵ Turan Osman, *Selçuklular Zamanı ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2003,s.191.

Anadolu'nun fethinin ilk yılların da buraya gelip yerleşen Türklerin sayılarının bir milyonu geçtiği tahmin edilmektedir²⁶. Bu sayıya, Bizans'la ilişkisi olan ve Avrupa'dan Anadolu'ya gelen çeşitli Bulgar, Avar, Hazar ve Peçenek gibi Türk boylarına mensup kitleleri de ilave etmek gerekir. Zira Malazgirt'te birçoğu sathına geçen bu insanlar, zamanla İslami benimsemiş ve Anadolu'nun Türkleşmesinde belli nispette rol oynamışlardır.

Her ne kadar Büyük Selçuklular ilk zamanda Bizans'ı tamamen ortadan kaldırıp Anadolu'da Müslüman bir devlet kurabileceğini düşünmemiş olsalar da, Anadolu'nun fethine katılan Türkmen Başbuğlarının ve Türkmenlerin düşüncesi tamamen başkaydı. Anadolu'ya yönelen Türkmenler öncelikle gaza, cihat ve fethin heyecanıyla hareket etmişler, ayrıca ekonomik ihtiyaçları ve toprak kazanıp yurt tutmanın arzusunda olmuşlardır²⁷. İşte Türkmenlerin Anadolu'yu fethini motive eden gaza cihat ruhu, bu ülkenin kazanıldığı yıllar içinde destansı olayların vukuu bulmasıyla tezahür edecektir²⁸. Öyle ki, kısa zamanda alınan Anadolu, kahramanlar ve evliyalar diyarı haline gelmiştir.

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman, bu ülkede Rum, Ermeni, Süryani ve eski Anadolu kavimleriyle karşılaştılar. Çoğunluğu teşkil eden Rumlar, Yunan- Roma tarihi mirasını Hristiyanlık inancı içinde devralıp, bu kültürü Anadolu'da yaymaya çalışmıştır. Bu sebeple, Anadolu'nun büyük kesimi Rumlaşmış bir manzara içindeydi. Rum-Hristiyan tesirimin yoğun görüldüğü yerler; kıyı kentleri, Toros-Sinop hattının batısı, diğer yerlerde de şehir merkezleri ve askeri garnizon ve kalelerdi.

Tarihte hiçbir zaman siyasi bir birlik kuramayan Ermeniler ise, Toros- Sinop hattının doğusunda ve iç kesimlerde yaşıyorlardı. Küçük feodal hükümetler kurmuş, birbiriyle savaşmaktaydılar. Geçmişte sürekli başka devletlere tabi olarak yaşayagelen Ermeniler, güçlü devletlere yaltaklanmayı siyasi gelenek haline getirmişlerdir. Türklerin Anadolu'ya girmelerinden sonra birçoğu Toroslar ve Çukurova yöresine gitmiştir.

²⁶ Özaydın Abdülkerim, ' Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi', *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C. 8., s. 115.

²⁷ Claude Cahen, 'Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (11. Yüzyılın İlk Yarısı)', nşr. Y. Yücel, *Belleten*, Sayı: 201, Ankara, 1988, s. 1428- 1431.

²⁸ Osman Turan, *Türkler Anadolu'da*, İstanbul, 1973, s.55-57.

Malazgirt Savaşından sonra Anadolu'nun Fethine hız verildi. Kutalmış'ın oğulları Mansur ve Süleyman beylerle, büyük komutanlardan Artuk ve Tutak beyler, kuvvetleriyle Anadolu'yu istilaya başladılar.

11. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'ya yapılan akınlar ve bu akınlara paralel olarak dalgalar halinde Türkmen gruplarının Anadolu'ya gelip buralara yerleşmeleri karşısında, Bizans, artık Anadolu'dan daha çok İstanbul'u korumaya önem vermeye başlamıştır. Gerçi Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bölgelerde hala Bizans güçleri vardı. Ancak başkentle olan ilişkileri hayli azaldığından ve aralarında bağlantı da olmadığından, bunlar kendi yöneticilerinin isteklerine göre davranmakta ve her şeyden çok bölgelerinin çıkarlarını gözetlemekteydiler.

Bu sırada Erzurum ve Çoruh havzası Ebu'l kasım tarafından zapt edildi.

2. 4. 6. Sultan Melikşah Dönemi

Babasının ardından devletin başına geçen Melikşah, en ihtişamlı günlerini yaşayan bir ülke devralmıştı. Sultan Melikşah zamanında büyük başbuğlardan Emir Ahmet Gürcülere karşı yaptığı başarılı savaşlar sonunda üstün gelerek bir çok şehir ve kaleleri ele geçirdi²⁹.

Kültür, medeniyet ve ilim sahaslarında kayda değer çalışmalar yapılmaktaydı.

Halkın hayal normları yükselmiş, üretim artmış, ülkenin bir ucundan öteki ucuna emniyet içinde gidip gelen kervanlar sayesinde mal akışı sağlanmaktaydı. Bu dönemde eyaletlerin merkezî idareye ödediği vergi miktarı ikiyüzmilyon dinara (altın para) yükselmişti. Hazine-i Hassa'da (Saray hazinesi) yirmi milyon dinar mevcuttu. Kaydedilen bütün bu gelişmelere orantılı olarak devlet güçlü bir orduyu sevk ve idare edebilmekteydi. ""Sultan Melikşah zamanında kazanılan maddî zenginlikler yanında bilimsel çalışmalar, imar ve inşa faaliyetleri devletin büyük önem atfettiği konular oldu. Yüksek Öğretim kurumları (Nizamiye üniversiteleri / medreseler) hastane ve kütüphaneler açıldı. Ebul Kasım Kuşeyrî gibi Sûfiler; Ebul İshak Şirazî, Ebûl-Meâli Cuveynî gibi fakihler; Muhammed b. Selamet'ir-Rehâvî. Ebûl-Feth Muhammed b. Müferric es-Sirmânî gibi mühendis ve mimarlar; Ömer Hayyam. Ebû Muzaffer Isferânî gibi astronom ve matematikçiler yetişti. Melik-şah'ın devlet yönetiminde yaptığı büyük

²⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.63-64.

atılımlar yanında, kültürel boyutta yaptıkları daha bir önem arzeder. Nizamül-Mülkve Nizamiye Medreseleri Melikşah döneminin ünlü veziri Nizamül-Mülk, devletteki görevinin yanında, âlim bir kişiliğe sahipti. Fıkıh, hadis, tefsir, kelim, edebiyat ve fen ilimlerini iyi derecede öğrendi. Alimleri himaye ettiği gibi onlara geniş maddî imkanlar sağladı. Vezirlik görevini sürdürdüğü yıllarda "Nizamiye" adıyla ün salan üniversiteler açtırdı. Böylece yüksek öğretim bu medreselerde yapılmaya başladı. Binlerce talebenin öğrenim gördüğü bu eğitim kurumlarından yüzlerce büyük âlim ve mütefekkir yetişti, Bağdat, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Isfahan ve Musul'da açılanları bunların Önde gelenleriydi. Bu okulların bir benzerleri Anadolu Selçukluları tarafından Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum'da açılmıştı³⁰.

Halk büyük bir hoşgörüsünde yaşamaktaydı. Ermeniler başta olmak üzere, Selçuklu yönetiminde yaşayan bütün gayrimüslim azınlığa gösterilen hoşgörüyü Urfalı Mateos şu şekilde kaydetmiştir:

"539 (27 Şubat 1090-26 Şubat 1091) tarihinde Ermeni Katogikosu Barseg, cihangir sultan Melikşah'ın yanına gitti. Katogikos bazı yerlerde Hıristiyanların tazyik edildiğini, Allah'ın kiliseleri ile ruhanilerden vergi istenildiğini ve manastırlarda piskoposların vergi için tazyik edildiğini görüp, İranlıların ve bütün Hıristiyanların âlicenap ve tatlı sultanının huzuruna gidip, bütün bunları ona arz etmeye karar verdi. Sultan, senyor Barseg'i huzura kabul edip, ona büyük iltifat gösterdi ve onun arzularını yerine getirdi. Sultan, bütün kilise ve manastırları ve ruhanileri vergiden muaf tuttu ve Ermeni katogikosuna fermanlar verip onu iltifatla uğurladı. "

Bu ifadelerden de açıkça anlaşıldığı gibi Selçuklu Türkleri, Ermenilere ve diğer gayrimüslim halka Bizanslıların göstermediği hoşgörüyü göstermiş ve onların dinlerini ve sosyal yaşantılarını korumalarını sağlamıştır. Bu anlayış, Anadolu Selçukluları döneminde de devam etmiştir. Gösterilen tüm bu hoşgörülere rağmen, bazen Ermenilerin Bizanslıların ve Haçlı Seferleri sırasında Haçlıların yanlarında yer aldıkları da bilinmektedir³¹.

³⁰ Osman Turan, *a.g.e.*, s.231

³¹ Hüsameddin Yıldırım, *Ermeni İddiaları Ve Gerçekler*, Ankara 2000, s. 235.

2.4.7. Saltuklu Devletinin Kuruluşu

Malazgirt zaferinden sonra Doğu Anadolu'da kurulan ilk Türk devleti olan Saltukluların kurucusu Ebu'l- Kasım Saltuktur. Emir Saltuk'un Malazgirt Savaşında Türk ordusu saflarında komutan olarak yer aldığı kuvvetle sanılmaktadır. Sultan Alp Arslan zaferden sonra Erzurum bölgesini ikta olarak Emir Saltuk'a vermiş ve bu bölge onun tarafından açılmıştır³². Kuruluş tarihi olarak 1072 yılı kabul edilmektedir. Emir Saltuk'un önemli bir kişi olması ve Malazgirt'ten önce bir takım hizmetler yapması doğaldır.

Saltuklular, Erzurum- Kars Bölgesine Türklük vasfını kazandırmış ve bununla ilgili olarak birçok tarihi eserler bırakmış bir hanedandır. Bununla birlikte Gürcü saldırılarına karşı civardaki Micingert, Bardız ve Kars Kalelerini imar, tamir ve tevsi etmişlerdir.

Bu hanedan ile ilgili resmi mektup, vakfiye, temlikname vs. hiçbir vesika günümüze kadar gelmemiştir³³.

2.4.7.1. Ebu'l- Kasım Saltuk (1701 – 1102)

Anadolu'nun fethinde büyük hizmetleri olan ve Malazgirt savaşının kazanılmasında önemli rol oynayan komutanlardan biri de Emir Saltuk idi. Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alp Arslan Kars'tan Bayburt'a, Bingöl'den Barkal dağlarına kadar uzanan sahada yer alan Kars, Pasinler, Oltu, Erzurum, Tortum, İspir yörelerini veraset yoluyla çocuklarına da intikal temek üzere ona ikta etmişti.

Selçuklu topraklarının hemen sınırında yer alan Erzurum'un Ebu'l- Kasım'a ikta edilmesi onun diğer beylerden daha öncde bir mevkide bulunduğunu göstermektedir. Bir gürcü vekayinamesindeki kayıttan İzzeddin Saltuk'un atalarının Selçuklu hükümdarlarına ve Oğuzlara mensup olduğu anlaşılmaktadır.

XII. Yüzyılda yazılmış olan Kitabü'l- İnba'da geçen bir kayıt hanedanının 1122/ 1123 yılından itibaren Saltukoğulları olarak tanındığı göstermektedir. Yine bu kayda göre Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un Gürcülerle meşgul olması nedeniyle Bağdat'tan uzakta bulunmasını fırsat bilen Dübeys b. Sadaka, Hille'ye saldırarak ele geçirmiş ve

³² Osman Turan , *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul,1997, s. 3.

³³ Faruk Sümer, *Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu*, Ankara 1990, s.15

bir hafta gibi kısa bir sürede sayısız insan toplamıştır. Onun bu durumundan korkan Abbasi halifesi el- Müsterşid Billah'ın bu ezeli düşmanına karşı etraftaki beylerden yardım istemesi üzerine Zengi b. Aksungur ve Togan Arslan ile beraber Saltukoğulları da Bağdat'a girmişlerdi. Halifenin bu çağrısı üzerine Bağdat'ta 12 bin süvari toplanmıştı. Halifenin çağırdığı beylerden çoğunun Türkmen olması da dikkate değer bir durumdur. Bağdat'a gelen, Saltukoğullarından Ziyaeddin Gazi olmalıdır.

2.4.7.2. Ali B. Ebu'l- Kasım Saltuk (1102 – 1124)

Ebu'l- Kasım Saltuk'un ölümü üzerine yerine oğlu Ali geçti. İbn'ül- Esir, 1102/1103 yılı olaylarını anlatırken Ali b. Ebu'l- Kasım'ın bu tarihte beyliğin başında bulunduğunu kaydeder. Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın ölümünden sonra hanedan üyeleri arasında taht mücadelesi başladığında Türkmen beylerinin çoğu Suriye ve Filistin hükümdarı Tutuş'un etrafında toplanmışlardı. Ancak Tutuş'un Rey civarında Berkyaruk'a yenilip öldürülmesinden sonra bu beyler Berkyaruk'un karşısına taht iddiacısı olarak çıkan kardeşi Gence ve Erran meliki Muhammed Tapar'ın etrafında yer aldılar³⁴.

Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında saltanat mücadelesi için yapılan savaşlarda n beşincisi ve sonuncusu 19 Mart 1103'de Hoy şehri önünde yapıldı. Savaşı kaybeden Muhammed Tapar önce Erciş'e ve oradan da Sökmen el- Kutbi'nin hakimiyetinde bulunan Ahlat'a çekildi. Yanında Sökmen el- Kutbi, Muhammed b. Yağıbas ve Kızıl Arslan gibi emirler vardı. Erzen'r- Rum hakimi Emir Ali de Ahlat'a gelerek onlara katıldı ve birlikte Sultan Alp Arslan tarafından Menuçehr'e verilen Ani üzerine yürüdüler³⁵.

Ocak 1104'de Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında barış yapıldı. Buna göre, Kızılören sınır olmak üzere, Irakeyn, Fars ve Huzistan Berkyaruk'un Azerbaycan, Kafkasya, Diyarbakır, el-cezire, Musul ve Suriye Muhammed Tapar'ın hakimiyetinde kalacaktı. Bu antlaşmaya göre sınır boylarındaki beyler, bu arada Saltullu Ali de Sultan Muhammed Tapar'a tabi oldu. Sultan Muhammed Tapar 14 Şubat 1105'te Meyyakefarin'e giderken kendisine tabi Doğu Anadolu'daki beyler yanındaydı. Bunlar Erzenu'r- Rum beyi Emir Ali, Diyarbekir beyi İbrahim b. Yınal, Siirt emiri Kızıl

³⁴ Ali Öncül, 'Saltuklular', *Türkler Ansiklopedisi*, s.466.

³⁵ Sümer Faruk, ' Saltuklular', *Selçuklu Araştırmaları Dergisi 3*, 1971, s.460.

Arslan, Sökmen b. Artuk, Erzen-Bitlis beyi Hüsameddin Toğan Arslan ve Harput emiri Çabuk'un oğlu Mehmed ve Hani emiri Şahruh idi.

Bu sıralarda Büyük Selçukluların aralarındaki iç çekişmeler ve Haçlı istilalarıyla Uğraşmalarından faydalanan Gürcü kralı II. David (1089 – 1125) Türklere karşı saldırıya hazırlanıyordu. Nitekim David, 1115 yılında Türklere karşı hareket geçti. Rostof'u aldıktan sonra Çoruh nehri vadisinde ilerlemeye başladı. Hata 1116 yılında Saltuklular hakimiyetindeki topraklara girip Pasinler'e kadar geldi. Ve çok sayıda Türk'ü öldürdü. 1118 yılında da Azerbaycan taraflarına akın yaptı. Bunun üzerine İlgazi b. Artuk, Sultan Muhammed Tapar tarafından Gürcülerle cihat yapmakla görevlendirdi. İlgazi b. Artuk 1121 yılında Erzen beyi toğan Arslan'ı yanına alarak Erzurum'a geldi. Saltuklu Emir Ali de burada onlara katıldı. Ve birlikte Tiflis'e hareket ettiler. Fakat bu Türk beyleri Gürcülere mağlup oldular ve Kral David de Tifli'i zaptetti. Bu arada Ani şehri hükümdarı Menuçehr'in oğlu Ebu'l- evsar (1118 – 1124) Ani'yi Gürcülere karşı savunamayacağını anlayarak 60 bin dinar karşılığında Saltuklulara satmayı kabul etti. Fakat şehirdeki Hristiyan ahali daha erken davranıp kral II. David'i durumdan haberdar ederek 1124 yılında şehri ona teslim ettiler. Ebu'l- Esvar' ı da ailesiyle birlikte Abhazistan'a götürdüler. Ani'de cami olarak kullanılan büyük bir kilise tekrar eski haline çevrildi ve daha önce Ahlat'tan götürülerek kubbesi üzerine konmuş olan hilatın yerine haç dikildi ve idaresi de İvani'ye verildi. Böylece Sultan Alp Arslan'ın 1064 yılında fethettiği Ani, 69 yıl sonra Hristiyanların eline geçmiş oldu³⁶.

Bununla beraber Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer 1126 yılında diğer bir şeddadi emiri olan Fazlun'un mühim bir kuvvetle göndermesiyle Ani kurtarıldı ve burada ailenin hakimiyeti tekrar başladı³⁷.

2.4.7.3. Ziyaeddin Gazi (1124 – 1132)

Saltuklular'ın üçüncü hükümdarı Ziyaeddin Gazi'dir. 1126 yılında Gürcülere karşı düzenlenen sefere Ziyaeddin Gazi de katılmıştır. Gürcüler, 1124 yılında Şirvanşah'ın sarayını işgal etmişler, dDağistan'da Şaburan şehrine saldırmışlar; Haziran ayında dönüşlerinde de İspir ve Pasin ovasına kadar ilerleyerek Türkmenleri öldürüp esir almışlardır. Türk beyleri 1131 yılında İvani'yi büyük bozguna uğrattılar.

³⁶ Ali Öngül, 'Saltuklular', *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1990

³⁷ Ali Öngül, *a.g.e.*, s.467.

Artuklu hükümdarı Timurtaş 1124 yılında Meyyakefarin'i (Silvan) aldıktan sonra Erzurum hükümdarı Ziyaeddin Gazi'nin kızı ile evlenmiş, Meyyakefarin'e gelen bu hanımdan 1126 yılında Necmeddin Aşlp ve 1127 yılında ise Emir Cemaleddin sevdi doğmuştur.

Kitabelerden anlaşıldığına göre Erzzurum'daki Kale cami ve Tepsi Minar'yi Ziyaeddin Gazi yaptırmıştır. İbrahim Hakkı Konyalı tarafından okunan Tepsi Minare kitabesinde onun adı ve lakapları şöyle sıralanmaktadır:

‘Mevlana Ziyaeddin Kutbü'l- İslam Nasiruddevle, Zahiru'l-Mille, Şemsü'l- (Mülük) ve'l-Umera İnanç Yabgu Alp TuğrulBey Ebu'l- Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kasım'

Erzurum'daki Kale cami ile Tepsi minareyi yaptırmış plduğu bu eserlerin yazıtlarından anlaşılmaktadır. Onun zamanındada Gürcüler tekrar taarruza geçerek İspir ve Pasin Ovası'na kadar ilerlemişler ve Oltu'yu yakmışlardır. Bu Gürcü saldırıları karşısında Gazi fazla varlık gösterememiştir. Ziyaeddin Gazi 1132 yılında ölmüştür³⁸.

2.4.7.4. İzzeddin Saltuk (1132 – 1168)

Emir Gazinin ölümünden sonra Saltuklu tahtına Emir Ali'nin oğlu İzzettin 2. Saltuk geçmiştir. Diğer Saltuklu Emirleri gibi bu da Ahlat- Şahlar ve Erzen beyleri ile ittifak yapmış ve onlarla yakınlık kurmuştur. Birlikte Gürcülere karşı cihat yapılmıştır. Saltuk'un kızı Şah Banu hatun, Ahlat-şahı 2. sökmen ile diğer kızını da Erzen beyi ile evlendirdi. Bu kız ile Ani Emiri Fahrettin Şeddad da evlenmek istemiş ancak isteği reddedilmiştir³⁹. Buna kızan Fahreddin Şeddad kendisinin kuvvet bakımından zayıf olduğunu ve Ani'yi Gürcülere karşı koruyamayacağını ileri sürerek kenti ona vermeyi öneriyordu. Diğer yandan gizlice Gürcü karlına mektup gönderip onu Ani'ye davet etti. İzzettin Saltuk, Ani önlerine gelince Gürcü kuvvetleriyle karşılaştı ve yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğradı. Kendisi de tutsaklar arasında bulunuyordu. Bunun üzerine damadı Ahlat-Şahı Sökmen ile Artuklu Hükümdarı Gürcü kralına 100. 000 dinar fidyeye vererek onu kurtardılar.

Gürcüler bu başarılarına karşın Ani'yi ele geçiremediler. Bununla beraber Gürcüler çeşitli entrikalar sonucunda 1161 yılında Ani'yi ele geçirebildiler. Bunun üzerine Ani keşişleri 1155/1156 yılında Fahreddin Şeddad'ı yakalayıp şehri tekrar

³⁸ Faruk Sümer, ' Saltuklular', *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 3, 1971. s.16.

³⁹ a.g.e., s.18

kardeşi Fazlun'a teslim ettiler. Fahreddin buradan Şam'a kendi hanedanından olan Esededdin Şîrkuh'un yanına gitti. Fakat papazlar 1160/ 1161 yılında tekrar isyan ederek Fazlun'u bozguna uğrattılar. Gürcü kralı III. Giorgi (1156 – 1184), Şeddadilerin topraklarını yağmaladıktan sonra Ani'yi de ele geçirdi. Buna çok üzülen komşu Türk hükümdarları birleşerek Temmuz ayında harekete geçtiler. Bu yandaş kuvvetler arasında İzzeddin Saltuk da bulunuyordu. Aynı zamanda Ahlat Şahı II. Sökmen, Erzen ve Bitlis Beyi Devletşah, Artuklu Emiri Necmeddin Alp ve bazı Türk beyleri de bulunuyordu. Türkler Ağustos 1161'de Ani'yi kuşattılar. Bunu haber alan Gürcü kralı Giorgi derhal harekete geçti. Daha önce kral Dimitri'ye esir düşmüş olan Saltuk, bir daha onunla ve çocukları ile savaşmayacağına dair ant içtiğinden savaş meydanını ani olarak terk etti. Onun hareketi yandaş Türk kuvvetlerinin ağır bir yenilgiye uğramalarına neden oldu. Pek çok müslüman halk öldüğü gibi 9000 kişi esir düşmüş ve Ahlatşah'ı Sökmen'de ancak 400 askeriyile geri dönebilmişti. Gürcüler bu başarılarından sonra Kars, Dovin ve Gence'yi yağma ve tahrip ederek Müslüman halkı tutsak ettiler ve katlettiler. Bu felaket üzerine Ahlat-Şahı Sökmen Erzen-Beyi Devletşah, Saltuklu emiri Saltuk, Azerbaycan atabeyi İldeniz ve Selçuklu Sultanı Arslan-Şah Temmuz 1163 te Gürcüler'e karşı sefere çıktılar. Bu müttefik Türk kuvvetlerinin karşısına çıkamayn Gürcü kralı dağlık bölgeye çekildi. Türkler Dovin'i ve diğer kentleri geri aldılar bol miktarda tutsak ve ganimet ele geçirdiler⁴⁰.

Bu felaket haberi İslam dünyasında büyük yankı uyandırdı. Ahlat Şahı Sökmenn, Erzen Beyi Devletşah, Erzurum meliki İzzeddin Saltuk Azerbaycan Aatabeyi İldeniz, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah, Meraga emiri İbn Aksungur ve diğer Doğu Anadolu beyleri de Nahçıvan'dan Gence'ye vardılar⁴¹. Sadrettin el- Hüseyini'ye göre Sultan Hemedan'da iken Gürcü kralı, İldeniz'e elçi gönderip Gence ve Beyleka'nın haracını isteyecek kadar ileri gitmiş İldeniz'de cevaben Tiflis'de vereceğini söylemişti. Türk hükümdarlarını bu seferi karşısında Gürcü kralı elçi gönderip barış istedi. İldeniz bu isteği Sultana ve Ahlat şahına bildirdi⁴². Fakat bir taraftan Duvın felaketinin intikamı diğer yandan bu bu seferin hazırlığı dolayısıyla bu teklife yanaşmadılar ve Gürcü elçisini geri çevirdiler. Azerbaycan'da bulunan çok sayıda Türkmen de bu kuvvetlere katıldı. Sayıları 50 bini aşan Bu Türk kuvvetleri Ocak- Şubat 1163'de Gürcistan

⁴⁰ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1999, s.178

⁴¹ Mehmet Vural, *Erzurum Tarihi*, Erzurum 1993, s.29

⁴² Faruk Sümer, *a.g.e.*,s.19.

topraklarına saldırdılar. Gürcü ülkesini yağma edip kadın, erkek ve çocukları esir aldılar. Savaş bir aydan fazla sürdü. Sonunda Müslümanlar galip geldi ve çok sayıda Gürcü öldürüldü. Ve esir alındı. Kralın orduğahı ve ağırlıkları da yağmalandı. Kral kaçarak güneş görmeyen sık çam ormanlarına sığındı. Türkler yağma ve tahrip ile Ani kalesine kadar ilerlediler. Gürcüler burasını müdafa ettiyse de sonunda atabeğ İldeniz'e teslim etmek zorunda kaldılar.

Türk hükümdarları, Gürcülere karşı düzenledikleri bu seferi zaferle tamamladıktan sonra ganimet yükleri ile memleketlerine döndüler⁴³.

Anadolu Selçuklu Sultanı 2. Kılıç Arslan, belki de Siyasi nedenlerle İzzeddin Saltuk'un kızıyla evlenmek istemiş ve Saltuk da bu isteği sarsılan saygınlığını sağlamlaştırmak için sevinerek kabul etmiştir. Kızını zengin bir çeyizle 2. Kılıç Arslan'a gönderirken Danişmentli emiri Yağı-Basan gelin alayının yolunu kesmiş ve Saltuk'un kızını Kayseri meliki yeğeni Zünnun ile evlendirmiştir ki, bu Danişmentliler ile Kılıç Arslan arasında savaş çıkmasına neden olmuştur. Tarihsel kaynaklarda kendisinden en çok bahsedilen İzzeddin Saltuk Nisan 1168 tarihinde ölmüştür. Uyruğunda olanlara karşı şevkatli ve adil yönetimi ile tanınmaktadır.

2. 4. 7. 5. Nasıreddin Muhammed (1168 – 1191)

İzzeddin Saltuk' un yerine oğlu Nasırüddin Muhammed geçmiştir. Bu emir hakkında çok az bilgiye sahibiz. 1189 yılında basılmış olan bir sikkeden onun, Irak Selçuklu sultanı 3. Tuğrul ve asıl iktidarı elinde bulunduran Azerbeycan atabeği Kızıl Arslan' a tabi olduğu anlaşılmaktadır.

Gürcülerin Erzurum'a yaptıkları ilk ve son hücumda Nasırüddin zamanında olmuştur. Gürcü Kraliçesi Tamara'nın kocası David komutasında Erzurum önlerine gelen Gürcüler, burada Saltuklu kuvvetleriyle iki gün süren çetin savaşlar yapmışlar ve Saltuklu kuvvetlerini yenerek kente çekilmek zorunda bırakmışlardır. Bununla beraber Gürcü kuvvetleri kenti kuşatmayarak etraftan yağmaladıkları ganimet ile ülkelerine dönmüşlerdir. Kaynaklar bu Gürcü seferinin tarihi hakkında bilgi vermemekle beraber seferin 1183 ya da 1184 yılında olması kuvvetle muhtemeldir. Bu arada İzzettin Saltuk' un torunu Muzafferiddin Kraliçe Tamara ile evlenebilmek için kalabalık maiyetle Gürcü başkentine gitti; kraliçe ile bir süre aşk hayatı yaşadktan sonra Tamara tarafından

⁴³ Ali Öncül, *a.g.e.*,s 26..

ülkesine gönderildi. Muzafferiddin'in kraliçe ile evlenebilmek için dinini değiştirdiğine de kaynaklarda değinmektedir.. Nasırüddün Muhammed'in ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Fakat 1190 yada 1191 yılında öldüğü kabul edilebilir. Çünkü 1191 yılında Saltuklular'ın başında İzzeddin Saltuk'un kızı Mama hatun bulunuyordu. Erzurum'daki Ulu Cami Nasırüddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır⁴⁴.

2.4.7.6. Mama Hatun (1191 – 1201)

Saltuk'un kızı ve Muhammed'in kardeşi olan Mama Hatun'un yeğenleri dururken nasıl olup da beyliğin başına geçtiği açıklanmamaktadır. 1191 yılında Saltuklu tahtına geçen Mama Hatun, aynı yıl Suriye ve Mısır hükümdarı Selahattin-i Eyyübi'nin yeğeni Meyyakefarin hakimi Takiyüddin Ömer, Malazgirt kalesini kuşatmış ve Mama Hatun da ona yardım için asker göndermişti. 1200 yılında Mısır ve Suriye hükümdarı el- Adil'e başvurarak ülkesini yönetebilecek büyük bir adam yada tanınmış bir kimse ile evlenmesi konusunda aracı olmasını rica etmişti. Melik el- Adil, Nablus valisi Farisüddin Meymun'a Erzurum'a giderek Mama Hatun ile evlenmesini önermişti. Bunun üzerine Melik Adil de Nablus emiri Rarideddin Meymun el- Kaysri'ye yazdığı mektupta: ' Erzurum'a git, sahibesi Mama Hatun ile evlenip bu ülkeyi idare et, çünkü o benden daha büyük bir emir ile evlenmek ister. ' demiştir. Fariseddin, Mama hatun ile evlenmek için hazırlık yaptığı bir sırada Onun Saltuklu tahtından uzaklaştırılıp nezaret altında bırakıldığını öğrendi ve bu nedenle evliliği gerçekleştirmedi.

Fakat bu sırada Mama Hatun, Muhammed'in oğlu Melikşah tarafından tahtan indirildi. Bu Saltuklu melikesinin Tercan'da kendi adını taşıyan bir kervansaray ve kendisi için de bir türbe yaptırdığını biliyoruz⁴⁵.

2.4.7.7. Alaeddin Melikşah (1201 – 1202)

Melikşah'ın beyliği fazla uzun sürmedi. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu Selçukluları ve Eyyubiler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk beyliklerini tehdide başlamışlardı. Bu iki devlet söz konusu beyliklere hakimiyetlerini kabul ettirmek ve ya ülkelerini ele geçirmek için adeta birbirleri ile yarış halindeydiler. Nitekim Anadolu Selçukluları Danişmentlileri ortadan kaldırdıktan sonra mengücekliler ile Artukluların Harput kolunu tabiiyetleri altına almışlardır. Bu sırada Selçuklular da

⁴⁴ Ersal Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, Ankara 1994, s. 43.

⁴⁵ Erdoğan Merçil , *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1997, s.174-175.

diğer beylikler gibi Anadolu Selçuklu devletinin tehdidine maruz kalmıştı. Bununla beraber Anadolu'nun fethinde Rumlar ve Gürcülerle yapılan savaşlarda, Azerbaycan ve Türkistan'dan gelen göç ve ticaret yollarının açık tutulmasında önemli rol oynayan Saltuklu hanedanı son zamanlarda Gürcü saldırılarına karşı direnemez olmuştu. Azerbaycan atabeği Kızıl Arslan ve Ahlat şahı Begtimur'un Ölümünden sonra Gürcüler Kafkaslar'dan inerek Türk topraklarını işgal ve yağma etmeye, masum halkı öldürmeye başlamışlardı. Nitekim Nasıreddin Muhammed devrinde Erzurum'a kadar gelerek surlar dışındaki halkı esir etmeleri üzerine şehirlerini canla başla savunan Erzurumlular karşısında geri çekilen Gürcülerin daha sonra Kars üzerine yürüyerek şehri istila etmeleri Türkler için büyük bir felaket oldu⁴⁶.

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah kardeşlerinin mülklerini ellerinden alarak veya onları kendisine tabii kılarak parçalanmış olan Selçuklu ülkesini Ankara dışında yeniden birliğe kavuşturmuştu. Bundan sonra Gürcülere karşı sefere çıktı. Ve Doğu Anadolu'daki tabi hükümdar ve beylere haber gönderip kendisine katılmalarını istedi. Bu arada Saltuklu hükümdarı Alaaddin Melikşahı da huzuruna çağırdı. O da Sultanın istediği şartlar dahilinde bir antlaşma yapmak üzere Erzurum yakınlarındaki onu törenle ve tevazu ile karşıladı. Ancak Sultan onu yakalatarak hapsedirdi. Topraklarını da daha önce Elbistan meliki olan ve elinden mülkünü aldığı kardeşi Muğiseddin Tuğrul Şaha teslim ederek Saltuklu hanedanlığına son verdi.

Pasin ovasındaki Aşağı Micingerd köyünde bir evin duvarında bulunan ve köyün yanındaki tarihi Micingerd kalesinden getirilmiş olan bir kitabeğe göre, Selçuklular, Saltuk ilini ilhak ettikten sonra Ebu Mansur adında bir Saltuklu beyi Pasinleri hakimiyeti altında tutmaya devam etmiştir. Rivayete göre Nasıreddin Muhammed'in oğlu Melikşah'ın ahfadı, Yavuz Sultan Selim devrine kadar Çemişgezek'de hüküm sürmüştür.

Elbistan'daki mülküne karşılık olarak Saltuklu toprakları kendisine verilen Muğiseddin Tuğrulşah uzun yıllar Erzurum'da bağımsız bir melik olarak hüküm sürdü. Onun bu bağımsızlığını Erzurum'da 1216 – 1217 yıllarında bastırıldığı dinarlar üzerinde ' Muğideddin Ebu'l- Feth Tuğrul b. Kılıç Aslan' ve halifenin ismi yazılı olup bu sırada Selçuklu tahtında oturan yeğeni I. İzzeddin Keykavus'un adının bulunmamasını da teyit

⁴⁶ Ersal Yavi, *a.g.e.*, s.47.

etmektedir. Bununla beraber Tuğrul Şah sultan ünvanını alamamıştır. Tuğrul Şah, Erzurum'da 23 yıl hüküm sürdü. Ve II. Kılıç Aslan'ın hayatta kalan son evladı olarak 1225 yılında öldü⁴⁷.

Mugiseddin Tuğrul Şah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Rükneddin Cihanşah geçti. Ancak onun hükümdarlığı kısa sürdü. Cihanşah, Celaleddin Harzemşah'a itaat etmiş ve Ahlat kuşatmasında ona yardımcı olmuştu. Yassıçimen Savaşında Celaleddin'in tarafında yer alan Rükneddin Cihanşah onun mağlup olup kaçması üzerine Alaaddin Keykubat'a esir düştü. Sonra Alaaddin Keykubat onu affettiyse de elinden Erzurum'u alarak kendisine Aksaray'ı iktâ etti. Bununla beraber daha sonra onu attığı ve öldürttüğü de iddia edilmektedir⁴⁸.

Daha sonra Saltuk ilinin bütün kale ve şehirlerinin bir tahriri yapıp Selçuklu ülkesine katıldı⁴⁹. Alaaddin Keykubat, Saltuklu ilinden sonra eyyubilerin işgalinde kalan Sökmen ilini de Ahlat, Bitlis, Van, Erciş, Adilcevaz ve Malazgirt şehirleri ile birlikte Tiflis hududuna kadar Selçuklu idaresine aldı. Böylece Alaaddin Keykubat zamânında Erzurum dahil Gürcistan'a kadar uzanan topraklar Anadolu Selçuklu devletinin sınırları içerisine alınmıştır.

Saltuklu hanedanı başlangıçta Büyük Selçuklu Sultanlarına, sonra da sırasıyla Azerbaycan atabeylerine, Irak Selçuklularına ve nihayet Anadolu Selçuklularına tabi olmuştur.

Saltuklular döneminde Erzurum ve çevresinin refah içinde bir bölge olduğu anlaşılıyor. Türkler, bu bölgenin ekonomik yaşamına bir canlılık getirmişlerdir. Kış Mardin- Musul bölgesinde geçiren Türkmenler, yazın otu bol Erzurum yaylalarına çıkıyorlardı. Bununla ilgili olarak Erzurum çevresinden İran'a, Gürcistan'a ve Trabzon'a giden önemli ticaret yolları geçtiği gibi bizzat Erzurum da komşu bölgeler tüccarının toplanıp alış- veriş yaptığı bir merkezdi. Saltuklular'dan günümüze kadar gelmiş olan mimari eserler Kale Mescidi, Tepsi Minare, Ulu cami, Tercan'daki Mama hatun Kervansarayı ve kümbetlerdir⁵⁰.

⁴⁷ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.320.

⁴⁸ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁹ Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s.65.

⁵⁰ Turan, Osman, *a.g.e.* s.3-52.

2.5. Türkiye Selçuklu Devleti ve Doğu'daki Faaliyetleri

Türkiye Selçukluları, Büyük Selçuklu devletine bağlı olarak kurulan devletler arasında en uzun ömürlü olanıdır. Anadolu'da Türk medeniyetinin kurulması, diğerleriyle birlikte (Mengücekli, Danişmentli, Saltuklu ve Artuklu vs.) bu devletin, yani Anadolu Selçukluları'nın ortaya çıkışıyla başlar.

Anadolu'da kurulan bu ilk siyasi teşekküller, Anadolu Selçukluları karşısında bu devletin Büyük Selçuklu Devleti karşısındaki konumuna sahiptiler. Kendilerine bağlı bölge ve vilayetleri 'melik' namı adı altında yönetirken, merkezi divanla değil, doğrudan 'Sultan' ın şahsıyla muhatap olurlardı.

Bu 'Melik-devletler', merkezi yönetimin bir benzeri olarak kendilerine has divanlara sahip olmuşlardır⁵¹.

2.5.1. Sultan I. Kılıç Aslan Dönemi

I. Kılıç Arslan tahta geçtikten sonra devleti yeniden düzenlemeye ve Anadolu'da birliği sağlamaya çalışmıştır. Birinci Haçlı Seferi'ne katılan orduları durduramayan Anadolu Selçuklu Devleti, Batı Anadolu'yu boşaltarak merkezini Konya'ya taşımak zorunda kalmıştır. Doğrudan Büyük Selçuklularının hakimiyet sahalarına komşu olmuş, dolayısıyla da hanedanın iki kolu yine karşı karşıya gelmiştir. Türkiye Selçuklu Sultanı Malatya'yı zaptetmek suretiyle ilk aşamada, Doğu Anadolu'yu en azından kontrol altında bulundurma yolunda, çok önemli bir merhale daha kat etmişti. Zira Onu da babası gibi doğu yönünde genişlemeye sevk eden en önemli amillerden birisi hiç şüphesiz İslam medeniyeti sınırları içerisinde gelişen doğunun bu dönemde Orta Anadolu ile kıyaslandığı zaman iktisadi ve kültürel bakımdan çok ileri durumda bulunması idi. O yüzden bu durumun şuurunda ve ileri de olacakların farkında olan Sultanın, Bazı hamlelerde bulunması kaçınılmazdı⁵².

Kılıç Aslan'ın ele geçirmeyi hedeflediği Doğu Anadolu'da o sıralarda, Büyük Selçuklulara tabii durumda bir kısım beylikler bulunmaktaydı. Onların başında Yınal oğlu İbrahim Amid (Diyarbakir) de, Ziyaeddin Mehmet Meyyakefarin (Silvan) de, Sökmen el-Kutbi Ahlat'ta, Çubuk oğlu Mehmet Harput'ta, Kızıl Aslan Siirt'te, Alptekin Erzen'de, Şahrüh da Hani'de hüküm sürmekteydi. Bölgedeki bu vaziyetin yanı sıra

⁵¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1*, İstanbul 1977, s. 55-58.

⁵² Turan, Osman, *a. g. e.*, s. 45.

Sultan BBERkyaruk ile Sultan Muhammed Tapar arasında yıllardan beri süren saltanat mücadelesi bütün hızıyla devam etmekteydi. Haçlı ordularıyla amansız mücadelelerin sürdüğü bir sırada Orta Doğu'ya Anadolu'dan ulaşan müjdeli haberler ise, moralleri arttırarak gönüllere su serpmekte ve oradakileri rahatlatmaktaydı. Belki de o zamana kadar dikkatlerini yöneltmeye pek fazla sebep ve fırsat bulamadıkları bu istikamette, Müslümanların başına büyük sıkıntı açan Bohemund'u salıveren Gümüştekin'i cezalandıran I. Kılıç Aslan'a karşı tazim ve hürmetleri de artmaktaydı.

Haçlılarla mücadelesinde başarılı olması yüzünden itibarı iyice yükselen Kılıç Aslan'a, 1105 yılında Meyyakefarin veziri Ziyaeddin Muhammed gelip şehri teslim alması için bir elçi gönderdi. Daha yeni fethettiği Malatya'nın işlerini tanzimle meşgul olduğu sırada böyle bir çağrı alan Sultan, bu sdavete icabet etmekte geçikmedi. Hemen Meyyakefarin'e intikal eden Kılıç Aslan şehri teslim aldı ve Uzun süre Melikşahın hizmetinde bulunan ve Selçuklu şahzadeleri arasındaki taht mücadelesinde kendisini emniyette hissetmemiş olmalı ki Kılıç Arsaln'ın himayesine girmeyi daha doğru bulan böyle bir devlet adamını kendine vezir yapan Türkiye Selçuklu Sultanı aynı zamanda elbistan'ı da ona ikta olarak verdi. Silvan'a ise kendisinin atabeyi olan Humartaş'ı vali olarak atadı.

Böylece Erzurum ve Ahlat dışındaki Doğu Anadolu emirlerinin hepsi, Kılıç Aslan'ın idaresi altına girmiş oldu.

I. Kılıç Arslan'dan sonra boş kalan Türkiye Selçuklu tahtına 1110 - 1116 yılları arasında Şahin Şah geçti. Ancak kardeşi Mesut, Danişmentlilerin de desteğini alarak tahtı ele geçirdi. (1116). Danişmentlilerin desteği ile hükümdar olan I. Mesut kayın pederi Emir Gazi'nin ölümüne kadar bu devletin himayesinde kaldı. I. Mesut döneminde; Danişmentoğullan'yla işbirliği yapıldı ve Haçlılarla uğraşan Bizans ile mücadele edilerek sınırlar genişletildi⁵³.

Danişmentlilerin Anadolu'daki siyasi üstünlüğüne son verildi. Doğu siyaseti devam ettirildi. Bizans'ın Konya üzerine düzenlediği saldırı durduruldu. I. Mesut döneminde yapılan II. Haçlı Seferi'ne başarıyla karşı konuldu. Sultan Mesut, Bizans ve Haçlıları yenerek Anadolu'nun güvenli bir Türk yurdu olmasında önemli rol

⁵³ Abdulhaluk Çay, *Kılıç Arslan*, Ankara 1987, s 652.

oyladı. Toroslardaki Ermeniler itaat altına alındı. Batı kaynaklarında Anadolu ilk defa Türkiye diye geçmeye başladı.

Türkiye Selçuklularının Anadolu'da ilk bayındırlık ve kurumlaşma hareketleri başladı. Ayrıca devletin bağımsızlık alametlerinden olan ilk para basıldı⁵⁴.

2.5.2. Gıyasettin Keyhüsrev/Rüknettın Süleyman Şah/ İzzettın Keykavus Dönemleri

Rüknettın Süleyman Şah hem Anadolu'daki feodal beylikleri idaresi altına almak hemde Gürcülerle savaşa girişmek için kardeşlerini akrabasını bu savaşa çağırmişti. Büyük bir kuvvetle Erzincan'a geldi. Burada beylik halinde yaşayan Behramşah kuvveti ile itaat gösterdi. Fakat Erzurum meliki Sultanın emrine itaat etmedi. Bu yüzden savaşa elinden alınarak kardeşine Erzurum valiliğini verdi⁵⁵. Böylece buradaki Saltuklu oğullarının emareti sona erdi. Rüknettın Süleymanşah Erzurum'daki Saltuk ailesini ortadan kaldırmasına sebep olarak görülen hadiselerden biri de İstanbul'un Latinler tarafından alınması üzerine Bizans İmparatoru oğullarından Aleksiyoş'un merkezi Trabzon olmak üzere bir Rum İmparatorluğu kurması ve kardeşi Laskaris'in Amasya'ya doğru genişlemesi yüzünden Amasya valisi olan Sultan Mesut'un Selçukinin torunu Ergun han bu halden endişeye düşerek Trabzon krallığının kuzeyini çeviren Erzurum meliki Alaaddin ve Erzincan meliki Muzafferiddin Mehmet ile bu krallığa karşı birleştiler. Bu beylerin birleşmesini haber alan Rüknettın Süleyman Şah bunun günün birinde aleyhine de olacağını düşünerek bunların hükümetine son verdi.

Mugisidin Süleyman şahın ilk işi Pasinler'den Gürcüleri çıkararak Saltık'ın yaptırmış olduğu Hasankale, Avnik, Zivin kalelerini yeni baştan tamir ederek içlerine yeteri kadar asker yerleştirdikten sonra o sırada Erzurum'u kuzeyden tehdit eden Trabzon Rum imparatorluğuna karşı bir mevki haline getirdiği Erzurum ve Bayburt kalelerini yeni baştan yaptırdı. Selçuklu beylerinin arazisine hücum eden Gürcülere karşı Ahlatı korumak için melik Mansur Mehmet'e komşu olmak dolayısıyla Muğusiidin Tuğrul Şahı yardıma çağırıldı. Ahlat yakınlarında bu iki Selçuklu beylerinin birlik hücumları karşısında Gürcüler fena halde bozuldular.

⁵⁴ Osman Turan, *a.g.e.*, s.296.

⁵⁵ Osman Turan, *a.g.e.*, s324.

Ahlata Eyyubi Türklerinden melik Evehet Necmettin hücum ettiğinden dolayı Ahlat meliki İzzeddin Balaban Tuğrulşah'a mektup yazarak yardım etmesini rica etti. Erzurum meliki büyük bir kuvvetle Ahlat üzerine yürüdü ve Eyyubi ordusu ile harbe tuttu. Neticede bunları mağlup ederek kaçırdı ve burayı Erzurum'a bağlanmayı istiyordu. İzzeddin Balaban ile de harp başladı ama başarılı olmadı. Bu arada Gıyaseddin Keyhüsrev Rumlarla hudut olan beyler e emir göndererek savaşa hazır olunmasını istedi.

Sultan Gıyaseddin Rumların hücumlarını defettiğinden Erzurum meliki de kendisine düşen görevi yapıp Gürcülerin Erzurum üzerine yaptıkları hücumları karşılayarak bozdu ve gitgide kuvvetini attırtan Erzurum meliki Konya'da vuku bulan saltanat kavgalarına da karışarak nüfus ve şöhretini arttırdı⁵⁶.

Muğisiddin Tuğrul 1225 de öldüğünü ve bundan biraz sonrada Gürcistan'da hapsedilmiş olan oğlu da ölmüştür. Tuğrul Şah Selçuklu sultanları arasında hatırı sayılır bir şekilde yararlılık göstermiş sahip olduğu Erzurum emaretini Ahlat hududundan Amasya'yı da bir aralık emaretine dahil ederek büyük bir ülkeye hükmetmiş ve genel olarak Selçuklu padişahlığını bile elde etmeye muvaffak olacak dereceye gelmiştir⁵⁷.

Erzurum'u surlarla çevirip imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Tuğrul Şah yine Erzurum'da bakır paralar bastırmıştır.

2.5.3. Alaeddin Keykubat Devri

Alaeddin Keykubad dönemi, her yönden Anadolu Selçuklu Devleti'nin en yüksek devrini temsil eder. Selçuklular'ın en büyük sultanı olarak öylesine köklü ve unutulmayacak izlenimler bırakmıştır ki, daha sonraları pek çok Türk başbuğu, Malazgird'in muzaffer sultanı Alparslan'da olduğu gibi, kökenlerinin, Alaeddin Keykubad'a dayandığını kanıtlamaya çalışmışlardır. Alaeddin Keykubad'ın izlediği siyasetin başarısını ve kişiliğinin büyüklüğünü tartışmasız kabul etmek gerekir. Hiç kuşkusuz onun izlediği siyaset bütün sınırlarda kendinden öncekilerin siyasetinden daha geniş çaplı ve daha verimli olmuştur. Kuzeydoğu Asya'dan görülmemiş bir kasırga gibi gelen Moğol kuvvetleri karşısında dayanmanın imkansızlığını anlayan akıllı hükümdar, Büyük Kağan'a şeklen tabi olduktan sonra, iç karışıkları önleyip dıştan gelen saldırıları

⁵⁶ Beygu, Abdürrahim Şerif, *a. g. e.*, s. 47.

⁵⁷ Ali Sevim, *a.g.e.*,s.69.

başarıyla savdı. Onun zamanına kadar iç gürültülerden kurtulamayan halk, Moğol istilasını siyasetle önlemesini bilen bu tedbirli hükümdar döneminde ülkelerinin huzur, refah ve mutlulukla dolduğunu görüp Anadolu'nun yüzyıllardır hasret kaldığı yüksek kültür düzeyine ulaşmışlardı. Sağlam ve düzenli bir yönetim oluşturmakla yetinmeyen Sultan, bazı çağdaş batılı yazarlara göre ülkesini "Turcia" dünyanın en zengin devleti haline getirmesini bilmişti⁵⁸.

Anadolu Selçuklu devleti'nin ulaştığı yüksek refah seviyesinden Erzurum'un da yeterince payını alması doğaldı. Aslında Türk fethinden başlayarak Moğol istilasına kadar geçen 162 sene süresince her türlü istiladan korunabilmiş, Tiflis'den, Tebriz'den, Trabzon'a ve Orta ve Güney Anadolu'ya giden ticaret yollarının üzerinde olması dolayısıyla bir ticari değişim merkezi olan Erzurum, XII, XIII. Asır içinde çok zengin ve bayındır olmuş ve Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir⁵⁹.

Erzurum'u Alaaddin keykubat aldıktan sonra yeğeni Muğisiddin Tuğrul Şahın kızını da Erzurum'dan alarak Uluborlu'da ikamet ettirmiştir. Muğisiddin Tuğrul Şah öldükten sonra yerine oğlu Rüknettin Cihanşah geçti. Onun zamanında meydana gelen Harezm ve Moğol problemleri baş göstermişti.

Harzemşahlılar doğuda Moğol orduları ile savaşırken bir yandan da Anadolu Selçuklularının doğu sınırına akınlar yapıyordu. Bu sırada Erzurum beyliği bir taraftan Gürcülerle diğer taraftan ise Trabzon'da bulunan Rum Konunnus krallığı ile hem hudut olması yüzünden hem de yeri dolayısıyla önem kazanıyordu. Bundan başka Trabzon kralları el altından, Erzurum Selçukilerini, Konya sultanları aleyhine tahrik ediyorlar. Gürcükleri de Erzurum Selçuk beyleri aleyhine teşvik ediyorlardı. İşte Alaaddin Keykubat Selçuklu devletinin yaşamasını tehlikeye düşüren bu sorunu halletmeyi düşünüyordu. O sırada Celaleddin Harezmşah 1225 de Gürcüleri fena bozguna uğrattığı için Sultan Alaaddin Keykubat bu fırsattan istifade için, Erzurum ve civarını istilaya karar verdi⁶⁰.

Amasya valisi kumandası altında bir ordu ile Erzincan üzerine yürüdü. Burada Mengüç sülalesi Selçukilerinden Davut bulunuyordu ve bu zat Erzurum melikine, Celaleddin Harzemşah'a mektuplar yazarak Alaaddin üzerine sefere çıkmak için

⁵⁸ Osman Turan, *a.g.e.*, s.243.

⁵⁹ Abdurrahim Şerif, *Beygu, a.g.e.*, s.176.

⁶⁰ M. Halil Yananç, 'Erzurum' Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul,1964. s.340-354

mektuplar yazıyordu. Fakat Sultan büyük bir ordu ile Erzincan'a saldırmış ve burayı da hakimiyeti altına almıştır.

Sultan Alaaddin Tercan yolu üzerinden Erzurum ovasına girmişti ancak yeğeni olan Rüknettin Cihanşah Eyyubilerden Melik Eşref'in elinde bulunan Ahlat valisi Hüsamet'tin'e müracaat etmiş ve yardım istemiştir. Hüsamet'tin'in himayesi altına giren Rüknettin Cihanşah namına Erzurum'da hutbe okutmuştur⁶¹.

2.5.4. Yassı Çemen Muharebesi

Erzurum meliki Cihanşah Ahlat'ı alan Celaleddin Mengübir'ti'ye; Selçuklular ile Eyyubiler ittifak yapıp teşebbüse geçmeden, tek tek işlerini bitirmenin en uygun yol olduğu hususunda ısrara etmişti. Onun bu tahriklerle dolu teşvik ve teklifleri, çok makul bulunduğundan kendisine Harput bölgesi tevki edilerek; karşı tarafın ordularını birleştirmelerine mani olma vazifesi verilmişti. Tahminlerinde yanılmayan Türkiye Selçuklu Sultanı bu gelişmeler üzerine hemen on bin süvariye Erzincan derbendlerini tutmak, için gönderirken Kamyar'ı da, Eyyubi meliklerinin ordularıyla katılımını sağlamamak için yollamıştı. Zira Keykubat'ın Doğu Anadolu'da büyük bir nüfusu olmasına rağmen, Harzemşah gibi birisi karşısında herkes Melik Nasır kadar istekli davranmamaktaydı. Defalarca elçiler gidip gelmiş ancak Melik Kamil, Mısır'a hücum eden Haçlılarla mücadele edeceği mazeretine sığınmıştı. Ama aralarında uzun süre istişareler yapan Melik Eşref ve diğer kardeşlerini de harekete geçirmeye muvaffak olmuştu.

1230 Haziran temmuz aylarında Melik eşref'in Şam ve el-Cezire bölgesi askerleri ile yola çıktığını haber alan Türkiye Selçuklu Sultanı; hemen Kayseri'den Sivas'a gitti. Fırat'ı geçen Eyyubi melikini de, her menzilde muazzam bir şekilde karşılatıp ağırlatarak yanına ulaşmasını sağladı. Alaaddin pek çoğunu belki de ilk defa tanıdığı Eyyubi kayınbiraderlerine, bir hafta boyunca her türlü izzet-ü ikramı göstererek, dinlenip eğlenmelerini ve bacılarıyla hasret gidermelerini sağladı. Bu arada son hazırlıklarını da gözden geçiren müttelik Keykubat'ın Erzincan'a daha önce sevk ettiği birlikler ve Eyyubi meliklerinin on bin civarında askeriyle kırk bine ulaşmıştı.

Selçuki- Eyyubi ittifakının tüm hazırlıklarından haberdar olan Mengübir'ti ise, Oltu hakimi ile Rükneddin Cihanşah'ın kardeşleri ve askerleriyle birlikte Erzurum'dan

⁶¹ Osman Turan, *a.g.e.*, s.120.

gelip Harput'ta kendisine katılması üzrine sayısı Selçukilerininkine yaklaşan ordusunun başında Sivas'a doğru yola çıkmıştı. Öbür taraftan tam bu sıralarda, Selçukluların ağırlığı teşkil ettiği kuvvetlerin yanı sıra Melik Eşref liderliğindeki Eyyubi Melikleri ve diğer bölge hakimlerinin emirleri ile bölge ileri gelen askerleri; yani belki de Ahlat'ın kayıbyla ilk defa bu kadar bir araya gelip, birbirlerine yaklaşabilen müttefikler de yolda idi. Çeşitli Kayımlar arağmen kahir ekseriyeti Türkmenlerin oluşturduğu ve birbirlerine doğru ilerleyen iki tarafın ordusu Erzincan Akseki ovasında Yassı Çemn denilen mevkide aniden karşılaştı⁶².

Ortadoğu'nun kaderini değiştirecek olan meydan muharebesinin önemini müdrük taraflar tam bir ölüm kalım mücadelesi şekline dönüşen savaşta bütün varlıklarını ortaya koymuşlardır. Günlerce süren savaş sonucunda her iki ordudan da onbinlerce kişi zayi olmuştur. Ne gariptir ki, dönemin güç sahipleri Celaleddin'in inadı yüzünden başta kendisi olmak üzere hepsinin devletini yıkan Moğolları imha edecekken, düşmanlarının işlerini kolaylaştırıp birbirleri ile savaşmışlardır⁶³.

Nitekim 10 Ağustos 1230'da son çarpışmaya müteakiben Harzemşahlar savaşı kaybetti ve Celaleddin bütün ağırlıklarını bırakıp zorlukla canını kurtarabildi.

Selçuklular ile müttefik güçlerin eline Cihanşah ve kardeşinin de bulunduğu pek çok esirle birlikte; oldukça değerli ve hadde hesaba gelmeyecek kadar ganimet geçti⁶⁴.

2.5.5 Selçuklu İlerleyişinin Doğu'da İyice Hızlanması

Harzemşahlar'ın yenilmesiyle, Selçukluların doğuda daha süratli yayılmasının önü açılmış; dolayısıyla da bölgede hızlı şekilde ilerlemesinin karşısında ciddi bir engel kalmamıştı. Nitekim Osman Turan'ın da isabetli bir surette tespit ettiği gibi, Türkiye Selçukluları Keykubat zamanında en önemli kuvvetli dönemini yaşamakta ve batı istikametinden de emin olduğundan; bütün gücünü şark siyasetine sarf etmekteydi. Zaten, daha evvelden devletin kuruluşundan Selçuklular; Doğu Anadolu ve bu bölgenin civarındaki İslam ülkelerinde hakimiyetini yayma ve yerleştirme mücadelesi verirken daima üç önemli amilin tesiriyle hareket ediyordu. Bunlardan birincisi, amcazadeleri Büyük Selçuklulara karşı daha ilk devirlerden itibaren başlayan saltanat mücadelesi ve rekabettir. Bu husus onları her fırsatta şark istikametine yöneltiyordu. İkincisi, İslam

⁶² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1997, S.369.

⁶³ a.g.e., s.369.

⁶⁴ a.g.e., s.371.

medeniyetinin yüksek olduğu ülkeleri; yani XII. Asra kadar Selçuklu ülkesine kıyasla daha ileri bir medeniyet seviyesinde bulunan Artuklu ve Ahlatşahlar'a ait bölgeleri ele geçirmek hiç şüphesiz ki kudretli olmanın da mutlak şartlarından biriydi. Üçüncüsü, Türkiye'de, milli birliğin tam manasıyla sağlanması ve jeopolitik sınırlara ulaşmasını düşüncesini ve hedefini gerçekleştirme azmiydi⁶⁵.

İşte Sultan Keykubat'ın ecdadında adeta bir miras gibi devraldığı şark siyaseti de bu doğru da ilerlerken; Harzemşah'ın Doğu Anadolu sınırlarında belirmesi, kendisi pek farkında olmasa da arkasından da Moğol istilasını sürükleyip getirmesi bütün hesapları alt üst etmekteydi. Keykubat bu tehlikeli bir taraf etmek ve Anadolu yolunun emniyetini sağlamak için, Daru'n-nasr Erzincan ve Daru'l-mescid Kemah taraflarında hakimiyetini sürdüren Mengücek devletini ortadan kaldırmış kendisini bir süredir geciktiren Cellaeddin'i de saf dışı ederek Daru'l-Cellal Erzurum'un ilhakına girişmişti. Zaten yaşanan tecrübeler de, Saltukluların ortadan kaldırılmasının zaruretini göstermekteydi⁶⁶.

2.5.6. Alaaddin Keykubat'ın Erzurum'u Alması

Yassı Çimen muharebesinden zaferle çıkan Alaaddin Keykubat; fazla oyalanmaksızın Melik Eşref, kardeşleri ve diğer müttelikleri ile birlikte büyük bir şevk ve sevinç içerisinde; Erzurum istikametine yönelmişti. Bu arada 1230 senesi ramazan Bayramını da idrak eden Türkiye Selçuklu Sultanı, yanında yer alan devrin kudret sahibi Eyyubi meliklerini haşmet ve azametiyle büyülemek için, ne gerekiyorsa yapmaktaydı. Keykubat yanına oturttuğu Eşref ile diğer Meliklere, iltifatlarda bulunup hil'atlar dağıtarak değerli hediyeler verdi. Birlikte çeşitli gösterileri izleyip eğlendiler. Ziyefetler yenilip, bir süre istirahat edildikten sonra ertesi gün de Erzurum kapılarına ulaştılar. Ancak onların gelişlerini haber alan emirler, zaten muhkem olan Erzurum'daki tahkimatı arttırarak şehri savunmaya kalkıştılar⁶⁷.

İlk günkü muvavemetin sonunda hücumlara dayanamayacaklarını anladılarsa da teslim şartları için pazarlık güçlerini arttırmak isteği ile bir müddet daha direnmeye çalıştılar. Bu esna da Sultan Keykubat da hemen, yanında bulunan Cihanşah'ı güvendiği

⁶⁵ Abdurrahim, Beygu, *a.g.e.*, s.64.

⁶⁶ Osman Gürsoy, *Anadolu Selçukluları Zamanında Türkiye*, s.193

⁶⁷ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, İstanbul 1980, s.27.

bir adamını şehre göndererek; itat edip teslim olmalarının eski melikleri ve kendileri bakımından daha faydalı aksi halde sonlarının nHarezmliler gibi hüsrana olacağı yönünde propaganda yaptırdı⁶⁸.

Gelişmeler karşısında Erzurum meliki Rükneddin başta kendisi, kardeşi ve emirlerine zarar verilmemesi, maziden hesaba çekilmemeleri ve mallarına dokunulmaması şartı ile teslim olacaklarını bildirdi. Suktan'ın, bütün isteklerini kabul ederek yazılı bir ahitname göndermesi üzerine, m Erzurum ileri gelenleri huzura gelerek itatlarını bildirdiler. Keykubat ertesi gün Eyyubi melikler de yanında olduğu halde merasimlerle Erzurum'a girdi. Melik Eşref ve diğer kardeşlerinin tavassutu üzerine amcasının oğlu Cihanşah'ın huzuruna gelmesine razı olmuştu⁶⁹

Erzurum'da müttefiklerini bir ay boyunca çeşitli müsabaka ve gösterilerle eğlendirerek hoşça vakit geçiren Sultamn Keykubat, bir yandan da Ahlat canibindeki vaziyeti görmek maksadıyla, bir birlik yollamıştı. Nitekim daha bu keşif kuvvetleri Ahlat'a varmadan, Celaleddin'in ordaki memurları şehri terk ederk Erran'a gitmişti. Muhtemelen Harzemşagh'ın toparlanmasından ve bölgenin sahipsiz bırakılmasından rahatsız olan Türkiye Selçuklu Sultanı; dostlarının artık mülklerinin başına geçmesi ve düşmanlara karşı set teşkil etmesini çabuklaştırmak için Ahlat'ı Melik Eşref'e vermişti. Ertesi gün de Eşref ve kardeşlerini Ahlat'ın menşuru, pek çok hediye ve Şemseddin Altunaba'yı da beş bin kişilik bir ihtiyat kuvvetiyle yanlarına katarak büyük bir şaşaa ve merasimle şehrin dışına kadar uğurlamıştı. Böylece Zehebi'nin ülkesinin tamamından daha hayırlı bir mülk dediği Erzurum ve havalisi alarak, Türkiye hudutlarının kuzeydoğu kısmını da tamamen kontrolüne geçiren Keykubat, Van Gölü havzasını tekrar Eyyubilerin hakimiyetine bırakmıştı⁷⁰.

Misafirlerini yolcu eden Keykubat bir hafta boyunca şehrin ve civarındaki 35 parça kalenin muhafızlarıyla, vilayetin naiblerini huzuruna kabul ederek bir takım işleri müzakere etti⁷¹. Bölgelere uygun kişiler tayin edip kaleleri zahire, cephane, ihtiyat silahları ile doldurtup devlet işlerini tanzim etti. Bu düzenlemeler tamamlandıca bölgedeki ileri gelenler, memurlar, ordunun komutan ve seçkin askerlerine; hem Sultanlığın gereği hem de sevgi ve saygıyı kazanarak aradaki kaynaşmayı arttırmak

⁶⁸ Enver Konukçu, *a.g.e.*, s.54.

⁶⁹ Gürsoy Solmaz, *Anadolu Selçukluları Zamanında Türkiye*, Erzurum 2000, s.45.

⁷⁰ Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s. 48.

⁷¹ Gürsoy Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum- Kars Kaleleri*, Erzurum, 2000, s. 63.

amacıyla bol bol ihsanlarda bulundu. Yeni makam ve mevkiler vererek herkesin gönlünü hoş etmek için ne gerekiyorsa yaptı. Diğer taraftan ise bu önemli zaferleri uzak yakın herkese duyurmak ve müjdelemek için fetihnameler kaleme aldırıldı. Harzemşah'ın rencide edilmemesi Eyyubi meliklerinin de gücendirilmemesine itina gösterilerek ölçülü ifadelerle yazdırılan bu fetihnameler dört bir tarafa gönderildi. Akabinde de Mübarizüddin Çavlı Erzurum'da bırakılarak; karşılama merasimleri arasında Kayseri'ye ulaşıldı⁷².

2.5.7. Yassıçemen Zaferi ile Erzurum'un Zaptının Akisleri

II. Süleymanşah'ın 1202 senesinde Hakimiyete aldığı Saltuk İlini, kardeşi Tuğrulşah'a vermesiyle bu hanedana intikal eden şehir, yirmi üç yıl Tuğrulşah'ın beş yıl da oğlu Cihanşah'ın elinde kalmıştı. Alaaddin Keykubat, Erzurum'u amcazadesinden almakla iki mühim siyasi neticeyi de elde etmiş oluyordu. Birincisi, Trabzon'daki Bizans artığı Rum Devleti, Erzurum Selçuklularını bir taraftan devamlı Türkiye Selçukluları Aleyhine tahrik ve teşvik ederken öbür taraftan da hamisiz ve yalnız bırakmaya çalıştıkları Erzurum melikleri üzerine Gürcüleri sevk etmeye uğraşır; yahut da fırsat buldukça ikisi bir olup, Erzurum emirlerini Selçuklulara karşı kışkırtırdı. İşte Sultan Erzurum'u almak suretiyle, Bizanslıların ve Gürcülerin bu iki yüzlü siyasetlerine son vererek; Selçuklu birliğini bozup zaafa uğratan bu ayrılıpğa son vermiş oluyordu. İkincisi ise, Türkiye Selçukluları Erzurum'u doğrudan topraklarına katarak, bilhassa stratejik bakımdan çok önemli bir mevki ülkesine eklerken, yaklaşan Moğol tehdidi karşısında da hudutklarını doğuya doğru genişletiyor; dikkate değer bir kudrete sahip bulunan Erzurum halkını da kendisine yardımcı yaparak devletin daha da güçlenmesini temin etmiş oluyordu. Tabiatıyla artık bundan sonra Erzurum; Selçukluların doğudaki savunma hattının en muhkem kalesi ve askeri hareket noktası olacağından, Gürcüler üzerine de daha kolay sefer yapmak imkanı ortaya çıkıyordu.

2.6. Moğol İstilasına İlk Kurban

Serhat şehri Erzurum, 1242 sonbaharı geldiğinde uc (serhat) beldelerinin en önemlisi olan ve Keykubat'ın tahkim ettirdiği en sağlam surları sayesinde bu korkunç düşmana mukavemet edebilecek durumda bulunan Erzurum, Moğol istilası ile tanıştıyordu. 1240 yılında bu havalide baş gösteren Moğol tehlikesi üzerine Sinaneddin

⁷² a.g.e., s. 79.

Yakut Erzurum subaşılığına tayin edilerek, bölgeye dikkate değer bir takviye güç yığılmış; bunu gören Moğollar da ciddi bir saldırıya cesaret edemedi çekip gitmişti. Ancak, hala haşmetli ve azametli zannettikleri Selçuklu devletinin, 1240 Babailer isyanını bastırmakta zorlanması üstelik buradaki kendilerini düşündüren ordunun da Babai hareketi yüzünden olay mahalline kaydırılması ve hassa mıntikalarda bırakılması; Keykubat zamanından beri devletin zayıf bir dönemini yakalamak için tetyikte bekleyen Moğolları, artık zamanın geldiği ve şartların olgunlaştığı düşüncesine sevk ettiğinden; en azından bölgeye bir deneme yapmaya cesaretlendirmişti⁷³.

Erran ve Mugan ıovalarından kalkan 30. 000n kişiden müteakip bir Moğol ordusu, şehrin surları önüne gelmiş ve hemen kuşatmaya başlamıştı. İki taraf arasında şiddetli ka ve kanlı çarpışmalar devam ederken, şehrin valisi Şerfüddin Duvini, bir türlü geçinemediği Yakut'u desteklemek yerine ihanet ederek, Moğolların şehri kanlı bir şekilde ele geçirmelerinde hissedar olmuştur. Onlar da adetleri olduğu ama, Erzurum'dun tarihi boyunca belki hiç görmediği üzer, dehşetli bir katliam ve yağma yaptıktan sonra şehri tamamen harabe haline getirdiler. Böylece Selçuklu Türkiye'sinin geçit kapısı Erzurum, Moğol istilasının ilk kurbanı, bu hezimet ise devletin ve halkının makus talihinin başlangıç noktası oldu.

2.6.1.GIYASEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİNDE ERZURUM

2.6.2. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Sultanlığında Bozulan Dengeler

Anadolu Selçuklu Devleti'nin en büyük sultanı Alaeddin Keykubad'ın yediği av etine karıştırılan zehirle öldürülmesinden sonra yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçti. Babasının döneminde en parlak dönemine erişen ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik düzeni, yeni sultanın yetersiz ve beceriksiz yönetimi hısla alt üst olup bozulmaya başladı. Keyhüsrev'in zayıf kişiliği ve eğlenceye tutkusunu fırsat bilen ihtrastlı vezir Sadeddin Köpek, yönetimin dizginlerini ele gecirerek, tehlikeli gördüğü kişileri bir bir ortadan kaldırmaya başladı ve bu durum halkın hayatında büyük krizler meydana getirdi. Özellikle göçebeler ve köylüler Keyhüsrev'in yönetiminde çok zarar gördüler. Onun Türkmenlerle iyi ilişkiler içinde bulunan babası Alaeddin Keykubad'a suikast düzenleyerek tahta geçmesinin yanısıra daha saltanatının ilk yıllarından itibaren Türkmenlere karşı olumsuz bir tutum içine girmesi adı gecen kitlelerin tepkisini

⁷³ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, İstanbul, 1954, s. 15-17.

arttırmıştı. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra özel mülkiyet ve vakıfların konar göçerler için hayati önlem taşıyan ortak araziler aleyhine gelişmesi, devletin parlak dönemine rağmen, toprak rejiminin bozulma sinyallerini veriyordu⁷⁴.

Bir kısım emirler ve sipahiler iktalarını evlatlık vakıf haline getiriyorlar, böylece onların gelirlerini çocuklarına bırakmanın yolunu bulmuş oluyorlardı. Anadolu'ya göçler yeni değildi, fakat Moğol istilasının harekete geçirdiği bu yeni göç dalgaları, yerleşik hayata geçip hayatlarını belli bir düzene sokmuş olanların huzurunu alt üst etmişti. Yerleşik hayata geçenler topraklarını vermek istemiyorlar, yeni göçmenler ise otlak bulmakta zorlanıyorlardı⁷⁵. Diğer yönden bunların yerleşim alanlarına yaptıkları yağma akınları gerginliği iyice artırıyor ve yerleşik halkı yerleşik halkı çileden çıkarıyordu. İşte bu genel rahatsızlık sebebiyle 1240 yılında devleti zor durumda bırakan büyük bir isyan patlak verdi. Bu isyanın çıkışında Moğolların ve Eyyübilerin katkıları, ihtimalden uzak tutulamaz. Ayrıca 639/1241-42 yılında 70. 000 piyade ve bir kısmı atlı olmak üzere Duduoğlu komutasındaki büyük bir Türkmen kuvvetinin Harezmliilere katılması, Babailerin Harezmliilerle bağlantısını ortaya koymaktadır.

Ancak bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Anadolu Selçuklu Devleti, bulunduğu şartlar ve önceden başlayan gelişme sayesinde medeni ve ekonomik ilerleme hızını kaybetti. Moğol korumacılığının getirdiği özel faktörlerin yardımıyla bu gelişme, 1276 yılına kadar devam etti⁷⁶.

2.6.3. Erzurum Askerlerinin Babai Ayaklanmasına Gönderilmesi

Moğolların Malatya, Sivas ve daha sonraları Erzurum'daki Harezmiler'e saldırması, tehdidin büyüklüğünü göstermeye yetiyordu. Selçuklu topraklarına daha geniş çaplı saldırıların olmayışı, ele geçirdikleri yerde durumlarını sağlamlaştırma ihtiyacından kaynaklanıyordu. 1236 yılında Büyük Han için Selçuklulardan vergi isteyen Moğollar, yeni kağanın seçimiyle uğraşmaları sebebiyle bu isteklerini bir süre ertelemiş görünüyorlardı. Moğollar'a göndermek üzere Alaeddin Keykubad nazik bir cevap hazırlamış, fakat kendisi 1237 yılında öldüğü için bu cevabı göndermek oğluna kalmıştı. Yaklaşan Moğol tehlikesi sebebiyle doğu bölgesi savunmasının güçlendirilmesi gerekiyordu. Bu düşünceyle Ahlat bölgesi Selçuklu toraklarına katılmış,

⁷⁴ Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s.118.

⁷⁵ *a.g.e.*, s.119.

⁷⁶ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s.23.

doğu bölgesi komutanlığına değerli Emir Sinaneddin Kaymaz getirmiş, onun başarılı çalışmaları sebebiyle Harezmiler'in önemli bir bölümü Selçuklu saflarına kazanılarak kendilerine Erzurum bölgesi ikta edilmişti. Fakat ansızın Moğollar'ın Tutab'da Harazmlilere saldırması, onların morallerini bozmuş, Erzurum bölgesine yerleşmekten vazgeçerek kendilerine daha içerde yerler verilmesini istemişlerdi.

Selçuklular, eski Sökmen ve Saltuk illerini Gürcistan sınırlarına kadar tahkim etmekle birlikte asıl savunmayı Erzurum'da yapmaya karar vermişler ve burada büyük kuvvetler toplamışlardır. Erzurum subaşılığına ise deneyimli Emir Sinaneddin Yakup getirildi. Sinaneddin, Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Malatya subaşısı Zahirreddin

Mansur Tercüman komutasında, Diyarbakır taraflarının yeniden ele geçirilmesi için gerçekleştirilen seferde, Harput subaşısı olup sefere katılanlar arasındaydı. Amid'in Selçuklular tarafından ele geçilmesinden sonra Sinaneddin Yakup, Erzurum'a gitmek, oraya sahip olmak ve Moğol saldırılarına karşı koymak üzere bizzat Sultan'ın emriyle oraya gönderildi. Ancak 638 yılında patlayan Babai isyanı, kısa zamanda büyüdü ve Selçukluları tehdit etmeye başladı. Ayaklanmanın lideri Baba İlyas- Horasani, Amasya subaşısı Hacı Armağanşah tarafından kale burcuna asıldı. Liderlerinin öldürülmesinden kısa bir müddet sonra Amasya'ya gelen Baba İshak komutasındaki Babailer, korkunç bir mücadeleden sonra Selçuklu Devletini yenerek Hoca Mubarizettin Armağanşah'ı öldürdüler. İş iyice çığırından çıkaran Babailer, zafer sarhoşluğu ve Selçuklu sultanına karşı kinlerinin verdiği coşkunlukla başkent Konya'ya doğru yürüyüşe geçtiler⁷⁷.

Ordunun yenilgisini öğrenen II. Gıyaseddin Keyhüsrev, derhal sınırları korumakla görevli Erzurum garzinosuna haberciler göndererek, isyancıların günden güne ilerlediklerini, eğer en kısa zamanda gerekli adımlar atılıp ayaklanmayı bastırmak için harekete geçmezlerse, sultanlık ve tahtın elden gideceğini bildirdi⁷⁸. Bunun üzerine Sinaneddin Yakup, Erzurum askerlerini alarak süratle Kayseri'ye gitti. Selçuklu kuvvetleri sıkı bir yürüyüşle altı günde Sivas'a ulaştılar ve buradan Kayseri'ye yöneldiler. Ziyaret denilen yerde Selçuklu ordularını bir kez daha yenilgiye uğratan Baba İshak ve taraftarları Konya'ya ulaşmak üzere Kırşehir'e doğru yola çıktılar.

⁷⁷ Gürsoy Solmaz, *Anadolu Selçuklu Döneminde Erzurum*, Erzurum 2000, s. 74

⁷⁸ Cevdet Küçük, 'Erzurum', *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, s. 340.

2.6.4. Erzurum'un Moğollar Tarafından Ele Geçirilmesi

İran, Azerbeycan ve Gürcistan, 1231 yılında Celaleddin Harzemah'ın hazin bir ölümüyle tamamen Moğollar'ın eline geçti. Böylece Anadolu Selçuklularıyla Moğollar arasında dğrudan ilişki dönemi başlamış oldu. Batı İran ve Azerbeycan'da Moğol komutanı, 1231-1241 yılları arasında Çormagon Noyan idi. İbn Bibi'nin "adil" diye nitelendirdiği Çormagon, geçirdiği felç sebebiyle görevini yapamayacak derecede hastalanınca yerine daha Ögedey'in sağlığında Baycu Noyan getirilmişti. Fakat yeni komutan, imparatorluk ordularının karargahının bulunduğu Azerbeycan yöresine ancak 1242 yılında varabilmişti. Oldukça uygun şartlar altında bölgeye gelen Baycu Noyan, elinde çok büyük güçler bulundurarak 1256 yılına kadar burada kalacaktı. Önceki satırlarda anlatıldığı gibi, Moğolların Anadolu'yu ele geçirmişleri, Alaeddin Keykubad'ın akıllı ve uzak görüşü politikaları sayesinde en azından kendi dönemi için ertelenmişti. Gıyaseddin Keyhüsrev'in babası kadar dirayetli ve ufuklu olmayışı, hiç kuşkusuz Moğollar'ın Anadolu Selçuklularına yönelik emel ve arzularını kolaylaştırıyordu⁷⁹. Baştanbaşa Anadolu Selçuklu devletini sarsan Erzurum savunmasında görevli birliklerin katılımını da gerektiren çok önemli bir sosyal-siyasal olan Baba İshak ayaklanması, devlet yapısındaki zayıflığı ortaya çıkarmasına rağmen önceki dönemlerde ortaya çıkan kalkınma hamlesi henüz hızını kesmemişti. "Ülke refah içerisindeydi. Bir kervansaray ağı ve Venedikliler, Pisalılar, Provensliler, Cenevizler, Bizanslılar arasında imzalanmış anlaşmalara dayanan ticaret tam bir gelişme içindeydi. Çok fazla mal ihraç ediliyor, çok az ithal ediliyordu ve buda zenginliği durmadan arttırıyordu. Maden, sanayi etkindi; zanaat mükemmel durumdaydı⁸⁰. Göçebelerin hayvancılığı, tarımla yarıştıyordu. Neredeyse her yerden altın fıskırıyordu. şehirlerin etrafı süslemelerle bezenmiş muhteşem surlarla çevriliyor, saraylar inşa ediliyor, medreselerin sayısı artırılıyordu. Gelecek Selçuklulara gülümseyebilirdi. Baycu, işte o sıralarda saldırdı. "

Baycu Noyan'ın Erzurum'a saldırısı, 1242 yılı kışında gerçekleşti. Anadolu Selçuklu devletinin doğudaki en önemli uç şehirlerinden olan Erzurum, o zamanın zengin ve büyük şehirlerinden biri olup uzun zamandan beri Moğollardan gelmesi beklenen tehlikeye karşı korunaklı bir duruma getirilmişti. Moğol komutanı, Erzurum'a

⁷⁹ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s.34.

⁸⁰ Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s.78.

saldırmak suretiyle, askeri ve ekonomik yünden durumunu güçlendirmek, Anadolu'nun kilidini açarak ileri hareketını sürdürmek ve bunları gerçekleştirip büyük Kaan'ın iltifat ve ilgisine ulaşmayı umuyordu. Bu amacını gerçekleştirmek isteyen Baycu Noyan, 30.000 seçme Moğol askeriyle, çok soğuk bir kış gününde saldırıya geçti. Şehir, Müslüman, Hıristiyan ve ücretli Frank askerlerinden oluşan birlikler tarafından savunuluyordu. Her ne kadar Erzurum savunması için şehre gelen önemli askeri yığmağın bir kısmı önce Babai ayaklanmasını bastırmaya, daha sonra da doğu seferine gönderilmiş ise de kalede bir süre için düşmanla baş edebilecek yeterli sayıda asker bulunmaktaydı. Şehri kuşatan Baycu, surlar karşısına döktükleri taş yığınlarını korudukları on iki mancınık ve arradeyle, şehre yağdırmaya başladı⁸¹.

Sinaneddin Yakut ile Hıristiyan ve Frank askerlerinin komutanı Stefenos saldırılara kahramanca karşı koyup zaman zaman dışarı çıkararak kuşatmacılarla kapışmalara giriyorlardı. Onların bu cesur ve kararlı tutumları karşısında Moğol asker ve komutanları hayrete düşüp şaşkınlıklarını saklayamıyorlardı. Bu yiğitçe direniş Erzurum şahnesi Şerafeddin Duvuni'nin ihanetiyle yirmi günlük kuşatmanın ardından kesilmek zorunda kıldı. Duvuni, soygun ve yolsuzluklarına ve halka dilediği gibi zulmetmesine engel olan Emir Sinaneddin'e duyduğu kin ve düşmanlık yüzünden Baycu Noyan'la gizlice haberleşme yolunu arayıp şöyle haber gönderdi; "Eğer benim ve adamlarımın can güvenliği sağlanıp bizzat Baycu tarafından gerekli belge verilirse geceleyin koruması tarafımdan üstlenilen burcdan askerleri yukarı geçerek, onların aşağı inip kale kapılarının kilitlerini tokmaklarıyla kırmak suretiyle, Moğol askerlerinin içeri girip düşmanlarını ezmelerini sağlarım" dedi⁸². Baycu, Duvuni'nin istediği belgeyi hazırlayarak, gerekli gerekli güvenceleri verdi ve durumu bir görevli vasıtasıyla hain şahneya ulaştırdı. Mektubu alan Duvuni, Baycu ile kararlaştırdıkları gece tam donanımlı 200 seçme askeri, aşağıya sarkıttıkları merdivenler yardımıyla kale burcuna çekti. Hemen aşağı inerek balyozlarla kale kapılarını kıran askerler, dışarıda pusuda bekleyen Moğol askerlerinin bir anda şehre girmesini sağladılar. Emir Sinaneddin ve Stafens, durumu öğrenince derhal harekete geçerek sabaha kadar durmaksızın kahramanca savaştılar. Çarpışmalar esnasında her iki taraftan çok sayıda insan öldü. Kaledeki Selçuklu emir ve askerleri yalın kılıç, omuz omuza cesurca savaştılar. Eğer

⁸¹ *a.g.e.*, s. 80.

⁸² *a.g.e.*, s.84.

Şerafeddin'in ihanet ve tuzağı olmasaydı, Moğol askerlerinin şiddetli soğuk yüsünden kuşatmayı kaldırması bile mümkündü. Fakat şimdi şehir ceset yığınlarıyla dolmuştu.

Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'den Erzurum şehrine yardım için gönderilmesi istenen kuvvetler, henüz Erzincan'a ulaşmışlardı ki şehrin düştüğünü haber aldılar. Erzurum'un Moğollar'ın eline geçmesinden sonra meydana gelen olayları, İbn Bibi şöyle anlatmaktadır:"... Güzellikleri dilere destan kadınlar, zalimlerin tutsağı oldu. Süt çocukları, annelerinin bağrından, dadıların kucağından koparılıp alındı. O korkunç felaketin etkisinden ölüm aranır oldu, ah ve amanlar göğe ulaştı. İmdat isteyenlerin feryatları gökleri inletti. Moğol askerleri, yama ve talandan kurtulunca tutsakları toplamaya başlayıp herkesi şehirden dışarı çıkararak birbirlerinden ayırdılar. İnsan secmeye başladılar, savaşa ve sanata yatkın olanları sağ bıraktılar, geri kalanları kılıçdan geçirdiler. O arada Emir Sinaneddin elleri bağlı, başları acık olarak, malları, eşyaları, altın ve gümüşten meclis aletleri ve hazinesinin müceferleriyle birlikte çekip meydana getirdiler. Orada bir sandalyede oturan Baycu, Sinaneddin'i oğluyla yanyana getirerek, "Senin bu kadar malın varda niye asker tutmadın? Niye onları benim gibi bir düşmanı savuşturmak için kullanmadın, Ak akçeyi kara gün saklarlar" sözüne Sinaneddin, " Birgün senin olacak mallar benim tasarrufumda nasıl kalır?" diye cevap verince Baycu'nun emri üzerine oğlunu hemen orda şehid ettiler. Sonra da onun işini bitirdiler. O savaşta Moğol emirlerinin her birine önemli ölçüde hazine, çok sayıda mal, hayvan ve esir düştü. Onlar birkaç gün sonra Mungan'ın yolunu tuttular. Erzurum'un bu şekilde kanlı bir surette Moğolların eline geçmesi, Anadolu Selçuklu topraklarında müthiş bir sarsıntı meydana getirdi ve uzun zamandır hissedilen Moğol korkusu gerçek bir tehlike haline geldi⁸³.

Çağdaş Fransız tarihçisi V. de Beauvais'e göre üç fersah uzakta kaplıcaları olan Ilıca'ya giden Baycu, orada yakaladığı kadınlarla, musiki caldırarak eylendiği halde yinede zulmü yumuşamadı. Cengeli Kıragos ise Tatarların güzel ve zengin Erzurum'u yağmalayıp, yakıp yıktıklarını Ermeni ve Gürcü komutanların kilise ve manastırlarda bulunan altın yazma mukaddes kitapları kurtarıp doğudaki diğer şehirlere götürdüklerini söyler. Moğolların o kış ileri hareketlarına devam etmeyerek, Murgan'a dönmeleri Selçuklulara hazırlanma fırsatı vermiş oldu. Bütün güçlerini muteme bir Moğol saldırısı

⁸³ Osman Turan, *a.g.e.*, s.75.

için hazır hale getiren iktalar yoluyla çok sayıda asker sağladılar. Frank, Gürcü ve Ermenilerden ücretli askerlerin sayısı, 50. 000'e ulaşırken, Halep hükümdarlarından ancak 2000 asker katıldı. Sivas'a doğru harekete geçen Selçuklu ordusu, 641/1243 yılı Temmuz başlarında Sivas'ın 80 km doğusunda Köseadağ sırtlarında, ilkbaharda yenden ilk hareketlerini başlatan Moğol ordusuyla karşılaştılar. Selçuklu öncü birliklerinin yenilmesi sonucu, Sultan kaçınıcı ordu dağıldı ve Moğollar bir süre Sivas şehrindeki terkedilmiş çadırları, tuzak sanıp girmekte tereddüt ettilerse de, aldandıklarını sanıp Sivas'ı ele geçirdiler. Moğolların arkasından derhal yola çıkan Selçuklu veziri Mühezzebüddin Ali, Mungan'da Baycu'ya yetişerek onunla bir barış anlaşması imzaladı. Buna göre Selçuklular, her yıl Moğollara 360. 000 dinar, 10 bin koyun, bin sığır, bin at, deve, katır ve ipekli kumaşlarla, av köpekleri vereceklerdi. Böylece Anadolu Selçuklu devletinde "Moğol korumacılığı" adı verilen yeni dönem başlamış oluyordu.

2.6.5. MOĞOL KORUMACILIĞINDA ERZURUM

2.6.6. Pervane'nin Ölümüne Kadar Erzurum

1243 yılında Baycu'nun Selçukluları yenilgiye uğratması ardından vezirin esnek ve hızlı politikası sayesinde ülke, daha büyük yıkımlardan, kendini kurtarabilmiş, ama Moğollar'ın tüm isteklerine boyun eğerek onların vassali olmayı kabul etmişti. Böylece Anadolu Selçuklu devletinde yabancı hakimiyeti başlamış oluyordu⁸⁴. "Bu Selçuklu devletinin en sonu, ne de tam anlamıyla yıkılışı oldu. Başkasının egemenliği altına girmiş bir devlet olarak temel oranı-yaşama gücünü- kurtardığı için değil, Moğollar onun yerine geçebilecek bir güç göremedikleri için sıkı gözetim altında olmasına rağmen belirli bir ölçüde yaşamaya, XIV. yüzyılın başına kadar gelişmeye devam etti. Köseadağ'dan yıkılışa kadar devam eden 75 yıllık dönem birbirinden farklı özellikler taşıyan iki eşit devreye ayrılır. 1243-1277 yılları arasında Anadolu Selçukluları, hukuki, askeri ve mali statülerini büyük ölçüde devam ettirip tüm iç ve dış karışıklıklara rağmen gelişmelerini sürdürebilmişlerdir. Bu devrede, her alanda Moğollardan çok Selçuklu özelliklerini ve renklerinin hakimiyeti görülür.

2.7. İlhanlılar dönemi

Moğol korumacılığının daha az duyulduğu bu yıllar, gerileme dönemi olarak da adlandırılmıştır. 1277-1318 yılları ise devlet ve kurumlardan Selçuklu karakterinin yok

⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu, 'Selçuklular', İ.A., C.X, s.384

edilerek, yerine Moğol tarzının konulduğu ve ülkenin tam bir ilhanlı eyaleti haline getirildiği çözümlü dönemi olarak isimlendirilmiştir. Aynı dönem içerisinde, Moğol egemenliği, ancak merkezi şehirler ve ana yollar üzerindeki bölgelerde bu özelliğini sürdürebilmiş, uç ve ulaşımı güç alanlardaysa Anadolu beyliklerini boy verip güçlendirmeye başlamışlardı⁸⁵.

1245-1249 yıllarını vezir Emseddin'in hakimiyet mücadelesiyle geçiren Selçuklular, 1249-1254 döneminde, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'n üç oğlunun ortak yönetimine tanık oldu. Her üç şehzadenin atabeyliğini üstlenen Celaledin Karatay yönetimin iplerini elinde tutan kişiydi. Devlet organları ve yöneticiler arasındaki entrikalar, çekişmeler, Moğolların ülkeye müdahalelerini daha çok arttırıyordu. 1259 yılına kadar II. Keykavus ve IV. Kılıç Arslan arasındaki bitmek bilmeyen sürtüşmeler sonunda Kılıç Arslan Sivas, Erzurum ve Erzincan havalisine hakim oldu, İzzeddin Keykavus ise, batı illerine sahip oldu. Bu taksimden anlaşılıyor ki, İlhanlılar; bu tarihte Selçukluların mülki tamamıyla tanımlar yalnız mali yönünü kontrol altına almışlardır. Fakat bu dönem çok uzun sürmedi. İzzeddin Keykavusun aleyhinde çalışıldı ve Bizans İmparatorluğuna sığınmak zorunda kaldı.

Yine bu dönem de Ermeni papazları Trabzon Rum krallığı daimi surette Moğolları Selçukilere karşı kışkırtıyorlardı⁸⁶.

Selçukilerin, Erzurum'da bir gölge kabilinden olan idaresi karşısında İlhanilerin mevcudiyeti Erzurum'da ve Anadolu'da daha kuvvetli idi. Anadolu tamamıyla Gazan Han'ın idaresi altına girmişti. Bundan evvel gelen İlhanlı Hanlarından hiçbirisi Anadolu'da namına para kestirmemiş Gazan Mahmut Anadolu'nun büyük şehirlerinde para bastırmıştır. Gazan Mahmut zamanına kadar İlhanlı Hükümdarları Selçukilerden muayyen bir vergi almakla ve ara sıra Selçuk şehzadeleri arasında çıkan padişahlık kavgalarına askerleri ile karışarak arzu ettiklerini iş başına getirmişlerdir. Mısır kölemen Türkler ile yaptıkları harplarla ile Selçuk askerleri iştirak ettirilirdi. Harpten mağluben döndükleri vakit İlhanın askerleri Anadolu'nun şehir ve köylerini yağma ederler, Hanlar, Selçukilerin dahili işlerini kontrol için, büyük memurlarını Konya, Erzurum, Erzincan gibi şehirlerde bulundururlardı.

⁸⁵ Aknerli Griğor, *a.g.e.*, s.63.

⁸⁶ Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*, s.90.

Anadolu şehirlerindeki valiler yine Selçukilerindi fakat bunlar İlhanlı nazırların nüfus ve kontrolü altında idiler⁸⁷.

Olcaytu Hüdabende Mehmet han zamanında Erzurum'da hala mevcut bulunan Yakutiye medresesi inşa edilmiştir. Onun ölümünden sonra ise Ebu Sait Bahadır han geçti ve Bunun baş veziri Emir Çobandı. Gerek hükümdar gerekse Emir Çoban Anadolu'da Moğol nazırlarının halka tahakküm ve eziyet vermelerinin önüne geçti.

Ebu Sait Bahadır Han Emir Çobanın kızı olan Bağdat hatun ki, bu aynı zamanda Şeyh Hasan Celayirin karısıdır. Ebu Sait buna aşık olduğundan kadını şeyh Hasan boşayıp sultanın sarayına gönderdi. Sultan kadınla vakit geçirdiğinden Anadolu, İran, Azerbaycan ülkelerinin idaresini Emir Çoban müstakil bir şekilde eline geçirdi.

Anadolu Valiliğine Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş tayin etmişti. Bu emir bazen Erzurum bazen de Sivas da oturmakta ve Anadolu Türklerini Kendisine bağlamakta idi.

Emir Çoban İlhan sarayında kazandığı yüksek mevkileri çekemeyenler entrikalarla Horasanda öldürttü ve oğullarının da öldürülmesini istediler. Torunu yani Hasan korkup Erzurum'da gizlendi. Bu dönemde Anadolu valisi olan Timurtaş Anadolu dan attırmak isteyen Ebu said bahadır han, Timurtaş idam ettirmek için, kumandanını Erzurum üzerine gönderdi.

Erzurum'da hakimiyeti Emir Hacı Togay ile Hasan bey tahsis etmişti.Hasan Bey, Doğu'dan gelebilecek saldırıları önlemek için Pasin'de kendi adını alan(Hasankale) bir kale yaptırmıştı.1340'da Sulduz Aşireti'nden Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan Erzurum'a geldi ve Togaylılarla çok çetin mücadele yaptı.O tarihlerde yine Erzurum ve çevresi kana boyandı⁸⁸.

Timurtaş, bu vaziyet üzerine Kayınbiraderi Eretna'ya bütün işlerini bırakarak kendisi Mısır'a kaçtı. Gayet kurnaz becerikli olan Eretna, İnanç Nuvinle anlaşarak ve ona kendini sevdirek Sivas'a Emir oldu ve Ebu Said Bahadır han Anadolu vali umumiliğine büyük vezirlerinden Şeyh Hasan Celayir'i tayin etti. Erzurum, Sivas Ankara havalisi hükmünde idi. Eretna Bey, bu Emire itaat etmiş gibi görünse de hakikatte Anadolu'yu zapt etmek için hazırlıkta bulunuyordu⁸⁹.

⁸⁷ a.g.e.,s.95.

⁸⁸ a.g.e.,s.97.

⁸⁹ İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, 'Eretna', İ. A. C.IV,Eskişehir 1997, s.309.

2.8. Eretna Beyliği Dönemi

Şeyh Hasan Celayir Bağdata çekilmiş, orada Celayiri devletini kurmuş olduğundan Anadolu işleri bütün bütün Eretna beyinin eline geçmişti⁹⁰.

Erzurum'da saklanmış olan küçük şeyh Hasan, hem Eretna hem de büyük şeyh Hasan İlkani harp etmek için İlhanlı hükümdarı Süleymanın yardımını temin etmekle beraber bir taraftan oğlu Mardin emiri Emir Hacı beyle birleşti. Büyük bir kuvvetle harbe tutuştu. Fakat mütemadiyen mağlubiyete uğradı ve kendini Erzurum'a zor attı. Mağlubiyetin acısı ile Erzurum'un zenginlerinden çok ağır vergi topladı. Kumandanlarından hemen Erzurum'un yanındaki kaleleri almasını istedi.

Şeyh Hasan Erzurum'da bir ay kaldı ve kalelerin alınması üzerine Tebriz'e hareket ederek Süleyman Han ile birleşti.

Eretna ile Karamanoğulları 1344 yıllarında birleşerek Çobanileri Anadolu'dan çıkardıkları gibi Bağdatta Celayiri hükümetini kuran Şeyh Hasan'ın oğlu Sultan Üveys de Erzurum ve havalisinden Çobanileri atarak Erzurum, Irak meliki sultan Uveyes Celayirinin eline geçti. H. 753 den sonra tekrar Erzurum, Celayirlilerin elinden çıkarak Eretnenin oğlu Mehmede geçti. Erzurum'da yine adına para bastırılmıştır.

Erzurum uzun süren muharebelerde çok harap olmuştur öyle ki; seyyah İbni Batuta Erzurum'a geldiği zaman şehrin Irak melikine bağlı olduğunu ve çok aşırı tahrip edildiğini bildirmiştir.

Erzurum'da bu dönemde basılan paralar Eretna beye değil torunu Alaadin Alşiye aittir. Bu tarihten sonra Erzurum'da müstakilen görülen emirler olmuştur ki bunlardan birincisi Ali namında Selçuk ailesine mensup olduğu anlaşılan bir emirdir⁹¹. Amasya müverrihi Hüseyin Hüsameddin bu emirin adına Sultan Şah İbnbi Mesut olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu söylemektedir. Emir Çobanın oğlu Timurtaş, Anadolu umumi valisi olduğu zaman Selçuklu ailesine mensup şehzadelerden eline geçirdiğini katletmiş ve kurtulanlar ise saklanmışlardır. Selçuk hükümdarı ikinci Mesutun oğlu Tacettin Sultan Altınbaş Amasya'da saklanmış epey müddet yaşadıktan sonra Mesut, Kılıç Aslan, Keykubat, Keyhüsrev adlarında oğulları kalmıştır. İşte Erzurum emirinin babası bu Mesut olduğu iddia edilmektedir.

⁹⁰ Göde, Kemal, Eretnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış, *Türkler Ansiklopedisi* 3, s. 797

⁹¹ Yaşar Yücel, *Anadolu Türk Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, Ankara, 1991, s.6.

Burada anlaşılan şey o tarihte Erzurumda ne Irak sultanı şeyh Hasanoğlu Uveysin ve ne de Eretna zadelerin nüfusu kalmıştı. Emir in Elkahir ünvanını alı şından anlaşılı yor ki epeyce nüfuz, kudret sahibi olmuştur.

O zamanda erzurum'un kuzeyinde Bayburt'a kadar Trabzon Rum krallığı vardı ve Tortum ise Gürcülerin elindeydi. Erzurum'a yakın bu iki düşmanla harp yapmış olduğu şüphesizdir.

Bu emirden sonra Erzurum'da Reşiduddin adında bir emir hüküm sürmüştür. Elkahir Ali'nin oğlu olduğu bilinmektedir. 1373 de bu emir üçüncü sultan Murat Hüdevendiğar'a İbrahim adında bir elçi ile mektup ve hediye gönderdiği Feridun bey Munşeat'inde yazmıştır. Padişah, Emir in sadakatinden ve elçinin konuşmasından çok memnun kalmış mektup, hediye ile Emire teveccühünü göstermiştir. Padişahın, Erzurum emirine gönderdiği hediyeler kıymetli eşyalardan ibaretti. Padişah Bursa'dan elçiyi uğurlarken kendisi Sırp muharebesine hazırlanıyordu⁹².

Erzurum'da Orduşah adında yarı müstakil bir halde valinin Eretna'nın yeğeni olan Erzincan hakimi Tahretenin himayesinde bulunuyordu⁹³.

Bu vali Eretnanın torunu olan ve bir çok sikkede adı geçen Alaaddin Ali'nin ninesi İsfahaşah hatun, Bağdattan Sivas'a giderken Erzurum'a geldi yanında çok değerli eşyalar ve para da bulunuyordu. Vali Orduşah İsfahaşah hatunu tevkif ederek yanındaki o değerli eşyaları aldı. Halbuki o sırada Eretnanın torunu elinde kuvvet ve kudret kalmamış Sivas ve Kayseri havalisinin hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmet'in eline geçti. Bu zatın Cididi salor Türk kabilesine mensup olup babası Şemseddin Kayseride Eretna kadısı idi⁹⁴.

İsfahaşah, hatunun Erzurum'da alın konulu eşyasının zapt edilmesi üzerine Kadı Burhaneddin Ahmet büyük bir kuvvetle Erzurum üzerine harek etmek hatunun intikamını almak için kadının asker ve kumandanları Erzurum'u harap harap etmey, i amaçlamışlardı. Fakat tehlikenin büyümekte olduğunu anlayan Erzurumlular içlerinden büyük adamları seçerek Sivas'a Sultanın huzuruna gönderdiler. Bu arada İsfahaşah

⁹² a. g. e., s.9.

⁹³ a. g. e., s.16.

⁹⁴ Kemal Göde, a. g. e., s. 800.

hatunu memnun edecek bir şekilde salıverdiler. Sivas'a varan Erzurum ayanı, sultanın hiddetiniğ teskin ederek yürüyüşten Sultanı vazgeçirerek geri döndüler⁹⁵.

Bundan sonra Erzurum Karakoyunluların eline düştü.

⁹⁵ a. g. e., s.806.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI HAKİMİYETİNE KADAR ERZURUM VE YÖRESİNİN KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

3. 1. Prehistorik Dönemde Kültür ve Medeniyet

Coğrafi konumu itibarı ile Doğu Anadolu bölgesi güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğu'da Kafkasya ve batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir bölge teşkil etmiştir. Bu sebeple Doğu Anadolu yüksek yaylaları sözünü ettiğimiz yerler arasında binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeri olduğu gibi insanlık tarihinin en eski çağlarından beri eşi az görülür uygarlıklara sahne olmuştur. Batı Avrupa keşfedilen boyalı mağara resimleri ışığında en eski sanat kalıntılarının yine Doğu Anadolu'da olduğu anlaşılmıştır.

Ayrıca Asya bozkırları Afrika hatta Avusturalya kıtalarında keşfedilen mağara ve kaya üstü resimleri tarih öncesi çağlarda yaşayan Taş devri insanların sanat varlıklarını açıkca ispat ediyor ki buna karşılık Anadolu ve özellikle bir kavşak yeri olan Doğu Anadolu yüksek yaylasında tarih öncesi çağların en eskisinden başlamak üzere yoğun bir iskan geçirdiği açıklığa kavuşmuştur¹.

Bu bölgede tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayacak elverişli bütün özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, doğal kaya barınaklarının varlığı, çayır ve ormanlık alanlar ve özellikle zengin av hayvanlarının çokluğu insanları en eski zamanlardan beri buraya çekmiştir².

Bu bölgede yer alan mağaralarda üst Paleolitik devrine ait yüzlerce kaya resmi keşfedilmiştir. Ala geyik, dağ keçileri, at, öküz, eşek, insan figürleri ile avda hayvanları yakalamak için kullanılan tuzak sahneleri bulunmuştur ki resimler günümüzden 12. 000 – 7. 000 yılları arasına tarihlenmektedir.

Yaşam komşu ülkelerde ise bu kadar eskiye giden tarih öncesi sanat merkezlerine ve insan topluluklarının izlerine rastlanmaz.

Dr. Hermann Vary 1965 sonbaharında Erzurum ili doğusunda Fırat'ın gerçek kaynaklarını bulmak için yaptığı gezide, Türkler'in yurt işgali zamanına rastlayan ve

¹ Arif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Erzurum 2000, s.23

² Şahin, Erdoğan, *Erzincan Tarihi*, Ankara 1998,s. 18

bugüne kadar bilinmeyen kayalara hakk edilmiş Türk damgaları ve diğer belgelere rastlanmışlardır.

Cunni Mağarası'nda yapılmış incelemede iki katlı olup alt katta Apsisli bir orta çağ kilisesi bulunmuştur. Mağaranın ovaya bakan büyük bölmesinin kayaları üzerinde Türk boylarına ait dağınık şekilde 50 adet damga, işaret ve resimleri bulunmuştur.

Damgalar üzerinde yapılan incelemelerde Oğuz boylarından 12'sinin damgası belirlenmiştir. Bu 12 boyun 29 çeşit damgası tespit edilmiştir.

Cunni mağarası'nda tespit edilen Oğuz boyları şunlardır: Üçoklardan, Gök Han'a bağlı Beçenek, Çuvaldır (Çavuldar), Çepni; Üçok'lardan Dağ Han'a bağlı Salgur, Eymür, Ula-Yundlu (Alayuntlu); Üçoklardan Deniz Han'a bağlı İgdir (Yigdir), Büğdüz; Bozoklar'dan Yıldız Han'a bağlı Yazgır (yazır); Bozoklardan Gün Han bağlı Bayat ve Kayı (ğ) boylarıdır.

Cunni mağarası'nda bulunan damgaların benzerleri Belçikalı bilim adamı Prof. Dr. Cumont tarafından 1900 yılında, Sivas'ın Suşehri İlçesinin 10 km. güneyinde Aksu kaynağı yakınlarında tespit edilmiştir. Cumont bu damgaların sınır işareti olabileceğini ifade etmiştir³.

Taş ve kayalar üzerindeki damgaların yapılış ve kullanım nedenleri şunlardır:

1-Otlakların belirlenmesi ve otlaklardan faydalanan kabile ve boyların işareti olması gerekir. Günümüzdeki tapu senedi yerini tutmaktadır.

2-Türklerde yağ törenine gelenlerin damgalarını vurmaları ile ilgili olabileceğidir. Boyların beyleri veya ileri gelenlerinin yağ törenine katıldıklarının belgesi sayılmaktadır.

3-Eski Türk geleneğinde önemli yol kavşakları ve konak yerlerine işaret etmek için kullanılmış olabilir. Ayrıca damgalanan çok çeşitli kullanım alanları olduğunu bilmekteyiz.

Damgaların Eski Türk kaynaklarında geçtiği şekilleri ile Cunni Mağarası'ndaki şekiller karşılaştırılmıştır.

³ Alparslan Ceylan, ' Doğu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası', *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:3, Ankara 2002, s. 425

Cunni Mağara'sındaki bir grup işaretin ise Turfan Bölgesi'nde 13. ve 14. yüzyıllara ait Uygur hukuki belgelerinin sonunda bulunan Uygur Uruğ remizleriyle aynı olduğu görülmüştür.

Erzurum ilinin güneydoğusunda 2300 m. yükseklikte ve takriben 25 km. uzunlukta Karayazı düzü adlı bir yayla bulunmaktadır. Kayalıklı derelerden gelen şelaleler bu yaylanın kenarından Aras'a dökülür. Jeolojik çağlardan beri çalışan su gücü buralarda kalkerleri eriterek pek çok mağara yaratmıştır⁴.

3. 1. 1. Mimari

3. 1. 1. 1. Pulur Höyüğü Mimaris

Pulur Höyüğü, bir ırmağa su veren pınar başında, rüzgardan oldukça korunmuş, kuytu yamaç ağzındaki 4- 5 m. yükseklikte doğal bir tepeye oturmuştur. Bu yüzden Çemişgezek ve Elazığ'dan gelirken bugün bile ancak yanına varılınca fark edilir. Bölgedeki ilk sistemli kazılar 1942 yılında başlamıştır

Kazı sırasında dikdörtgene yakın veya trapez şeklinde prehistorik evlerin tepenin değirmiliğine uygun şekilde iki- üç sıralı olarak yerleştikleri görülmüştür. Kuzeye bakan ve kapalı olması gereken duvarlar fazla aşındıkları için Bunların üst katlarındaki sınırları ancak yaklaşık olarak gösterilmiştir.

1. ve 4. katlar son yüzyıllarda fazlası ile tahrip gördüklerinden esaslı bir mimari vermemiş ancak bu katların da İlk Tunç çağı ile yaşıt olduğu anlaşılmıştır. Bu suretle Pulur'da kazılan alanda diğer bazı höyüklerde olduğu gibi Orta çağ kalıntlarına rastlanmamıştır. Ortalama 11 – 12 m. kalınlıkta ve ve bir konglomera tepe üzerinde oturan höyük güney eteğinde iki teras göz önüne alınmazsa uzun yüzyıllar boyunca aynı köktengelen insanlar tarafından sürekli yerleşmeye sahne olmuştur⁵.

Höyüğün tepesinde yapılan araştırmada önce Selçuk ve Bizans keramiği ile iki önemli yapı kalıntısına rastlanıldı. Burada da üstte mevzii bir yangın ve bir köşede yangın tesiri ile tuğlalaşmış kerpiç duvara rastlanıldı. Üstte Selçuk devrine ait olduğunu sandığımız yapıların temelleri iri taşlarla örülmüştü⁶. Bunun yerli bir bey veya ağa konağı olması muhtemeldir. Bu yapı temelleri kaldırıldıktan sonra yapı ve çanak

⁴ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s.27.

⁵ *a.g.e.*, s.34.

⁶ Alparslan Ceylan, *a.g.e.*, s.35.

çömlek bakımlarından kısır altı metre kalınlığında bir dolma tabakaya rastladık⁷. Bu dolma toprakla gelen bazı kırık çanak çömlek eski bronz çağı parçaları idi. Bilhassa doğu kenarında ki döküntü yerlerinde çok miktarda kemik eserler ve bu meyanda kesin olarak kalkolitik devir vasfını gösteren izler bulundu.

Yapı malzemesi olarak sel taşları, kerpiç, kalıpla yapılan çamur dolgu ve üstü kül sıvalı çit kullanılmıştır. Ovada yapı taşı az olduğu için temeller ya yalnız kerpiçten yada tek sıra taş yerleştirilmekle yetinilmiştir. Ahşap malzeme düz damların inşasında ve kapı sövelerinde kullanılmıştır.

Kazı sırasında 8. katta A. I. Alanında bir odanın yine 8. katta 49 numaralı odanın tavanları kısmen yandıktan sonra çökmüşlerdir. Kazıda çalışan işçiler bu kösegilerin çam ve ardıç cinsi olduğunu tespitle hiç zorlanmamışlardır.

M. Ö. 3. ve 4. binyıl devresinin damlarının buğünden farklı olmadıkları sanılmaktadır. Duvar yükseklikleri fazla olmadığından ve pencere açıklıkları da tespit edilemediği için duvarın içine konmuş yatay hatıllara ender olarak rastlanmıştır. Odalara loş ışığın kısmen ocak üstündeki geniş bacadan, yazın açık kapılardan, kışın ise yanan ocaktan sağlandığı düşünülebilir.

Döşemede bastırılmış killi toprak kullanıldığı ve sık sık onarıldığı için tabanlar katmerleşmiştir. Aynı katmerleşmeye killi topraktan yapılan ocaklarda rastlanılır. Üstelik ocaklar yüksek ateşe maruz kaldıkları için adeta tuğla haline gelmişlerdir.

Odaların ortak bir orta avluya açıldığı işaret edilmiştir. Bugün de köylerde taşlıktan, hayat adı verilen önü açık, diğer yanları kapalı ve üstü kapalı yerler girilir. Yaz aylarında gündelik yaşantının burada geçtiğini söyleyebiliriz. Pulur'da odaların önündeki bu bölümde yemek pişirmeye elverişli at nalı biçiminde yerlere rastlanılmıştır.

İstisnasız bütün katlarda birbirinden farksız olarak her odada nüyük ağaç kütüklerini yakmaya elverişli bir ana ocak yanı başında kor haline gelmiş kömürle yemekpişirmeye mahsus daha küçük ve çoğu at nalı biçiminde ikinci derecede ocak, öğütme taşı yere kazılmış huni biçiminde dibek, yufka yaymaya mahsus yine sabit pişmiş toprak teşt ve sekiler bulunmaktadır⁸.

⁷ Koşay,H.Z.-Vary,Hermann,*Pulur Kazısı*,Ankara,1964,s.25.

⁸ Serdar Girginer, a.g.e., s.34.

1. ve 4. katlar son yüzyıllar içinde şiddetli tahribe uğramış oldukları için, bazı ocak kalıntılarının yardımı ile bu katların ancak varlıkları ispat edilmiştir. Gerek toprak üstünde bulunan gerekse kazı sonrasında çıkarılan çanak ve çömlekler üstteki bu katların da, İlk Tunç Çağı ile yaşıt olduğunu göstermektedir.

Pulur höyüğünün 5. yapı katı esas plan veren ilk kattır. Odaların çoğunda bir ocak ile ona bitişik oluk biçimli küllük, koni biçiminde ve dibinde değirmi taş bulunan kilden yapılmış basit dibekler bulunmuştur. Bir ocakla sacayak vazifesini gören iki başlı genişçe bedeni silindirik şeklinde seyyar ayakcıklardan üç tanesine rastlanmıştır.

40- 50 cm. yükseklikte kalıp ile dondurulmuş yanları ve üstü dikkatlice sıvanmış temelleri üzerine oturtulan oda duvarlarının ahşap yapı olması gerekir. 50 cm yükseklikteki bir odada insanın yaşayamayacağı açıktır. Nitekim bu yapılar üzerinde kullanılan hatıl ve direk izlerine de rastlanılmıştır. Evler genellikle dikdörtgen olup, ender olarak, üç yerde, kavisli köşelere rastlanılmıştır.

Evler birbirine yapışık olduğu için pencere bulunmasına imkan yoktur.

3. yapı katı ise 11 oda ve doğusundaki üç ekin kuyusundan ve bir orta avludan ibarettir. Evler tepenin topoğrafik durumuna uygun olarak kurulmuştur. Bütün evler dışa kapanık ve içe dönük karakter taşımaktadır. Ahır ve ambar vazifesi gören odalar ve bölmeler ana bloklardan bir iç avlu ile ayrılmışlardır⁹.

3.1.1.2. Karaz ve Güzelova Höyükleri

Güzelova Erzurum'un 15 km. kuzeydoğusunda, Dumlu bucağına bağlı bir ova köyüdür. Doğusundaki Dumlu ve Tafta'dan sonra Erzurum ovası Gedik mevkinde Pasinler ile birleşir. Fırat'ın kollarından Karasu, Güzelova köyü güneyini sınırlar. Köyün içindeki Prehistorik höyük kazılmıştır. Güzelova, ilk sakinleri sazlık ve bataklık bir bölgenin yanbaşında yerleşmişlerdir. Bu bataklıklar halen pancar ziraati için kurutulmuştur.

Erzurum'un 16 km. kuzeybatısında, Ilıca ilçesinin 5 km. kuzeyinde, 16 m. yüksekliğinde ve 200 m. çapındaki, güneyde Karasu Irmağı'nı gören Karaz höyük bugün oldukça tahrip olmuş durumdadır¹⁰.

⁹ Koşay,H.Z.-Turfan,Kemal, 'Erzurum-Karaz Kazısı Raporu', *Bulleten* 13/91, Ankara, 1959, s.91.

¹⁰ a.g.e., s.93.

Bu höyüklerde de aynı mimari yapıyla karşılaşmaktayız. Höyükteki çalışmalar A-C açmalarında yapılmış ve 12 tabaka tespit edilmiştir. Hiçbir açmada ana toprağa inilememiştir. Güzelova'da tepede A-C alanlarında ve etekteki sondajlarda tabakalar saptanamamış, ele geçen buluntular derinlikler esas alınarak değerlendirilmiştir.

Her yapı katı tepeyi eğimine uygun olarak yapılmış üç sıra yuvarlak duvarla kuşatılmıştır. Odalar, bu üç sıra duvarın kesilmesi ile meydana gelmiş düzensiz dikdörtgen, kare ve trapezlerden ibarettir. Böylece biri dışa, diğeri içeri içe bakan ve bir sırası da ortada kalan odalardan oluşan yapı topluluğu ortaya çıkıyor. Dış sıradaki odalara içerideki odalardan birer eşikle gelinir ve dış avludaki hayat da evin bir bölümüdür. Birkaç sıra taş temel üzerine oturan kerpiç duvarların kalınlığı 30 -50 cm. arasında değişmektedir. Duvar yüzeyleri ve döşemeler muntazam sıvalıdır. Odalarda genellikle kül oluklu ana ocağa, onunbir çeşitlemesi olan üstü kapalı fırına, at nalı biçimini ocağa ve 61 no. lu odada tapınaklı ocağa rastlanılmıştır.

3.1.1.3. Evlerin Ortak Yapıları

Sedir ve Sekiler; Her odada bir veya birkaç 20- 30 cm. yükseklikte, kilden, büyük küçük sedirlere rastlanmıştır. Bu şekiller oturmaya yatak sermeye ve öteberi istif etmeye elverişlidir.

Eğimli öğütme taşı önündeki sekiler daha alçaktır ve dip odalarda duvara bitişik, ortalama 20 cm. yükseklikte sekiler bir kavis teşkil ederek boylu boyunca uzanırlar. Bu sekiler kalabalığın oturmasına ve eşya yerleştirmeye elverişlidir¹¹.

Ayaklık; Bazı odalarda dış kapıdan olan giriş yerinin oda içerisinden kavisli kabartma bir çizgi ile ayrıldığı görülmektedir. Bugüne kıyaslama ile bunun odayı temiz tutmaya yarayan bir ayaklık olduğu söylenebilir. Ayaklıkta kirli ayakkabılar çıkarılır ve duvardaki çivilere asılırdı¹².

Fırın; Ana ocağın üstüne duvar deliği bırakılarak üç yanı ve üstü tamamen kapatıldığı ve ancak önü açık bırakıldığı takdirde bugünkü fırın şeklini alır. Fırınlar et ve ekmeği pişirmeye çok elverişli olduğu gibi yanan odunlar kor haline geldikten sonra üstü biraz külle kapatılırsa, odaya sıcaklık sağlayan 'peç' görevini görebilirler¹³.

¹¹ a. g. e., s. 94.

¹² a. g. e., s.94.

¹³ a. g. e., s.95.

Ocak; 1x 1, 5 genişlikte ortası hafif oyuk, kilden yapılmış sabit yassı bir leğendir. Yanında bitişik olarak üstü açık kurs şeklinde bir küllük vardır. Çoğunlukla bu ana ocak odaların köşesine ve ya duvar dibine yerleştirilmiştir. Böyle geniş şbir ocağın odun kütüklerini yakmak için kullanıldığı şüphesizdir. <duman ocak üzerine yerleştirilmiş bacadan çıkar bu baca deliği gerektiğinde kapatılabilir.

Bazı ana ocakların üstüne seyyar ve yine at nalı biçiminde sayaca konulmuştur. 10. kat 78 numarada ana ocağın iki yanı ısısını toplamak için dablumbaz gibi meyilli olarak yükseltilmiştir. Böyle siperli ocak odunlar kor haline geldikten ve külleri temizlendikten sonra yufka ekmeği pişirmeye elverişlidir¹⁴.

At Nalı Ocaklar; Bugüne kıyasla sabit mangal görevi görürler. Üstü külle örtülürse odaya sıcaklık verir ve ateşi saklarlar.

Hamur Teşti; Esas gıdası et ile ekmeğin olan bir kavmin düzeni arasında hamur yaymaya mahsus testlerin aranması gerekir. Bunlar bulunmouştur ancak seyyar olmayıp sertleştirilmiş, değirmi ve yerde yerde sabit yassı kl teknesi biçimindedirler. Hamuru yaymak için boyutuna göre teknede oyuklar yapılmıştır. 10. kat, 83 no. lu ve diğer yerlerde bunlara sıkl rastlanmıştır.

Dibek; Her ocağın yanında sert döşemeye gömülü, ‘ V ‘ biçiminde çukurlar rastlanır. Bunların tümünün dibinde ayrıca sert bir taş konulmuştur. Kenarları sıvalıdır. Bunların dibek görevi gördüğü şüphesizdir. İlk Tunç Çağında o zamanki alatler ile koca bir taşı oymak hayli zahmetli olduğu için bu usul bulunmuştur. Dibein yanında bulunan tokaçla içindeki kabuklu veya kabuksuz maddeler dövüldüğünde, basınç dipteki taşa tesir edeceğinden kenarlar bozulmaz; ancak jenarlar dövülen amddenin dağılmasını önler.

Damların orta direklerinin oturduğu çukurlar dibeklerden farklı olup silindir biçimindedirler.

Kiler; Bazı büyük odalardan küçük odalara girilmektedir. Bunların kiler vazifesi gördüğü sanılmaktadır.

Ekin Kuyuları; Pulur prehistorik yerleşme yerinde bulunan tarım araçları ve kavrulmuş yanık tahıl kalıntıları, yaşama biçiminin çiftçilik ve hayvancılığa dayandığını

¹⁴ Hamit Zübeyr Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı*, Ankara 1976, s.34.

göstermektedir. Her katta evlerin yanı başında ratlanan 2- 2, 5 m. çapında, 2, 5 m. derinlikte ağzı dar, dibi geniş kenarları sıvalı ekin kuyuları insan yiyeceği ile hayvan yemlerinin da korunmasına elverişlidir. 8. katta ocaksız bir odanın içerisinde bir ekin kuyusu bulunmuştur. Bu ekin kuyusunun üstü kapatıldığından kiler olarak da kullanılmaktadır.

Bu ekin kuyuları Pulur'da evlerin ayrılmaz bir unsurudur. Beslenen hayvanlar arasında keçi, koyun ve sığır; tahıl çeşitleri arasında buğday, arpa başta gelmektedir¹⁵.

3.1.2. Çanak- Çömlekler

1974 yılında Erzurum'un Hınıs ilçesi ve Sarıveli Köyü'nde bir yol inşaatı sırasında rastlanan-ve Erzurum Arkeoloji Müzesi'ne getirilen bir boya bezemeli kap ile daha sonraki yıllarda aynı müzeye intikal eden çok sayıdaki benzer tipteki seramiklerle, Erzurum ve çevresinin M. Ö. 2. Binde de yerleşim gördüğü ortaya konulmaya başlanmıştır.

Bölgede yapılan surveylerde ele geçen seramikler, M. Ö. 2. Binin sonu ile M. Ö. 1. Binin başı arasında tarihlenmiş, araştırmacı tarafından "Küme B" adı altında toplanmıştır. Bu grup seramiklerin bir çoğu Bulamaç Höyük'ten bulunmuştur. Bunlar, höyükten ele geçen malzemelerin % 20'sini oluşturmaktadır. Kırmızımsı, soluk kırmızı ve kiremit kırmızısı ham urlu ve kum katkılı, bazen iri taş katkılı oldukları belirtilmiştir. Ağır dönen çarkta yapılmış ve aynı özellikler gösteren seramikler, Uzunahmet ve Eskişehir Tepede de tespit edilmiştir¹⁶.

Karaz'da O. T. Ç. ve G. T. Ç'nın varlığı fikrini, ilk kez T. ÖZGÜÇ, III. Türk Tarih Kongresi sırasında belirtmiştir. T. ÖZGÜÇ, Karaz'daki sondajlara ilişkin, höyükte "Bakır Çağı"nda sonra gelen kültürlerle de değinilmesi gerektiğini belirttikten sonra, ETÇ'na tarihlenen bir ok ucuna dikkat çeker. Daha sonraki çalışmalar ise, bu ok ucunun OTÇ -GTÇ'na ait olabileceği ortaya çıkmıştır.

Pulur'un doğusunda kazılan ve C Alanı olarak belirtilmiş olan mezarlık da, GTÇ sonu ile Demir Devri başına tarihlenmiştir

Hınıs İlçesi'nden ele geçen ve "Geyikli Çömlek" şeklinde tanımlanan kabın Adana Arkeoloji Müzesi'ndeki benzerleri, "Urartu Boyalıları" olarak tanıtılmıştır. Bu tip

¹⁵ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s.39.

¹⁶ *a.g.e.*,s.45.

seramiklerin benzerleri ise, Transkafkasya'da birçok yerleşimde ele geçmiş ve "Transkafkasya Boyalıları", olarak isimlendirilmiştir. Bu kapların diğer benzerlerine ise, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da değişik merkezlerde rastlamak mümkündür.

Son yıllarda yapılan araştırmalar göre M. Ö. 2. Binin ilk yarısı içine tarihlenen bu kaplar, genelde iki grupta incelenmektedirler. Birinci grubu kırmızı zemin üzerine siyah boyalı olanlar oluşturur. Bu grup seramiklerde motifler, kırmızı perdeli zemin üzerine siyah boya ile yapılmıştır, ikinci grupta ise, aynı zemin üzerindeki motiflerin bulunduğu kısım boya astarlıdır. Bezemeler bu alan üzerine çok renkli olarak yapılmıştır. H. KARPUZ tarafından yayınlanan iki eser ile Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde korunmakta olan M. Ö. 2. Bin boyalı kaplarının çoğu, bu ikinci gruba dahil edilebilir¹⁷.

Bu kaplar ilk kez Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki, Nahçıvan'ın güney doğusundaki Kızılvenk'ten tanınmıştır. Daha sonra ise, Urmiye Gölü'nün batısında Hasanlu'nün kuzeyindeki Geoy Tepe, Urmiye Gölü'nün kuzey batısındaki Haffavan Tepe kazılarında da ele geçmiştirlerdir.

Uzun yıllar, Doğu Anadolu'da sistemli araştırma ve kazılarda karşımıza çıkmayan bu tipteki boya bezemeli kapların İran'dan getirilip, Türkiye müzelerine dağıldığı görüşü hakimdi. Bu kapların Van Bölgesi'nden ele geçtiği ve bu bölgede üretildikleri fikrini ilk kez A. ÇİLİNGİROĞLU ifade etmiştir. Araştırmacı tarafından "Van-Urmiye Boyalıları" veya "İkinci Bin Boyalıları" olarak adlandırılmış²⁹ olan bu malzeme grubu, Sevan Gölü'nün kuzeyindeki Trialeti de de bulunmuştur, Erzurum-Hınıs'tan ele geçen kap da, son değerlendirmeler ışığı altında, "Geometrik ve Naturalist Motifli Çok Renkliler" sınıfına girebilir.

Çok geniş bir alana yayılmış görünen bu tip kapların, ya da M. Ö. 2. Bin boyalı kültürleri hakkındaki en ayrıntılı çalışmayı M. EDWARDS yapmıştır. Araştırmacı ilk yayınlarında bu kültürün Van Bölgesi'ni de kapsadığını söylemiş, daha sonra ise bu alan içine Doğu Anadolu bölgesini almamıştır.

Son yıllarda yapılan araştırmalarda ise, bu boyalıların M. Ö. 2. Binde güneydoğuda Urmiye Gölü ve çevresine, kuzeydoğuda ise, Gürcistan'a kadar yayıldığını ve Van havzasının batı kısmının da bu yayılma alanına dahil olduğu anlaşılmıştır.

¹⁷ Haşim Karpuz, *a.g.e.*, s.54.

Erzurum ve çevresinde yapılacak olan sistemli araştırma ve kazılarla, M. Ö. 2. Bin Transkafkasya Kültürü'nün yayılış alanının, Erzurum ve çevresine kadar ulaştığı sonucunu beklemek mümkün olabilir.

Beyaz topraktan el yapımı zemin üzerine pembe ve kahverengine çalan renklerde geometrik boya bezemeli, çift renkli parçalar, basit, düz veya hafif dışa eğimli ağız kenarları, kulp ve kaide biçimleri ile İlk Tunç Çağı'nın özelliklerini taşımaktadır. Bazen parçalarda geometrik bezemenin yanı sıra Usluplaştırılmış kuş, dağ geçişi resimlerine rastlanılmıştır.

Açık zemin üzerine koyu renk, siyahımsıtrak, geometrik boya bezemeli parçalara, seyrek olarak rastlanılmıştır. Bu parçalarla, Susa, El Ubeyd, İran'ın Fars bölgesindeki Bakum, Elburuz dağlarının güneyinde Tepe Hisar'da bulunmuş olan açık zemin üzerine koyu renkte geometrik bezemeli parçaları karşılaştırmak mümkündür.

Ana toprağa doğru sondajlarla inildiğinde XII. ve XIII. Yapı katlarının çanak-çömleğinin Üst kattakilerden çok farklı olduğu görülmüş ve Erzurum'da Güzelova Son Kalkolitik Çağ'ından bilinen, siyah perdeli ve üstü noktalı ve çizgi bezemeli çanak çömlek Aynı zamanda Beyaza çalan kül rengi, astarsız çanak çömlek ve çok iyi pişirilmiş beyaz sıva astar üzerine geniş veya dar kırmızı bant bezemeli çanak çömlek bulunmuştur¹⁸.

3.2. Urartular Döneminde Kültür ve Medeniyet

3.2.1. Urartularda İdari Yapı

Urartu adına ilk kez Asur yazıtlarında Uruatri biçiminde ve M. Ö. 13. yüzyılda rastlanılmıştır. M. Ö. 13. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasında Uruatri ve Nauri toplulukları Doğu Anadolu'da beylikler ve aşiretler halinde yaşamışlardır.

Teokratik olarak yönetilen bir devlet olan Urartu Devleti feodal bir sistemle yönetilirdi. Urartu'nun sınır bölgelerinde, Hitit Devletinde olduğu gibi krala bağlı beylikler vardı. Bunlar krala vergi verirler fakat kendi bölgelerinde bağımsız olarak hüküm sürerlerdi. Kuvvetli kalelerde oturan bu beyler savaş zamanlarında ordularıyla birlikte Urartu kralının emrine girerlerdi.

¹⁸ Serdar Girginer, *a. g. e.*, s.167.

Bölgede Urartular döneminde kurulan krallık M. Ö. 9. yüzyıl ortalarında I. Sarduri ile ilan edilir. İlk Urartu yazıtı ve Van kalesindeki ilk anıtsal mimari bu krala aittir. Urartu krallığı M. Ö. 7. yüzyıldaki en güçlü krallardan biri olan II. Rusa'dan sonra ise iyice zayıflamış ve M. Ö. 6. yüzyıl başlarında tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır.

3.2.2. Urartularda Din

Urartu yazıtlarına göre, Urartular'da adlarına belirli zamanlarda kurban kesilen ve ilk üç sırayı Haldi, Teişaba ve Nişini'nin paylaştığı 79 tanrı, tanrıça ve tanrısal özellikler bulunmaktadır. Yazıtlarda adı geçen Haldi, baş tanrıça idi. Haldi Urartu yazıtlarında 13. yüzyıldan itibaren adı geçen bir tanrıdır. En büyük tapınağı Muşaşir'de idi. Teişeba (Fırtına t) huri kökenlidir ve Hititlerde Teşup ile aynı tanrı olmalıdır. Şivini de (Güneş T) huri kökenlidir ve Hititlerdeki Şimegi'nin karşılığıdır.

Urartular Anzaf, Çavuştepe, Ayanıs ve Toprakkale gibi büyük merkezlerde tanrıları için kule tipi tapınaklar ve Meherkapı gibi açıkalanlardaki kayalara kapı görünümlü nişler yapmışlardır¹⁹.

Urartular'da yakarak veya yakmadan ölü gömme geleneği uygulanırdı. Yönetici kesim ve olasılıkla ailelerinin büyük kale ve merkezlerin yakınlarındaki çok adalı kaya mezarlıklarına birlikte, diğerleri ise olasılıklasosyal statülerine göre toprak altına inşa edilen oda mezarlara, basit toprak mezarlara veya yakılarak urne adı verilen küplere gömülmekteydiler²⁰.

Bugüne kalan yazıtlardan anlaşıldığına göre Urartu kralları başkent Tuşpa'da ve başka kentlerde kaleler, saraylar, su kanalları yaptırmışlardı. Ortaya çıkarılan eserler Urartu mimarisinin yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Urartuların yaptığı su tesisleri de ilgi çekicidir (kral Menua'nın yaptırdığı Menua ya da Şamranaltı Kanalı, Keşiş Gölü Barajı v. b.). Onlardan kalan madenî eşya ve kapkacak, taş, kemik ve seramik eserler sanat ve teknik bakımından ileri düzeydedir.

¹⁹ Abdurrahim Şerif Baygu, *a.g.e.*, s. 56.

²⁰ Serap Yaylalı, 'Erzurum Arkeoloji Müzesinden Bir grup Urartu Adak Levhası', *Toplumsal Tarih*, s.36-39.

3.2.3. Urartularda Dil

Urartu dili Ön Asya dilleri grubuna girer. Yazılarıysa iki çeşitti: çivi yazısı ve hiyeroglif. Hiyeroglif yazısı yönetim ve din işlerinde kullanılıyordu. Bazı bilginler bu yazıyı onların kendilerinin bulduğunu, bazılarıysa Girit veya Hitit yazılarından edindiklerini öne sürerler. Urartular çivi yazısını Asurlardan almışlar ve bunu değiştirerek sadeleştirmişlerdi. Taş üzerine yazılmış kral yazıtları, yıllıklar, askeri olaylardan söz eden belgeler, yapılar ve su tesisleriyle ilgili levhalar çivi yazısıyla yazılmıştır²¹.

3.2.4. Urartularda Mimari

M. Ö. 600 yıllarında kuzeyden gelen Med - İskit akınlarıyla ortadan kalkan Urartu adına ilk defa M. Ö. XIII. yüzyılda hüküm süren Asur kralı I. Salmanasar'a ait çivi yazılı belgelerde rastlanmaktadır. Urartular ne Sami ne de Hint - Avrupalı ırktandırlar. Urartu dili üzerinde yapılan çalışmalar, bu halkın Hurri dilinin bir lehçesini konuştuğunu ortaya koymaktadır. Hurriler Urartu krallığından beşyüz yıl önce aşağı yukarı aynı bölgelerde, doğu ve güneydoğu Anadolu'da Antakya'ya kadar uzanan ve Hititler ile çağdaş olan büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Böylece Urartuların Hurriler'le aynı soydan geldiklerini kabul etmek gerekir. Urartular Asur etkisinden kendilerini kurtaramamışlar ve başlangıçta onların dilini, yazılarını kullanmışlardır. Çivi yazısını kullanmış olan Urartular'ın dillerini okumak, ele geçen Asur ve Urartu dillerinde yazılmış iki yazıt ile bu dili çözmek mümkün olmuştur²². Az sayıdaki resmi veya ticari mektuplar pişmiş toprak tabletler üzerine yazılmış metinlerle yapılıyordu. Urartular'ın bırakmış oldukları yazılı belgeler Asurlular'ınkinin aksine kuru ve cansızdır.

Ele geçen Urartu çivi yazılı tabletleri sayıca çok az olup kontrat ve mektuplardır. Urartular'ın en önemli kitabeleri taş levhalar üzerinde bina bloklarında veya kayalar üzerindedir. Bunun yanında Hitit hiyeroglifine benzeyen bir çeşit resim yazısını da kullanmışlardır. Ele geçen Urartu çivi yazılı belgelerde Urartu krallarının kazandıkları zaferlerden, ele geçirdikleri esir ve ganimetlerden, inşa edilen sulama kanalları, kaleler ve mabetlerden söz edilmektedir. Büyük su kanalları, suni göller

²¹ a.g.e.,s.37.

²² a.g. e.,s.38.

yapan, araziyi sulamada ve bataklıkları kurutmada büyük başarı elde eden Urartular'ın bütün bu özelliklerini Asurlular'ın bırakmış oldukları belgeler de doğrulamaktadır. Asur kralları Urartu topraklarının bereketinden, mabet ve resmi depolarının zenginliğinden bahsedilir²³.

Urartular üzerinde arkeolojik araştırmalar 1879 yılında başladı. Van-Toprakkale bölgesindeki bu çalışmayı İngilizler sürdürüyordu. Sonra Ruslar, Almanlar, Amerikalılar bu çalışmalara katıldılar. 1938'de demiryolu yapımı sırasında Erzincan yöresindeki Altıntepe'de çok değerli Urartu eserleri bulundu ve Ankara Müzesi'ne İ. Ö. IX. ve VIII. yüzyıllarda en parlak devirlerini yaşayan Urartular sarp ve kayalık olan bölgenin bayındırlaştırılmasında oldukları gibi mimarlıkta da usta olduklarını inşa ettikleri saray ve mabetlerle göstermişlerdir. Yapılarını bu bölgenin coğrafi şartlarına uydurmuşlar, çok güzel işledikleri 20 - 25 ton ağırlığındaki taşları sarp tepelere çıkararak anıtsal yapılar inşa etmişlerdir. Urartu mimarisi Asur mimarisinden farklı bir gelişme göstermiş olup genel olarak taş kaidelere basan ince, uzun ağaç direklerin hakim olduğu bir yapı tarzı kullanılmıştır. Tapınak, saray ve yönetim binaları ve çeşitli işlikleri içeren Urartu kaleleri sık kuleli surlarla çevrilidir. Bu yapılar konumları, planları ve yapım teknikleri ile anıtsal mimarlık örnekleridir. Altıntepe, Çavuştepe, Adilceviz, Kayalıdere ve öteki yerleşmelerde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan yapılar, Urartu krallarının yazıtlarında sürekli olarak anlattıkları imar çalışmalarının somut belgeleridir. Özellikle kendilerine özgü tapınakları ve saraylarındaki çok sütunlu kabul salonları Urartular'ın mimarlık tarihine getirdiği yeniliklerdir. Altıntepe tapınağı bu tipi en iyi tanıtan örnektir. Urartu sanatının en önemli özelliklerinden biri de bu anıtsal yapıların duvarlarını süsleyen duvar resimleridir. Urartular'ın resmi yapılarını süsleyen duvar resimleri büyük ölçüde Asur resim sanatından etkilenmişse de bazı motifler ve üslup bakımından ondan ayrılık gösterir²⁴.

Canlı ve renkli çeşitli motiflerden oluşan duvar resimlerinde geometrik ve bitkisel motiflerle çeşitli hayvan sahneleri işlenmiştir. İ. Ö. VIII. yüzyılın son yarısı ile, VII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bu resimler Doğu Anadolu'nun sert doğası içinde gelişen Urartu uygarlığının sanata gösterdiği ilgi hakkında fikir vermektedir. Çiçek ve geometrik motiflerle oluşturulan kompozisyonlar, kutsal ağacın iki yanındaki

²³ a. g. e., s.40

²⁴ a. g. e., s.42.

kanatlı cinler, kanatlı sfenksler, kutsal hayvanlar üzerindeki tanrılar, hayvanlar arasındaki mücadele ve diğer hayvan sahneleri en çok sevilen konulardır. Bunlar arasında dini motiflerle yalnızca süsleme amacıyla yapılan resimler çoğunluktadır. Duvar resimlerinin bu kadar canlı görünmesinin nedeni daima birbirine uygun ve parlak renklerin seçilmiş olmasındandır. Resimler kırmızı, mavi, bej, siyah, beyaz ve az miktarda da yeşildir.

Ele geçen kalkan ve miğferler üzerinde ait oldukları kralın adı ile çeşitli insan ve hayvan tasvirleri vardır. Altuntepe'de bulunan ve kulp yerlerinde dört boğa başı olan tunç kazan İ. Ö. VII. yüzyıl başlarına aittir. Urartu maden sanatının kendine özgü heykelciklerle süslü tunç kazanları Frigya'ya, Kıta Yunanistan'a ve İtalya'ya ihraç edilmiştir. Urartu sanatında tunç levha işlemenin önemli bir yeri vardır. Kemerler, miğfer ve kalkanlar, adak levhaları, koşum takımları, okdanlıklar bu grup içinde sayılabilir. Tunç kemerlerde dikkati çeken özellik simetriye verilen önemdir. Bir başka özellik ise figür ve motiflerin tekrarlanmasıdır.

Urartu sanat eserleri arasında önemli bir grubu da mühürler oluşturmaktadır. Silindir ve damga mühürlerin yanısıra silindir - damga biçiminde olanlar Urartular'ın mühürcülük alanına getirdiği önemli bir yeniliği göstermektedir. Mühürler üzerinde hayvanlar, karışık varlıklar ve bitkisel motifler bol olarak kullanılmıştır.

Fildişi işçiliği geleneğini Urartular büyük bir başarıyla devam ettirmişlerdir. Çoğu mobilyalara ait olan fildişi parçaları Urartular'ın bu alandaki dikkat çekici özelliğini göstermektedir. Bunlar arasında kuş başlı, kanatlı cinler (griffon), insan yüzleri, geyik kabartması, palmet plakları, kavuşturulmuş iki el biçiminde yapılmış aplike parçalar ve aslan heykelcikleri sayılabilir. Bunlardan üç ayaklı sehpaye ait yatan aslan, Önasya'nın fildişinden yapılmış en büyük aslan heykelciğidir.

Urartu beylerinin bir taraftan kayaların içine diğer taraftan yerin altına görkemli anıtlar olarak inşa edilen mezar odalarına, ağaç ve taştan yapılmış lahitlere gömülmüş olmalarında Asur krallarının büyük etkisi olmuştur²⁵. Oda mezarların yanında ve üstlerinde bulunan kaya oyuğu mezarlar ve yüzeye çok yakın olarak bulunan urnalara da fakir halkın ya da esirlerin gömülmüş olmaları mümkündür.

²⁵ a.g.e., s.43.

Ancak bazı oda mezarlar içinde de urnalar bulunmuş olması prens mezarlarında da halk mezarlarında da hem gömme hem de yakma adeti olduğunu gösterir. Urartu mezarları bırakılan ölü hediyeler önemlidir

3.3. Roma ve Bizans İmparatorlukları Döneminde Kültür ve Medeniyet

3.3.1. İdari Teşkilat

Bizanslılar ülkeyi thema denilen bir çok idari bölgeye ayırmışlardı. Sınır boyundaki bu askeri mıntikalardan en önemlisi Theodosiopolis Theması idi. Batıda, Sebastia, Koloneia, güneyde Vaspurakan, Doğuda Gürcistan'ı ihtiva eden İberia ve kuzeyde dağlık Khaldia yer almakta idi. Sebastia'yı ve Pontus Euxinos kenarındaki iskel Trabzon'u İran'a Gürcistan'a bağlayan ticari ve askeri yol Fırat'ın yukarı kısmını teşkil eden ve kaynaklarını aldığı arazideki Theodosiopolis'den geçiyordu. Şimdi olduğu gibi eskiden de Trabzon ile Theodosiopolis arasında müstahkem mevkiiler göze çarpmaktadır. Bunlar, Çoruh nehrinin sol kenarındaki Harton ve Baberion kaleleridir. Harton kalesi, Gümüşhane ve Erzurum'u birbirine bağlayan askeri yolu kontrol altında tutmakta idi²⁶.

Bu şehrin Bizanslılar zamanında en parlak devrini Jüstinyenin hükümdarlığı zamanıdır²⁷.

Yedinci asrın ilk yarısına doğru İmparator, Herakliyos, Husrev Perviz'le açtığı harpler dolayısıyla Erzurum'a gelmiş ve şehirdeki Ermeni piskoposlarını toplayarak Ruhani bir meclis açmıştır²⁸.

Bizans ve Doğu Roma İmparatorlukları boyunca Anadolu'nun sosyal ve ekonomik tarihinin evrimi, Bürokratik bir aristokrasi tarafından temsil edilen, kolektif mülkiyetin izlerini içinde barındıran, özgür kır cemaatine dayalı merkezîyetçi eğilimler yani devletle büyük malikane temeline dayanan ve Roma hukukundaki özel mülkiyetin bir ifadesi olan merkezden kopmacı eğilim yani büyük mülk sahiplerinin ardı arkası kesilmeyen bir mücadelesi olarak ortaya çıkar. Bizans İmparatorluğunun coğrafi varlığı, iki ayrı üretim tarzıyla bunlardan doğan sosyal biçimlerin, bir yanda Grek ve Roma dünyasının, öte yandan da doğu imparatorlarının biriyle temasa gelmesinde ve iki üretim tarzı arasındaki zıtlıkla ifadesini bulur. Bu zıtlık, tarihte yalnız Bizans devletinin yaşadığı dönemde değil, onun öncesinde ve sonrasında da vardır.

²⁶ Enver, Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1980, s. 3.

²⁷ Ernst Honigman, *Bizansın Doğu Sınırı*, İstanbul 1938. s.48.

²⁸ Beygu, A. Şerif, *Erzurum*, İstanbul, 1936, s.32

3.3.2. Mimari

Theodosiopolis Ovası, themanın en geniş sahasıdır ve Euphrates Nehri'nin yukarı bölümünü teşkil eden Karasu kaynaklarını Dumlu dağlarından alıyordu. Ovanın doğusunda, Şiğve dağına yakın bir tepeyi taçlandıran Theodosiopolis, isminden de anlaşılacağı gibi, Genç Theodosiopolis'in saltanatı sırasında 415 den sonra inşa ettirilmiştir. V. yy. 'ın bu gözde kalesi, Bizans- Sasani savaşlarında önme kazanmış ve zaman zaman el değişmiştir.

Bizanslılar'ın merkez eyaleti olan Theodosiopolis kalesi yeni baştan tahkim edilmiştir. Bu şehir, Bizanslıların doğudan gelecek İslam akınlarına karşı uzun yıllar önemli bir üs olarak kullanılmıştır. Theodosiopolis'in 15 km batısında ovada mamur, kalabalık ve ticaregah bir şehir vardı. Arşiv vesikalarına göre Osmanlılar Erzurum'u ve Erzurum abadı kendi sınırları içine aldıkları zaman bu ovada 48 kadar köy vardı. Arızalı bir arazi parçası üzerine kurulan Theodosiopolis'i öteden beri bu ova besliyordu. Ovanın çok eskiden beri meskun olan en büyük ve en maur şehri Erzen dir²⁹.

Bu şehrin de kendine göre bir kalesi vardı. İç kalenin bulunduğu tepe, höyük bize kadar gelmiştir³⁰.

11. yüzyılın Bizans tarihçilerinin anlattığına göre, şehir çok zengin bir ticaret merkezi idi. Nüfusu çok kalabalık, şehrin güzelliği göz kamaştırıcı idi ve yine o dönemde 800 kadar kilisenin varlığı bilinmektedir.

Özellikle İmparator Jüstinyen döneminde Erzurum'da su kemerleri, kaleler ve büyük kiliseler inşa ettirilmiştir³¹.

3.4. Saltuklular Zamanında Kültür Ve Medeniyet

Büyük Selçuklu sultanı Alparslan'ın, 1071 yılında Malazgirt meydan muharebesi'nden sonra, zafer kazanılmasında yararlılığı görülen beylere, kendi bölgelerinde birer beylik kurup, Selçuklulara bağlı olarak yaşamalarına müsaade etmesi ile Anadolu'da yeni bir Türk dönemi açılmıştır. Alp Arslan, önemli komutanlardan Ebu'l Kasım Saltuk'a da ikta olarak Erzurum ve havalisini vermişti. Saltuklu beyliği sınırları içerisinde, başkent Erzurum olmak üzere Bayburt, Tercan, İspir, Oltu ve

²⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, 'Erzurum', C. IV., İstanbul, 1982. s. 304.

³⁰ Ernst Honigman, *a.g.e.*, s.49.

³¹ *a.g.e.*, S.50.

Micingirt gibi şehir ve kaleler bulunuyordu. Saltukluların etkili yöneticileri arasında Ebul Kasım, Gazi ve Ali gösterilmektedir³².

Selçuklular, Danişmendliler, Mengüçükler, Saltuklular, Artuklular ve Sökmenliler de iskan siyaseti gereği olarak, Orta ve Doğu Anadolu'nun, vadi, ova ve yaylalarına, yurt olarak yerleştirilirken, kısa zaman da bu nüfusu üretici duruma getirmeye; eskiden mevcut veya yeni teşekkül eden yerleşme merkezlerini ve çevrelerini canlı birer Türk-Kültürü merkezi haline dönüştürmeye çalışmışlardır. Saltuklular zamanın da Erzurum, diğer Anadolu şehirleri gibi iktisadi ve ticari açıdan oldukça müreffeh bir şehir idi. Bölge, Akdeniz'deki limanlardan ve Suriye'den hareket edip; Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan yoluyla Azerbaycan ve İran'a giden veya Türkistan'dan Erzurum'a gelip aynı yoldan Akdeniz'e veya Trabzon limanlarına ulaşan büyük bir kervan yolunun güzergahında bulunduğu için, ticari hayat oldukça canlı idi.

3.4.1. Saltuklularda İlim

Erzurum hakkında kaynakların yetersizliği ve istila yolları üzerinde bulunması sebebiyle birçok tahribata uğramış olması mahalli vesikaların kaybolmasına neden olmuştur. Bu da bu beldenin tarihi araştırmalarını zorlaştırmıştır. İbn Hacer, Erzurumlu Receb bin Karaca Erzen ur- Rumi adlı edebiyat ve lisaniyet hakkında tanınmış bir alimin mevcudiyetini kaydeder³³. Muhammed bin Hüseyin Erzen ür- Rumi de 1314 yılında, Dürer ül- Tenzil adlı tefsir kitabı ile önemli Erzurum alimleri arasında yer alır. Büyük şöhretlerinden dolayı Yunus Emre ve onun şeyhi Taptuk Emre de Erzurum'a mal edilmiş ve namına Düzcü köyünde 797 tarihli bir mezar kitabesi yazılmıştır. Erzurumlu alimler arasında Mustafa Bin Yusuf şüphesiz en meşhurdur. Siyer-i Nebi ve Futuh- uş Şam eserlerini güzel bir Türkçe ile Arapçadan tercümesi onun şöhretini arttırmıştır. Mısır Sultanı Berkük'un nezdinde tarih ve siyer dersleri veren Darir, 15. yüzyıl Türk edebiyatında da güzel bir mevkiye sahiptir.

3.4.2. Saltuklular'da Dini Hayat

14. asrın başlarında Mevlevilik Saltuk ilinde, özellikle Erzurum ve Bayburt'ta yayılmaya başlamıştı. Ulu Arif Çelebi Bayburt'ta Mevlevi olan Ahi Ahmet'i ziyaret etmiş, Geyhatun'un zevcesi Paşa Hatun müridi olduğundan onu ziyaret için de

³² Ahmet Toksoy, 'Doğu Anadolu'da Türk Hakimiyeti', *Yeni Türkiye* 8, 2002, s.18-27.

³³ Osman, Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1997, s. 38

Erzurum'a gitmiş; fakat oraya varınca öldüğünü görmüştür. Hatun için matemmerasimi yapılmış, mersiyeler okunmuştur. Orada Paşa Hatun'un sarayında, Erzurum'da kalan Gürcü Hatun'un kızı Ayn ul- hayat da Çelebi'nin müridi olup Konya ahvali ve Mevlevilik hakkında kendisine bilgi verilmiştir.

Anadolu şehirlerinde ticari faaliyetleri ve ictimai nizamı, dini ve ahlaki esaslara göre teşkilatlandıran Ahilik Erzurum ve Bayburt'ta da çok kuvvetli idi³⁴. İbn Batuta Erzurum'da 130 yaşında bulunan Ahı Tuman'ın zaviyesinde misafir kalmıştı. Ahı Fahrettin bin Muhammed Şah'a ait 736 tarihli mezar kitabesi onu 'gazi ve şehid' sıfatları ile gösterir ve ayak taşında da Farsça 'Genç kahraman, sipehsalar ve günahsız' olarak sıfatlandırır. Bu ifade devlet otoritesinin kalmaması dolayısıyla, şehrin uğradığı taaruz karşısında, diğer Anadolu şehirlerinde görüldüğü gibi, Erzurum'da da Ahilerin müdafaya geçtiklerini ve Ahı Fahreddin adlı gencin de savaşta öldüğünü meydana koymaktadır ki, bu hususta çok fazla bir bilgi yoktur. Osmanlı tahrir defterlerine göre Erzurum'a yakın köylerde 13. asra ait eski bir çok Ahi zaviye ve türbelerine rastlamamızda oldukça önemlidir³⁵. Bunlar Ahı Muhammed bin Abdurrahman, Ahı Yusuf, Ahı Pir Mahmut zaviye, türbe ve mezarları olup kitabeleri 661, 670 ve 690 tarihlerini taşır. Tebriz yolu üzerinde büyük bir eser olan Çoban Köprüsü üzerinde Çoban Abdal mezarı ve vakıf kayıtlarına göre de bu isimde bir zaviye, Micingerd kalesinde Saltuk ve Veli Baba türbeleri, kadınlara aid bazı zaviyeler Ortaçağ Erzurum'undan kalmış başlıca ecdad yadigarlarıdır.

Saltuk ilinde Kalenderiye ve Haydari tarikatları da hayli yaygın idi³⁶. Erzurum'a yakın Haydar köyünde Haydar Baba zaviyesi mevcut olup kitabesi 1271 tarihini göstermekte ve eserin Mal Hatun adlı bir kadına aid olduğu anlaşılmaktadır. Aksak Timur'e giden İspanyol elçisi Klaviyo Erzurum'dan kalkıp Hasankale yakınlarındaki Veli Baba'ya nispet edilen bir veliler köyüne vardığını kaydederken burasının hep Müslüman dervişlerle meskun olduğunu, etraftaki halkın bu dervişlere gidip duaları ile hastalarını tedavi ettiklerini, şeyhlerine çok hürmet gösterdiklerini, onunveli tanındığını ve kendilerine çok hediye götürdüklerini, buradan geçen Timur'un bu dervişleri ziyaret

³⁴ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*, s.148.

³⁵ *a.g.e.*, s.150.

³⁶ Şeyda Algaç, 'Saltuklu Emirlerine Hazırlanmış Teshipli Bir Yazma', *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1998, s.1-9.

ettiklerini yazar³⁷. Elçiye göre bunlar saç ve sakallarını traş ediyor; saz çalarak ilahiler okuyorlardı. Bu tasvir bahis mevzuu dervişlerin tamamıyla Kalenderiler olduğu, bununla beraber bunların dini ve ahlaki bakımdan hürmet gördüğü manasını ifade eder. Fakat Kalenderi ve Haydari tarikatleri mensupları arasında tasavvufu din ve ahlak dışına çıkaranlar ve İbahiye'ye, yani her türlü hareketi mübah sayıp ahlaki yoldan sapanlar da çoktur³⁸. Nitekim Uzun Hasan Sultan Beyazıd'a yazdığı mektupta din ve ahlak uğrunda yaptığı hizmetleri anlatırken, Osmanlı padişahına, Kalenderi ve Haydarilerin bidatlarını yasak ettiğini belirtmekle hem bu hususu teyid etmektedir; hem de Şarki Anadolu'da bunların çok yaygın bulunduğunu göstermektedir.

3.4.3. Saltuklular'da Mimari

Erzurum'un surları Konya ve Sivas gibi geçen asırda harap olmuştur. Bununla beraber bu şehirlerden farklı olarak Erzurum kalesi sağlam olarak muhafaza edildiği gibi surların toprak hale getirilen kısımları ise zamanımıza kadar yaşamıştır. İç kale ve içerisinde mühim abideler vardır. Tepsi minare adını alan Tarassut kulesi, Ulu Cami, mahruti türbeler bunların başlıcalarını teşkil eder. Mama Hatun kervansarayını imaret ve türbesi ile Micingerd kalesi de Erzurum haricinde mühim abidelerdir. Ulu Caminin son Saltuklu hükümdarı Nasreddin Muhammed tarafından 1180 yılında inşa olunduğunu kitabesi gösterir. Saltuk'un türbesi, Anadolu'nun diğer Türk fatihleri gibi, halk tarafından tazim görüyor ve türbeye ait bir zaviye de bulunuyordu. Nitekim Osmanlı vakıf defterlerine 'Zaviye-i Melik Saltuk Gazi' adı ile ona aid vakıflar kaydedilmiştir. Surların dışında kalan diğer türbeler Üç Kümbetler adını alır. Saltuk Gazi ve hanedanına ait bu kümbetler bu devir Anadolusunun diğer emsali abideleri gibi çadır şeklinde olup göçebe Türk sanatının devamını ve Orta Asya Türk sanatının buraya intikalini gösterir. Duvarlarında mevcut tezyinat arasında bir takım hayvan resimlerine rastlanması da göçebe devrin sanat hatırasıdır. Saltuk Gazi'ye ait bir mescit de Gürcü Mehmet Paşa tarafından 1648 yılında tamir edilmiş ve manzum kitabesinde 'Sultan Melik mescidinin' harap olduğu belirtilmiştir. Cumhuriyet caddesinde bulunan 'Cimcime Sultan' türbesi de ilk Selçuklu fatihlerinden birine aittir. Ermeni kaynaklarında Tuğrul Bey'in Anadolu gazasına memur ettiği beyler arasında Salar;_i Horosan, Yusuf ve Cemcem, 1062 senesinde, akınlar yapmış olup bu sonuncusunun burada şehid olduğu ve

³⁷ Sümer Faruk, *a.g.e.*, s.43.

³⁸ *a.g.e.*, s. 48.

türbenin de kendisine aid bulunduğu anlaşılıyor. Anadolu'nun ilk fatihlerine aid türbelerin kudsiyet halesi içinde tanzim edilmesi Saltuk Gazi adına yapılmış türbe ve ziyaretgah'ın İzzeddin Saltuk'dan ziyade hanedanın kurucusu Ebu'l- Kasım Saltuk'un olduğu kanaatını verir³⁹.

3.4.5. Kaleler

Saltuklular, egemen oldukları bölgede yeni kaleler inşa etmiş, Bizanslılardan ve daha önceki dönemlerden kalan kalelere yerleşerek onları onarmış ve kullanmışlardır. Erzurum, Hasankale, Tortum, İspir, Oltu, Avnik, Micingird, Zivin, Tercan Kars ve Bayburt kalelerinin, kuruluşları M. Ö'lere kadar indirilmektedir. Müstahkem mevkilere yerleştirilen bu kaleler, Saltuklular tarafından ele geçirilmiş ve bir takım değişiklikler ve eklentilerle bu kaleleri kullanmışlardır⁴⁰. Saltukluların merkezi Erzurum olduğu için, Saltuklu emirleri de Erzurum'da oturmuştur. Bayburt Kalesi; Trabzon'daki binalara karşı Erzurum'u korurken, Hasankale, Tortum, Oltu, Zivin ve Micingirt Kaleleri de Gürcü istilasına karşı savunma merkezleri olmuştur. Kars Kalesi Saltuklu hakimiyetinde olduğu sırada yeni baştan tahkim edilmiştir.

3.4.5.1. ERZURUM KALESİ

Bugünkü şehrin orta kesiminde hafifi yükseltili bir tepe üstünde bulunan iç kale, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir konuma sahiptir. Duvarları yer yer burçlar ve dayanak kuleleri le desteklenmiştir. Kalenin hemen doğusundan geçen dere nedeni ile bu kesim oldukça eğimlidir. Kale üç kat surla tahkim edilmişti. İç kale, dış ve orta surlarının ortasında bir tepe üzerine kurulmuştur.

Erzurum kalesinin kuruluş tarihi ile ilgili ilk yazılı kaynaklar M. S 415 yılını vermektedir. Kale, Bizans generali Anatolius tarafından yaptırılmış ve imparatorun adından ötürü "Theodosiopolis" ismi verilmiştir. Bugünkü Erzurum adı ise şu şekilde meydana gelmiştir; Erzeni'in (Karaz) Selçuklular tarafından yıkılması üzerine halkı Theodosiopolis'e göç edince, geldikleri bu şehre Erzen ismini vermişler ve Siirt yakınlarında ki Erzen'den ayırt etmek aynı zaman da Anadolu'ya ait olduğunu belirtmek için de "Erzener-Rum" şeklinde ifade etmişlerdir. Daha sonra ise bu ad

³⁹ Haldun Özkan, ' Saltuklu Mimarisi', *Türkler Ansiklopedisi* Cilt; 8, Ankara 2002, s.77-80.

⁴⁰ Solmaz Gürsoy, *Ortaçağ'da Erzurum- Kars Kaleleri*, Erzurum 2000, s.84.

Erzurum şekline dönüşülmüştür. M. S 502’de Sasanilerin eline geçen kale, sık sık Bizans ve İranlılar arasında el değiştirmiştir.

VII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans’ın doğuya egemen olmasını önlemek için görevlendirilen Habib bin Mesleme aracılığıyla şehir ilk kez Araplar tarafından ele geçirilmiştir. 755’te Halife Ebu Mansur, Kale’yi tamir ederek güçlendirmiştir.

1048’de Erzurum’a kadar gelen Türk birliklerinin başında kutanmış ve İbrahim Yınal bulunmaktaydı. Bunlar, şehrin kuzeybatısında yer alan ve ilk yerleşim yeri olan Karaz’ı kuşatma altına alıp ele geçirmişler, bu kuşatmadan kurtulanlar Theodosiopolis’e sığınmışlardır. Bu tarihten itibaren bölge Türk egemenliğine geçmiştir.

Bu tarihten sonra çeşitli saldırılara rağmen ayakta kalmayı başaran Kale ile ilgili fazla bir belge ve kitabe bulunmamasına rağmen, pek çok kez onarım gördüğü, bugünkü duvarlarından anlaşılmaktadır.

Kalenin güney batı köşesinde, üzerinde küfi yazılı bir kitabe de bulunan Tepsi Minare-Saat Kulesi veya Kesik minare olarak isimlendirilen yapı yer almaktadır. 1124-1132 yılları arasında hüküm süren Saltuklu beylerinden Ebul Muzaffer Gazi zamanında yapıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Erzurum’un en eski yapısıdır⁴¹.

Erzurum Kalesi dış sur, orta sur ve iç kale olmak üzere üç kademeli olarak yapılmıştır. Dış surların büyük bir bölümü Erzurum çevresinde ki tabyaların inşasında sökülmüş ve surların malzemesi tabyalarda kullanılmıştır. Şehir çevresinde kısmen sur kalıntıları ile karşılaşılmalıdır. Surlar üzerinde açılan “Tebriz Kapı”, ”Gürcü Kapı”, ”Erzincan Kapı” günümüze ulaşmamıştır. Osmanlı Dönemi’nde Toprak Surlar üzerinde açılan “İstanbul Kapı”, ”Kavak Kapı”, ”Kars Kapı”, ”Harput Kapı”dan ise sadece “Harput Kapı” günümüze gelememiştir. Orta Surlar tamamen yok olmuş, İç kale ise sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. II. Mahmut Dönemi’nde (1808-1839) onarım gördüğü anlaşılan iç kalenin girişi, ”Hisar Peçe” olarak adlandırılan bir tür avluya açılır. Burada çeşitli mekanlar ve bir hamam yer almaktadır. Kalenin asıl girişinin, Saat Kulesi’nin de bulunduğu köşede ki kenar açıklığından olduğu tahmin edilmektedir⁴².

Günümüzde, Kale içerisinde, Kale Mescidi’nden başka hiçbir yapı bulunmamaktadır. Zemini büyük ölçüde toprak dolguya sahip olan kale içinde, 30-40

⁴¹ Haldun Özkan, ‘Saltuklu Mimarisi’, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:8, S.77-80

⁴² a.g.e.,s.87.

yıl öncesine kadar eski yapılar bulunmaktaydı. Bunların askeri amaçla yapılan koğuş, cephanelik ve depo yapıları ile yönetim binaları oldukları tahmin edilmektedir. Bu binaların askeri birliklerin kaleden çekilmesi sonucunda sivil halk tarafından kullanıldıkları bilinmektedir. 2000 yılında Erzurum Müzesi tarafından kazı-sondaj çalışması yapılmış ve Kalenin batısında, bahsedilen yapılara ait duvar kalıntıları tespit edilmiştir⁴³.

3.4.5.2. PASINLER (HASAN KALE) KALESİ

Bu kale, sağlamlığı ve müstahkem mevkisi ile Saltukluların Gürcülere karşı önemli direnç noktalarından birini oluşturmuştur. Saltuklular'dan önce de var olan Kale, İlçenin Kuzeydoğusunda, Hasan dede Dağı'nın üzerinde kuzey-güney istikametinde, sarp ve sağlam bir kayalık zemin üzerine oturtulmuştur. Hasan Kale'nin sadece iç kalesi günümüze ulaşmıştır. Düzgün kesme taşdan inşa edilen Kale surları, burçlarla takviye edilen surlar üzerinden, mazgallar ve seyirdim yerleri halen mevcuttur. Kalenin ana girişi, batıya açılırken bu cephede ayrıca üç kapısı daha bulunmaktadır. Ana giriş, iki sağlam burçla takviye edilerek, iç tarafında mazgal pencereci iki küçük muhafız odasına yer verilmiştir.

3.4.5.3. TORTUM KALESİ

Erzurum'un Tortum ilçesinde bulunmaktadır. Yüksek bir kayalık tepe üzerine kurulmuştur. İç kalede burçlarla takviye edilmiş, dizdar odaları, silah ve erzak ambarları ve sarnıç bulunmaktadır. Dış kaleden gizli bir yolla suya ulaşılmaktadır. Kalenin duvarları kısmen sağlam olup, taşları çevredeki yapılar da kullanılmak üzere sökülmüştür. Kale üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Roma dönemine kadar inen Kale, Saltuklular tarafından da kullanılmıştır⁴⁴.

3.4.5.4. İSPİR KALESİ

Kale;Çoruh nehrinin sınırladığı yüksek bir kayalık alan üzerinde ve çevreye hakim bir noktaya kurulmuştur. Dış kalenin şehir etrafındaki duvarları yıkılmıştır. İspir kalesinin ilk kurucuları hakkında kesin bir bilgi yoktur, ancak Bizanslılardan ve Gürcülerden sonra Saltukoğullarının eline geçtiği bilinmektedir. Erzurum Selçuklulardan Muğisüddin Tuğrulşah da kaleyi tamir ettirmiştir. Kale içerisinde Bizans

⁴³ Serdar Girginer, *a.g.e.*,s.34.

⁴⁴ Haldun Özkan, *a.g.e.*,s.73.

dönemine ait sadece apsis kısmı günümüze gelebilen üç nefli bir bazilika ve Saltuklu döneminde yapılan bir mescit bulunmaktadır. Mescidin sekizgen minaresi aynı zaman da gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır⁴⁵.

Kalenin batısında Çoruh nehrine inen gizli bir yol tespit edilmiş ancak yol inşası sırasında bu gizli su yolunun önemli bir kısmı tahrip olmuştur. Kale duvarları düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olup, batı duvarları ve burçları halen sağlamdır. Kalenin duvarları ve giriş kapısı Kültür Bakanlığı'na restore edilmişse de restorasyon işlemleri tamamen bitmemiştir.

3.4.5.6. OLTU KALESİ

Erzurum'un kuzey içlerinden olan Oltu, Doğu Karadeniz bölümünün sınırları içerisinde yer alır. Bölgeye hayat veren en önemli su kaynağını ise Oltu çayı ve kolları oluşturmaktadır. Oltu'yu önemli kılan özelliklerinin başında, Anadolu'yu Kafkaslar'a bağlayan iki ana yoldan birinin üzerinde bulunması gelir. Bu yollardan birincisi Erzurum-Aşkale-Bayburt-Gümüşhane yoludur ki, bu yol Trabzon üzerinden Kafkaslar'a açılır. İkinci yol Erzurum-Tortum-Narman'dan Oltu'ya ulaşan yoldur. Bu yol Artvin üzerinden Doğu Karadeniz kıyılarına ulaşır. Karadeniz kıyılarından gelip Çoruh havzasını takip eden yol Oltu'dan geçerek Gaziler (Bardız) üzerinden Sarıkamış ve Kars bölgesine ulaşmaktadır. Bu stratejik mevkide bulunan Oltu Kalesi Orta Çağ'da konumu bakımından bölgedeki önemli kaleler arasında yerini almıştır⁴⁶. Oltu çayının kenarında yüksek bir kayalık alan üzerine inşa edilmiş olan kalenin günümüze sadece iç kalesi gelebilmiştir. Kaleden Oltu çayına inen gizli bir yol bulunmaktadır ki günümüzde burası kapatılmıştır. Kalenin kuzeyinde iki burç bulunmaktadır. Bunlardan soldakinin içerisi türbeye dönüştürülmüştür. Doğuda harap bir hamam ve güney de tarafta da bazı yapı kalıntıları mevcuttur⁴⁷.

3.4.5.7. AVNİK KALESİ

Erzurum'un Pasinler ilçesinin doğusunda Çobandede Köprüsü'nü geçtikten sonra Yağan köyü yolu ile bu kaleye ulaşılmaktadır. Kale yüksek bir kayalık üzerine kurulmuştur. Doğu Anadolu da Saltuklular tarafından kullanılmış önemli kalelerden biridir. Kale iç içe üç duvarla tahkim edilmiştir. Birinci ve ikinci surların kapıları

⁴⁵ a. g. e., s. 74.

⁴⁶ Gürsoy Solmaz, a. g. e., s. 76.

⁴⁷ a. g. e., s. 77.

güneye açılmaktadır. Kale içindeki kayalardan birinin içerisi oyularak erzak deposu haline getirilmiştir. İkinci surun kapısı ise daha geniş bir sahaya açılır. Burada Varoş bir köy haline getirilmiş ve bir takım yapı kalıntıları da günümüze kadar ulaşmıştır. En yüksek noktaya ise iç kale yerleştirilmiştir. Günümüzde kale taşları sökülerek civardaki evlerde kullanılmıştır⁴⁸.

3.4.5.8. MİCİNGİRT KALESİ

Micingirt kalesi Sarıkamış'a uzaklığı 22 km olan inkaya (Micingirt) köyünde bulunmaktadır. Becen kalesi olarak da isimlendirilmektedir. Bölgeye ilk becen (Becan) adlı saka Türklerinin bir oymağının yerleşmesi ile Becen-Gerd ismi verilmiştir. Bu yer M. 949'da Bizans yönetiminde kalmış ve 1048'de Selçuklulara geçerek 1071'de Saltuklulara verilmiştir⁴⁹.

Kale, sarp bir kayalık alan üzerine, 205mx30m ölçülerinde dikdörtgene yakın planda kurulmuştur. Girişi doğuda olup, büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Kale içerisinde, kayaya oyulmuş bir sarnıç bulunmaktadır. Düzgün kesme taş malzemeden inşa edilen kale duvarlarında horasan harcı kullanılmıştır.

Güneydoğu köşesindeki burcun batıya bakan yüzünde üç yarım küre şeklinde oyuntu bulunmaktadır. Bunlar muhtemelen Bayburt kalesin de olduğu gibi bacini yuvalarıdır. Kalenin Orta Çağ'da Saltuklular dönemi'nde kullanılmış olduğu kitabelerden anlaşılmaktadır.

1. Kitabe

1-El-havarici ve'l -mütemeriddin ka (tilü'l-kefereti ve l'müşkirin)

2-Ale'l-mazlumin (Fahrül-güzar zahidü'd-din

3-El-Malikü mülki er-Rum ve'I Ermen ve Diyerbekr ve Rebi'atü Şehsuvarı (İran)

4-El-Hac ve'I-Haremeyn Ebu Mansur Argin Basat (Yahut Şah)bin Muhammed

5-İbn*i Salduk b. Ali b. Ebi El Kasım azze nasruhu (fı-şehr) rabiü'I evvel (sene selasin ve)sittemie hicriye (630)

⁴⁸ a.g.e.,s.79.

⁴⁹ a.g.e.,s.80.

Türkçesi: “Harici ve inadci ve asilleirn kökünü kesen kafirler ve müşlikler ile savaşıan... mazlumlari koruyan, gazilerin övüncü, dinin bimeyecisi Rum, Ermen, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebi’a ülkelerinin sahibi...Ebul Kasım oğlu Salduk oğlu, Muahmmed oğlu Ebu Mansur Argın Basat (Şab) (yardımı Aziz olsun), tarafından hicretin 630 yılı (1233) Rebi’ül abir’inde yaptırılmıştır. ”

Bu metinden Saltukluların kaledeki imar faaliyetlerinden bahsedilmektedir.

1181-1182 tarihli Saltuklulara ait en eski kitabe ise kale’nin köye bakan cephesinde üst kesimde yerleştirilmiştir ki İslami dönem e ait olduğu anlaşılan kitabe şöyledir:

II. Kitabe

1-Feteha kal’el-Mübarek

2-El-Muazzam sahibü

3-Ed-Dünya ve’de-Din

4-(Bi-Ticaretin)teceddedehü

Tarih sene 577

Türkçesi:”mübarek ve muazzam kaleyi dinin ve dünyanın sahibi fetbetti ve ticareti için onu yeniledi”H. 577/M. 1181-82⁵⁰.

3.4.5.9. ZİVİN KALESİ

Kars’ın Sarıkamış İlçesinin 35 km batısında, Süngütaş köyünün doğusunda yer almaktadır. Bu köyün eski adı, kale’ye de ismini vermiş olan Zivin’dir. Kalenin ilk yapılışı Urartu dönemine kadar inmektedir. Saltuklular dönem’inde tamir edilerek kullanılmıştır.

Eski Erzurum-Kars karayolunun geçtiği ve iki vadinin kesiştiği bir noktada yapılan Kale, doğu Anadolu’yu Kafkaslar’a bağlayan bu yolu da kontrol altına alması bakımından stratejik olarak son derece önemli bir konumdadır. Bu yol Askeri olduğu kadar ticari olarak da kalenin önemini bir kat daha artırmıştır⁵¹.

⁵⁰ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*, s. 96

⁵¹ *a.g.e.*, s.102.

Kuzey-Güney doğrultusunda inşa edilen Kale, yaklaşık 100m. x163m. boyutlarında olup, ana kayanın yapısına uydurulmuştur. Kale duvarları büyük oranda tahrip olmuştur. Kale içinde ana kayaya oyularak yapılan iki sarnıç, batısında basamaklar la suya inilen tünel bulunmaktadır. Surlar Horasan harçlı düzgün kesme taş malzemelidir⁵².

3.4.5.10. KARS KALESİ

Orta Çağ'da Saltuklular tarafından onarılıp kullanılan önemli kalelerden biri de Kars Kalesi'dir. Karadağ'ın tepesinde kayalık bir alan üzerine kurulan kale iç ve dış kaleden teşekkül etmiştir. Kars Kalesi 1239 Moğol İstilas, 1386'da Timur'un işgali sırasında büyük ölçüde zarar görmüştür⁵³. Kanuni Sultan Süleyman II. İrakeyn seferi'ne çıkarken Pasin-Kars sancak beyine bir ferman göndererek kalenin ve şehrin imarını emretmiştir. 5000 amele ve usta ile 1548'de Kars'a gelen durkadirli Ali bey Kale'nin tamirine başlamış, fakat bir safevi baskını sonucu faaliyet yarım kalmıştır. Ancak 1579 'da Lala Mustafa Paşa, 28 günde Kars Kalesi'ni imar ettirmiştir. Kalede 5 camii, kubbeli 1 türbe, 1 beylerbeyi sarayı, 1 medrese, 1 hamam, çarşı, konaklar, vakıf dükkanları, Yeniçeri kışlası, evler ve tavlalar yapılmıştır. Dış Kale'den sadece bir iki burcun kaldığı, iç kalenin ise günümüze kadar sağlam olarak ulaştığı görülmektedir.

İç kale dikdörtgen planlıdır. Batıya açılan asil giriş kapısına rampalı döşeme bir merdivenle ulaşmaktadır. girişin sağında Celal Baba türbesi yer almaktadır. Bu türbe XII. yüzyılda Gürcü-Kıpçak akınları sırasında şehit düşen kale komutanı Celal Baba'ya aittir. Kalenin kuzey sur duvarlarına bitişik olarak bir kale mescidi yapılmış, dikdörtgen planlı mescit iki sütunun desteklediği düz ahşap tavanla kapatılmıştır⁵⁴.

3.4.5.11. BAYBURT KALESİ

Bayburt kalesi, Karadeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayan ticaret yolunun üzerinde bulunmaktadır. Kalenin ilk yapımı M. Ö VIII. yüzyılda yaşayan Urartulara kadar inmektedir. Sonra ki dönemlerde Roma, Bizans, Ermeni, Müslüman Araplar ve Trabzon Komnenosları idaresinde el değiştiren Bayburt kalesinde bir takım tamirat ve değişiklikler yapılmıştır. Günümüze ulaşan surların büyük bir kısmı Türkler tarafından inşa edilmiştir. Anadolu Türk dönemi kaleleri içinde, en çok kitabe bulunduran nadir

⁵² Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*,s.67

⁵³ Gürsoy Solmaz, *a.g.e.*,s.70.

⁵⁴ *a.g.e.*,s.68.

kalelerimizden biridir. Ancak kitabeler Erzurum Selçukluları ve sonrasına aittir. Kale üzerinde 20 adet Arapça kitabe bulunmaktadır⁵⁵.

İç kale dikdörtgene yakın bir plana sahip olup kayalık bir alan üzerine oturtulmuştur. Surlar arazinin durumuna göre üçken kare ve yarım yuvarlak burçlarla desteklenmiştir. Sur duvarlarının birkaç yerine çanak biçiminde çiniler görülür. "Baçini" adı verilen bu çiniler firuze mor ve yeşil renklidir. 2. 50m-3. 00m kalınlığındaki duvarların dış yüzlerine düzgün kesme taş kaplamalı, içerisi moloz dolguludur⁵⁶. Kale içerisinde, üç nefli bazilikal plana sahip bir kilise, Ebulfeth camii'ne ait bir kemer parçası, depolar, sarnıç ve bir kısım yapı kalıntıları mevcuttur. Bayburt kalesi günümüze ulaşan en sağlam kalelerdendir.

3.4.6. CAMİLER

3.4.6.1. ERZURUM KALE MESCİDİ

Erzurum iç kalede bulunmaktadır. Erzurum kale mescidi üzerinde kitabe yoktur. yapının tarihi tepsi minareye dayanılarak 1125-1150 olarak kabul edilmektedir.

Kale mescidi kaleye yakın bir dikdörtgen alan üzerine oturtulmuş, mihrap önü bölümü kubbeli ve taşıyıcıların düzenlenişi bir mihraba dik üçgen sahhında teşekkül etmiştir.

Mescidin harim kısmı oldukça küçük olmasına rağmen, ortada birinci şekilli payelerle iki kısma ayrılmıştır. birinci bölüm giriş kısmıdır ki bu kısım, ortada çapraz tonoz, iki yandan beşik tonozla örtülmüştür. Ortadaki birinci şekilde ki payelerin batı tarafta bulunanından beş köşeli küçük bir mihrap nişi açılarak diğerinden ayrılmıştır. İbadet alanı içerisinde, giriş kısmı ile mihrap önü bölümü, sivri kemerle birbirinden ayrılmaktadır.

Mescidin ikinci kısmını oluşturan mihrap önü bölümü ortada kubbe, yanlarda ise tonozla örtülmüştür. Darılarak yükselen iki kademeli mukarnaslı kuşaklarla kubbeye geçilmektedir. Kasnakta açılan dört pencere ile mihrap önü bölümü aydınlatılmıştır. Mihrabın her iki yanında duvarlara açılmış birer küçük niş bulunmaktadır.

⁵⁵ a. g.e.,s.79.

⁵⁶ a.g.e.,s. 84.

Mescidin mihrabı, düzenleniş bakımından çok farklı olup, iç kalenin güney bedenlerinden biri içerisinde ve iki kademeli olarak düzenlenmiştir. İbadet alanına kıyasla oldukça büyük tutulan mihrabın ana çerçevesi dikdörtgen, düz bir bordür ile belirtilmiştir. Bordürün iç kısmında mihrabı üç yönden çevreleyen altıgenlerden oluşan bir kuşak dolanmaktadır. İki kademeli sivri bir kemerle sınırlandırılan mihrap nişinin kavsarası işlenmemiş ve içinde ikinci bir nişe yer verilmiştir.

Minare: İç kalenin güney batı köşesinde, mescidin yakınında tepsi minare olarak adlandırılan minare yer almaktadır. Minare, gövdesinin üst kesimindeki kitabeye göre, Saltuklu hükümdarı emin Muzaffer Gazi zamanında (1124-32) yaptırılmıştır. Yazıt şerefe üst kenarına yakın bir yerde, taş üzerine pişmiş tuğladan küfi harflerle yazılmıştır.

Kitabe kuşağın güney tarafından bir kısmı, 1881 yılında, ikinci Andulhamit zamanında Saatin yerleştirilişi sırasında sökülmüştür. Bu söküntü, kitabenin tarih yerine rastlamıştır. böylece bu kitabeye göre tarihlendirilen minarenin ve buna bağlantılı olarak kale mescidinin inşası için XI. yy ilk yarısı kabul edilmektedir.

Kare kaideli ve silindirik gövdeli minare, temelden sur seviyesine kadar kesme taşlardan surdan itibaren atlamalı olarak üç sıra kırmızı, iki sıra beyaz taştan örülmüştür. Dikdörtgen çerçeveli, minarenin girişi düz atkı taşlıdır, yüzeyi bezmeli sivri kemerli bir alınlığa sahiptir. silindirik gövde, kırmızı tuğlarla sepet örgü tarzında devam ettirilmiştir. Gövdenin üst kısmına sonradan saat yerleştirmiştir. Şerefeden yukarısı yıkılan minarenin üst kesimine XIX. yy batılı tarzda sütunlu bir bölüm ilave edilmiştir.

3.4.6.2. İSPİR KALE MESCİDİ

İspir kalesi içinde, çevreye hakim bir noktada ve iç kalenin en yüksek noktasında inşa edilmiştir. Mescidin üzerinde kitabe yoktur ancak üslup özellikleri XII. yy uygun düşmektedir⁵⁷.

İspir kale mescidi, dıştan dışı 10. 80m. x9. 50m. boyutlarında, kaleye yakın bir alan üzerinde inşa edilmiş, kubbesile öne çıkan parçalı bir örtüye sahiptir. Cephenin güneybatı köşesinde, kale burçlarından biri üzerinden minare yükselmektedir. Mescidin

⁵⁷ Ekrem Sarıkcıoğlu, *a.g.e.*,s.105.

kuzey cephesinde, eksenden kuzey doğu köşeye doğru kaydırılmış sivri kemerli ve mukarnas kafsaralı bir girişi bulunmaktadır⁵⁸.

Mescidin ibadet alanı 7. 20m. x 8. 50m boyutlarında bir kareye yakın ölçülerinde düzenlenmiştir. Bir bölümü kubbe ile örtülü olan bu alan, kubbe kasnağında dört ana yöne açılan pencerelerle birlikte biri kuzey, biride güney duvarı açılmış iki mazga pencere ile aydınlatılmaktadır. Hiç bir bezemenin görülmediği, mihrabın, sonradan yapıldığı, dış duvarda görülen dolgudan anlaşılmaktadır.

İbadet alanının üst örtüsü üç bölümlüdür. Kuzey doğu köşesine rastlayan kare alan kubbeli, bunun batısında kalan kısım doğu-batı doğrultusuna uzanan sivri kemerli bir tonozla, güneydoğu köşesinde kalan kısım ise kuzey-güney yönünde uzanan yine sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. Caminin mihrap önü kubbesine içleri dört sıra mukarnaslı dolguya sahip pandantiflerle geçilmiştir⁵⁹.

Minare: Mescidin minaresi, kale burcunun üzerine inşa edilmiştir. Minare dışarıdan dört bölüm halinde ki farklı duvar örgü izleri ile dikkat çekmektedir. En alta temeli oluşturan moloz taşlarla örülmüş silindirik kale burcu, onun üzerinde mescit ile birlikte inşa edilmiş olan minarenin küp kısmı ve daha sonra ongen gövde yükselir. Şerefeye kadar tamamen kesme taştan örülmüştür. Minare gövdesinde mazgal pencereler açılarak, merdivenler aydınlatılmıştır. Şerefeye, altı tuğladan yapılmış dört sıra kirpi saçak, ortasındaki yatay bir sıra tuğla dizimi ile iki kısma ayrılmıştır. Şerefeye korkulukları ve külah kısmı yıkılmıştır. Minarenin kapısı ise kuzey yönüne, mescidin damına açılmaktadır. Mescitte benzeme yoktur damda küçük ölçüler de bir de oda yer almaktadır⁶⁰.

Mescidin inşasında kullanılan malzeme, kesme taşdır. Duvar kalınlığı 1. m kadar olup genişlik alttan yukarıya doğru azalmaktadır.

3.4.6.3. ERZURUM ULU CAMİ

Erzurum şehir merkezinde tebriskapı semtinde bulunmaktadır.

Bugün mevcut olmayan bir kitabeye göre cami, M. 1179 yılında Saltuklulardan İzzettin Saltuk'un oğlu Melih Muhammed tarafından yaptırılmıştır.

⁵⁸ Haldun Özkan, *a.g.e.*,76.

⁵⁹ *a.g.e.*,s.83.

⁶⁰ *a.g.e.*,s.85.

Ulu cami 54mx41. 7m boyutlarında, dikdörtgen bir plana sahiptir. İç mekan düzenleniş açısından mihraba dikey yedi sahından teşekkül etmiştir.

Caminin kuzey cephesi;üç kapı ve altı pencere ile en hareketli cepheyi oluşturmaktadır. Cephenin arkasındaki giriş, mihrap eksenine rastlamaktadır. Kuzey cephede bulunan üç kapının da üzerinde kitabe yoktur. Yukarıda ifade edildiği gibi cepheler ve içerisi 1965 yılında restore edilerek bazı orijinal özelliklerini büyük ölçüde yitirmiştir.

Doğu cephede, iki kapı ve altı cephe bulunmaktadır. Bu cephedeki kuzeydoğu giriş üzerinde M. 1860 tarihli bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Güney cephede ise mihrap önü bölümünde iki öküz gözü pencere, yanlarda da altı pencere açılmıştır. Bu cephede mihrabın taşıntısı yoktur ve mihrap önü bölümü ahşap kırangıç kubbe ile örtülmüştür.

Erzurum ulu camii içten;50. 80m. x38. 60m. boyutlarında olup, mihraba dik yedi sahına ayrılmıştır. Camiinin orta sahnı, genişliği, yüksekliği, profilli ayak ve kemerlerin düzenlenişi ile yan sahanlardan farklı bir görünüşe sahiptir. Taşıyıcı ayaklar, buldukları yere ve taşıyacakları ağırlığa göre muhtelif şekil ve ölçülerde yapılmıştır. Orta sahnın mihrap önü kısmında ahşaptan, "kırangıç örtü" olarak isimlendirilen ve bölgede özellikle evlerde yaygın olarak kullanılan bir kubbe bulunmaktadır. Ahşap kubbe, ikisi kible duvarına bağlı ve ikisi de L şeklindeki iki büyük ayak ile taşınmaktadır. kubbenin kirişleri üzerinde boya ile yazılmış biri güney tarafında açılmış olan, dikdörtgen küçük pencerenin alt kenarını teşkil eden üçüncü sıradaki kiriş üzerinde(M. 1787-88) diğeri kuzey tarafında dördüncü sırada (Bünyad-ı sene M. 1858-59) şeklinde iki tarih görülmektedir. Yansanlılar takriben 6m. genişliğindedir. Batıdan birinci sahnın kible duvarındaki pencerenin solunda M. 1629-30 tarihini taşıyan dört satırlık bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Kubbenin kuzeyinde doğu batı yönündeki dikdörtgen bölme, ortasında kubbeli bir fener bulunan çapraz tonozla örtülmüştür. Orta sahnın ortasındaki dikdörtgen alan, sonradan doğu ve batı yanlarını birer kemer atılmak sureti ile kareye çevrilmiş ve tepesi açık, mukarnaslı, bir tonoz ile örtülmüştür⁶¹.

Camiinin kuzey duvarının doğuya yakın iç yüzünde, sonradan örülen bir duvarın gizlediği ve merdivenle çıkılan bir küçük oda bulunmaktadır. Araştırmacıların

⁶¹ *Yurt Ansiklopedisi*, 'Erzurum', Cilt; IV.,S.476.

”Kütüphane” veya “İtikaf Odası” olarak nitelendirdikleri bir hücrenin altında, kemeri profilli bir niş yer almaktadır.

Mihrap: Kible duvarı üzerinde içe doğru kademeli olarak derinleşen enli ve yüzeysel dört silmeden oluşan sivri kenarlı mihrap, üç sıra mukarnaz kavsaralı olarak yapılmıştır. Bordürde sekizgenlerden meydana gelen geometrik motifler işlenmiştir. Ana mihrap da görülen sonsuzluk prensibi içerisinde tasarlanmış geometrik süsleme şeridi, Selçuklu Devrinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Doğudan ve batıdan ikinci sahanların sonunda da farklı düzenlenmiş sade birer mihrap daha bulunmaktadır.

Minare: Camiinin minaresi kuzeybatı köşeye yerleştirilmiştir. Minare alt kısmı moloz taş, üst kısmı kesme taş kaplı yüksek bir kaide üzerine oturtulmuştur. Yüksekte bulunan kapısına, kaide ile camiinin kuzey duvarı arasına yerleştirilen bir merdiven ile çıkılan minarenin pabucu, dam izasından başlamaktadır. Tuğla ile örülmüş silindirik gövde, ancak şerefe hizasına kadar sağlam kalabilmiştir.

Erzurum Ulu Camiinin kapıları, Selçuklu taç kapıları ile kıyaslanamayacak kadar sade ve Osmanlının son dönem mimari özelliklerini yansıtan Batılılaşma tarzı özelliklere sahiptir.

3.4.6.4. TEPSİ MİNARE (SAAT KULESİ):

Erzurum Kalesi'nin içinde bulunan Tepsi Minare'ye Saat Kulesi de denilmektedir. Yer yer tahrip olan şerefe gövdesindeki kitabesine göre Saltuklu Emirlerinden Muzaffer Gazi bin Ebü'l Kasım tarafından 12. yüzyılın ilk yarısında yaptırılmıştır.

Minare, sur duvarları hizasına kadar renkli kesme taşlarla örülü kaide üzerinde, tuğla örülü gövdeye sahiptir. Silindirik gövde, aşağıdan yukarıya doğru daralarak yükselir. Şerefeden yukarısı yıkılmıştır. Bu bölüm 1841 ve 1880 yıllarında Avrupaî tarzda ahşap malzeme ile yenilenmiş ve içine saat yerleştirilmiştir. Tepsi Minare, Karahanlı ve Büyük Selçuklu döneminde inşa edilen minarelerin geleneğini Anadolu'da sürdüren en eski minarelerden biridir. Kule, Kale Mescidi'nin minaresi, aynı zamanda gözetleme kulesi olarak da kullanılmıştır.

3.4.7.TÜRBE VE KÜMBETLER

3.4.7.1. ERZURUM EMİR SALTİK KÜMBETİ

Erzurum'da çifte minarenin medresenin güneyinde, bugün ortadan kalkmış olan yanındaki üç anonim kümbetle birlikte eski mezarlığın ortasında bulunmaktadır. Kümbetin Saltuklulardan İzzettin Saltuğa ait olduğu kabul edilmektedir. Emir Saltuk, Nisan 1168 yılında ölmüş ve aynı yıl yerine oğlu Muhammed geçmiştir. Bu kümbetin de en geç 1189-1190 yılında tamamlanmış olduğu düşünülmektedir⁶².

Emir Saltuk kümbeti bağımsız ve iki katlı olarak yapılmıştır. Dikdörtgen planlı cenazelik bölümü üzerinde sekizgen gövde yükselmektedir. Sekizgen gövde üçgen alınlıklarla tamamlandıktan sonra, silindirik olarak sonuçlanmaktadır. İçten kubbe, dıştan ise hafif şişkince bir külah örtüye sahiptir.

Kümbet, dıştan yarı yüksekliğe kadar sekizgen planlı bir gövdeye sahiptir. Girişi kuzey yönde açılmış, kemer alınlığı köşeli yıldızların oluşturduğu benzemeler ile süslüdür. Kümbetin sekiz yüzü de dıştan aynı düzenlemeye sahiptir. Kuzey yöndeki tek fark girişin bu yönde açılmış olmasıdır. Gövdenin dört ana yönlerinde ikiz mazgal pencerelere yer verilmiştir. Pencereler, kalın, kısa tutulmuş ve bir sütunla ikiz kemerli şekle dönüştürülmüştür. Üçgen alınlıklar ile son bulan cephede, hem gövdenin tamamlayıcısı hem de kasnak görevini üstlenen silindirik alanda, sekizgen gövdenin köşelerine gelen yerlerde, üçgen kesitli sekiz niş bulunmaktadır. Nişlerin her birinin tepeliğinde farklı figürler ve bitkisel unsurlar tasvir edilmiştir. Kalın bir kaytan silme külahın altında bütün gövdeyi dolanmaktadır. Külah alışılmış kunik görüntünün dışında, kubbe ölçülerine daha yakın bir formda olup, üzeri taş kaplamadır. Kümbet üzerinde en çok önemsenen bezeme üçgen nişler içerisinde yer alan figürlerdir. Sekiz nişin içerisinde istiridiye bezemeli ve stilize edilmiş "Hayat Ağacı" motiflerinin dışında; karşılıklı (Antitetik) grifon ve ejder figürleri, kanatları açık kartal, istiridiye niş altında tavşan ve boğa figürleri görülmektedir⁶³.

Kümbetin üst katına bölümüne, kuzey yönden, düz zemin seviyesinde girilmektedir. İç mekan sekizgen planlı olarak düzenlenmiştir. Gövdeden, kubbeye geçişlerde örtüye geçileceği, sekizgenin köşelerinde, sekiz istiridiye yivli trompcuk

⁶² Ali Öncül, Saltulular, *Türkler Ansiklopedisi*, s.466

⁶³ a.g.m., s.467.

kullanılmıştır. İç mekan da sıva kullanılmamış ve dışarıdaki düzgün kesme taş işçiliği içeride görülmemektedir.

Kuzey yönde, kümbetin içine girildikten sonra zeminden beş basamakla indikten sonra küçük sivri kemerli bir giriş ile cenazelik bölümüne ulaşılır. Cenazelik bölümü dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü olup, tamamen toprak altındadır. Bu uygulama ile Emir Saltuk kümbeti, dönemi içerisinde tek örnektir. Cenazelik bölümünde pencere yoktur ve üzeri beşik tonozla örtülmüş olup, içerisinde mezar ya da sandukada bulunmamaktadır⁶⁴.

Nişler içerisindeki figürlerin, uzak doğuda, Türk ve Çin çevrelerinde yaygın olan on iki hayvanlı takvimi temsil ettiği söylene de, bu hayvanların sayısının beş olması bu takvimle olan ilişkisini zayıflatmaktadır. Ancak bu kompozisyonların Orta Asya Türk inancı ve yaşayışı ile ilgili mitolojik konuları da yansıttığı muhakkaktır.

Emir Saltuk kümbetinin inşasında kırmızı, beyaz ve gri olmak üzere üç renkli kesme taş kullanılmıştır. Külah kaplaması ise plaka taşlarla yapılmıştır.

3.4.7.2. TERCAN MAMA HATUN TÜRBESİ

Erzincan'ın Tercan ilçesin de hükümet binasını yaklaşık 150m. Kadar batısında bulunmaktadır. Yapım kitabesi mevcut değildir. Tarihi bilgilere dayanılarak bu türbenin Mama hatun tarafından, XII. yy sonu XIII yy. başların da inşa ettirilmiş olduğu kabul edilmektedir.

Mama Hatun, Saltuklulardan II. İzzettin Saltuğun kızı ve Muhammed'in kardeşidir. 1191-1201 yılları arasın da Erzurum Melikesi olarak görülen Mama Hatunun ne zaman öldüğü kesin olarak bilinmemektedir.

Mama Hatun türbesi bağımsız olarak inşa edilmiş, iki katlı, dilimli gövdeli ve üzeri külahla örtülmüş bir mezar yapısıdır. Kare planlı cenazelik bölümü üzerine yükselen dilimli gövde, dairesel planlı ikinci bir yapı ile kuşatılmıştır. Bu düzenlemesi ile Anadolu türbe mimarisi içerisinde tek örnektir. Türbede "Tercan Taşı" olarak bilinen kesme taş malzeme kullanılmıştır⁶⁵.

⁶⁴ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*, s.214.

⁶⁵ *a.g.e.*, s.214.

Dışarıdan tamamen sağır ve silindirik olan kuşatma duvarı yapısı, iç kesimden nişlerle bölünmüştür. İçeride, gövdeyi çepe çevre saran ve üzeri beşik tonoz ile örtülü, derinliği 1. 23 m. genişliği 2. 40 m. olan sivri kemerli on bir niş açılmıştır. Önceden içerisinde taş lahitler bulunuyordu. Bu nişler de Anadolu'da başka bir yapıda görülmemektedir. Girişin hemen sağında ki duvar nişi içerisinde dama çıkışı sağlayan merdiven bulunmaktadır. Daha küçük boyutlarda olan kuzeyde ki niş diğerlerine göre farklı bir üst yapıya sahip olup, içerisinde bir çeşme ihtiva etmektedir. Türbenin dairevi çevre duvarının yaklaşık 7. 00m. yüksekliğinde, bir taçkapısı bulunmaktadır⁶⁶.

Taçkapı geometrik motiflerle bezenmiş, geniş bir silme ile dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. Taçkapı sivri kemerli ve mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Sütünce başlıkların mukarnaslı olup, başlıklar üzerinde bulunan ve birer daire içine alınarak beş köşeli yıldızlar şeklinde düzenlenen kompozisyonlar, kufi harflerle yazılmış, Hz. Peygamberin ve ilk dört Halifenin adlarını ihtiva etmektedir. Taçkapı girintisinin iki yanında yer alan konsol şeklindeki çıkıntılar üzerine, halat örgüsü şeklinde bir bezeme işlenmiştir. Burada da yapı ustasının adını veren kitanbe bulunmaktadır. Nesih hatla ve Arapça yazılan kitabede usta adı olarak “Ahlatlı Mimar Ebu'n Nema Bin Mufaddal El-Ahval'in”, eser adı olarak ise “Allah onun ve yakınlarının günahlarını affetsin” yazılıdır. Bu yazıya çiçekli bir dekor, fon teşkil etmektedir. Süslemenin büyük bölümü, kuşatma duvarının batı tarafında, taçkapının yer aldığı ön yüzde toplanmıştır. Burada yazı da, geometrik ve bitkisel örgüler, figürlü bezemeler rozetler ve nişlerin bir arada kullanılması ile yapının bu cephesi daha çekici bir hale getirilmiştir⁶⁷.

Çeşme, girişin kuzeyinde, her iki yanı üzüm salkımları ile tezyin edilerek yukarısı mukarnaslı bir nişin içerisine yerleştirilmiştir. İki katlı olan türbenin üst katı mescit olarak düzenlendiğinden, çeşmenin türbeyi ziyaret edenlerin abdest alması için gereken su ihtiyacını karşılamak için yapılmış olduğu düşünülmektedir. Çeşmeden akan su, avlu zemini ile kuşatma duvarının birleştiği yerde, bir olukla dışarı atılmaktadır. Aynı zaman da üzeri açık olan avluda biriken kar ve yağmur suları da bu yolla dışarı atılabilmekteydi. Ancak bugün bu oluğun çıkış noktasında kapanmıştır. Girişin güneyindeki niş içerisinde kuşatma duvarını üstüne çıkışı sağlayan 17 basamaklı bir merdiven bulunmaktadır.

⁶⁶ Haşim Karpuz, *a.g.e.*, s.36

⁶⁷ *a. g.e.*, s.45

Türbe kare planlı bir cenazeliğin üzerine oturtulmuştur. Cenazeliğin girişi güney yönde açılmış ve buraya merdiven sahanlığını altındaki beş basamakla inilmektedir. Mukarnaz kavsaralı kapı ile de cenazeliğe girilmektedir. Cenazelik 2. 85m. x 2. 85m. boyutlarında olup, mukarnaslı girişe sahip tek cenazelik örneğidir. Doğu ve batı duvarların da açılan iki mazgal pencere ile aydınlatılan cenazeliğin üzeri, çapraz tonoz la örtülmüştür. İçerisinde sonradan konulmuş bir sanduka bulunmaktadır.

Alt kattaki kare kaide üzerine, sekiz kenarlı gövde tabanı ve onun üzerine de sekiz yarım silindirin oluşturduğu dilimli gövde kısmı oturtulmuştur. Sekiz dilimli gövde ile uyum sağlayan külahta da sekiz dilimli olarak yapılmış ve külahın dilimli yüzeyleri kaval silmelerin böldüğü panolarla süslenmiştir.

Mescit olarak kullanılan kümbetin üst katına tek yönlü ve yedi basamaklı bir merdiven ile çıkılmaktadır. İç mekan; sekiz yarım daire ile sekiz dilime bölünmüş, üst örtüde bu gövdeye uydurularak dilimli bir kubbe ile örtülmüştür. İç mekan, üç mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Türbenin üst katında sanduka ve mihrap nişi bulunmamaktadır⁶⁸.

3.4.7.3. MİCİNGİRT KÜMBETİ

Micingirt Kalesinin Kuzey-Doğu yamacında inşa edilmiştir. Üzerinde kitabe bulunmayan kümbet XII. yy Saltuklu eserleri ile bir üslup birliği göstermektedir. Gövde dıştan çokgen içten silindirik olarak düzenlenmiştir⁶⁹. Kümbetin girişi kuzeye açılmakta olup, dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış ve sivri kemerli olarak düzenlenmiştir.

Girişin her iki yanın da ise üzere istiridiye yivli olarak işlenen birer nişe yer verilmiştir. Üst örtüsü tamamen yıkılmıştır ancak kalan izlerinden içten kubbe dıştan konik külahlı olduğu anlaşılmaktadır. Giriş yönü dışında sivri kemerli beş pencere ile türbenin içerisi aydınlatılmıştır. Pencere alımlıkları mukarnaslarla işlenmiştir. İki renkli düzgün kaliteli kesme taş işçiliği görülmektedir.

3.4.8. HAMAMLAR

3.4.8.1. TERCAN MAMA HATUN HAMAMI

⁶⁸ Haldun Özkan, *a.g.e.*,s.78.

⁶⁹ *a.g.e.*,s.83.

Tercan Mama Hatun Kervansarayının kuzey doğusunda bulunmaktadır. Hamamın Kervansaray ve türbe ile aynı tarihler de XIII. yy 'da yaptırılmış olduğu kabul edilmektedir. Doğu-Batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana kurulan hamam 8. 12m. x14. 90, m. boyutlarında, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden teşekkül etmiştir. Soyunmalık bölümü üzeri, beşik tonoz örtülü olup ortasında bir havuza yer verilmiştir. Buradan ulaşılan ılıklik bölümü kare planlı ve kubbe ile örtülmüştür. Sıcaklık bölümü ise asıl yıkanma bölümünü oluşturmakta, 4. 30m x 3. 27m ölçülerinde ki bu alan, üzeri basık bir kubbe ile örtülmüştür. Güney kısmına ise tuvaletler yerleştirmiştir. Külhan, hamamın doğu ucuna yerleştirilmiş, üzeri beşik tonoz ile örtüldür. Sıcaklıkla külhan arasındaki bağlantı küçük bir açıklıkla sağlanmıştır⁷⁰

3.4.9.KERVANSARAYLAR

3.4.9.1.TERCAN MAMA HATUN KERVANSARAYI

Erzincan'ın Tercan ilçesi merkezin de hükümet binasının yaklaşık 150m. kadar batısında Mama Hatun türbesini karşındadır. Tercanın, Erzurum'la Erzincan arasında önemli bir ulaşım noktasında yer alması ayrıca Tercan dan geçen tüm seyyahların ve yolcuların konakladığı bir yapı olması bu Kervansarayı önemli kılmıştır.

Mama Hatun Kervansarayı, türbesi ve hamamı aynı dönem eseridir. XIII. yy başlarında inşa edilmiş olabileceği genel olarak kabul edilmekte türbenin mimari olan Ahlatlı Mimar Ebü'n Nema Bin Mufaddal El-Ahval'in aynı zaman da kervansarayın da mimarı olabileceği düşünülmektedir.

Mama Hatun Kervansarayı eş odaklı plan düzenine sahip olup, 51m. x 51m boyutlarında kare bir alan üzerine kurulmuştur. Kervansaray iç mekanında, bir avlu etrafında dizilen odalar ile kuzey ve güneyinde, doğu – batı doğrultusunda yerleştirilen ahır bölümlerinden meydana gelir. Mama Hatun Kervansarayının mimarisinde kütesellik, dışa kapalılık ve kalevari bir görünüm hakimdir. Dış cephe 16 dayanak kulesi ile tahkim atlandırılmıştır⁷¹.

Kervansarayın eyvan derinliğindeki taçkapısı, doğuya açılmaktadır. Taç kapı iç köşelerine birer sütunce, iki iç yanında ise birer mihrabiye bulunmaktadır.

⁷⁰ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*,s.129.

⁷¹ *a.g.e.*,s.129.

Mama Hatun Kervansarayı orta avlu etrafında şekillenmiştir. Kervansarayım merkezinde yer alan 18. 50m x 25. 00m ölçülerinde ki avlunun boyutları büyümüş, kapalı ve açık kısmı olan bazı büyük boyutlu hanların avlularına yakın boyutlarından düzenlemiştir. Avlunun kuzey ve güney kenarları boyunca dizilen beşer oda ve birer eyvan, kervanlarla gelen insanların barınması için yapılmıştır. Odalar 4. 60m x 3. 30 m. boyutlarında olup, hepsi sivri beşik tonozla örtülmüştür. Ayrıca bütün odaların girişleri basık sivri kemerli ve dikdörtgen formlu olarak düzenlenmiştir.

Avlunun batı kenarında ortada büyük bir ana eyvan, bunun iki yanında daha küçük bir eyvan ile köşelerde birer odaya yer verilmiştir. Koridorun girişe yakın kısmında, kuzeyde çatıya çıkan merdiven ve biri merdivenin yanında, diğeri karşısında olmak üzere iki oda kapısı bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir konuma sahip olan bu odaların birbirleriyle ve diğer odalarla bağlantıları yoktur⁷².

Enlemesine yerleştirilmiş olan bu koridor, iki ucunda yer alan ahırlara yer vermektedir. Ahırlara giriş, basit dikdörtgen çerçeveli kapılar ise sağlanmaktadır. Eş odalı planın dış halkalarını tamamlayan ve hanın kuzey, güney kenarlı boyunca uzanan ahırlardan kuzeydeki 43. 40m x 8. 70m. güneydeki ise 48. 80m. x 8. 55m. boyutlarında olup, her iki ahırda sivri beşik tonozlu geniş birer galeri görünümündedir. Bu kısımlar belirli aralıklarla destek kemerleriyle takviye edilmiştir. Ahırlardan kuzeydekinin batı ucunda, birbiri ile bağlantılı iki oda daha bulunmaktadır. Girişten hemen sonra gelen ve kapıları giriş koridoruna açılan iki odanın, hanı korumakla görevli kişilere ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu odalarla sırt sırta yapılan ve girişleri avlu yönündeki ikinci koridora açılan odaları ise, gelen kervanların mutfak ihtiyaçlarını karşılayan görevlilere, hanı yöneten idarecilere ait, mekanlar olarak değerlendirmek mümkündür. Bu mekanların konumu, avlunun ve avlu etrafındaki mekanların yerleştiriliş düzenini büyük ölçüde etkilemiştir⁷³.

Mama Hatun Kervansarayı'ndaki aydınlatma diğer Selçuklu hanlarında olduğu gibi azdır. Bu durum yapının plan itibariyle iç içe geçmiş halkalardan oluşması nedeniyle daha artmaktadır. Doğu kanadındaki odaların hiçbirinde pencere bulunmamaktadır. Güney ahırda, doğu taban duvarında sonradan genişletilmiş bir pencere ve tonozun sırtında on ışıklık, kuzey ahırında dokuz ışıklık bulunmaktadır.

⁷² a.g.e.,s.197

⁷³ a.g.e.,s.198.

Kervansarayın üstüne, giriş koridoruna girildikten sonra hemen sağda, kuzeyde bulunan bir merdivenle çıkılmaktadır. Kervansarayın en ilgi çekici yanlarından biri de damdaki kuzey ve güney kanatlarında, doğu-batı doğrultusunda uzanan iki dar galeridir. Her iki galeriye de doğu yönlerindeki birer merdivenle inilmektedir. Galeriler yaklaşık 2. 00m. yüksekliğinde ve dar yönde basık beşik tonozla örtülüdür. Bu galeriler, girişlerinin dışında dışa kapalıdır ve bu nedenle saklama ya da depolama için kullanması uygundur.

Mama Hatun Hanı'nda malzeme olarak, çeşitli boyutlarda düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Sarı renkli bu düz kesme taş malzeme, toprak dam dışında hanın bütün bölümlerinde kullanılmıştır.

Günümüzde Mama Hatun Kervansarayı, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onartılmış yeni bir fonksiyon yüklenerek, kullanılabilir hale getirilmiştir.

Saltuklular Doğu Anadolu Bölgesinde yapmış oldukları süre içerisinde hem önceden mevcut olan kaleleri onararak kullanmışlar hem de kendi kültürlerini yansıtan cami, türbe, kervansaray ve hamam gibi yapılar inşa etmişlerdir⁷⁴. Buldukları konumda stratejileri mimari yapılaşmadan ziyade, yurt tutma çabalarını gerekli kılmıştır. Bunun için de mimari ikinci planda yer almıştır. Ancak ortaya konulan az, ama çok kıymetli nadide eserler ile de Türk Sanatı içerisinde sürekli kalabilmeyi başaramışlardır⁷⁵.

Saltuklu eserlerinin büyük bir kısmında çok kaliteli düzgün kesme taş işçiliği görülmektedir. Bu bölgedeki taş malzemenin bolluğu ve bunu işleyen çok iyi yerli ustaların bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle yapılar üzerinde Türk-İslam Sanat'ında pek kullanılmayan bölgesel motiflerle de karşılaşmak mümkündür. Emir Saltuk Kümbeti ve Mama Hatun Türbesi'nde kullanılan motifler sadece süsleme ile sınırlı kalmayıp, mimari elemanlarda işlenmiştir.

Ayrıca Mama Hatun Türbesi'nde ve Emir Saltuk Kümbeti'nde görülen düzenlemeler onların Anadolu'da tek örnek olarak kalmasını sağlamışlardır. Mama Hatun Türbesi Çevresini kuşatan üzeri açık, dairevi kuşatma duvarı, Anadolu Türk mimarisinde ilk ve son olarak burada uygulanmıştır. Emir Saltuk Kümbeti ise inşa tarzı

⁷⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Ankara 1992, s.48.

⁷⁵ Osman Turan, *a.g.e.*, s.48.

ve süslemeleri yönünden diğer kümbetlerden farklı olup, Erzurum'un ve hatta Anadolu'nun en erken kümbetlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Erzurum Ulu Camii'nde mihrap önü bölümünde kullanılan ahşap kırılmaç kubbe ise Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınmış bir uygulama olup, Saltuklu eseri ile Türk Sanat'ına kazandırılmıştır. Yapılardaki mimari ve süsleme bakımından görülen bu farklılık Saltukluların Kafkasya olan ilişkilerinin etkilerine işaret etmektedir. Yapılar üzerine konulan kitabe ve usta monogramları ise bu eserlerin Türk Sanat'ına olan aidiyetlerinin kalıcı belgeleri olmuşlardır⁷⁶.

3.5. Selçuklular Döneminde Kültür ve Medeniyet

Müslüman Türkler'e Anadolu kapılarını açan Malazgird zaferinin hemen arkasından, Saltuk Oğulları beyliğine merkezlik yapmaya başlayan Erzurum, 120 yıllık bu dönemin peşinden Erzurum Selçuklu beyliğinin başşehri oldu ve bu konumunu yaklaşık 30 yıl devam ettirdi⁷⁷. Bunun üzerine Moğol işgaline kadar geçen (1230 – 1242) 12 yıllık süreyi ekleyince şehrin yabancı saldırılarından emin olduğu yaklaşık 150 yıllık barış ve huzur dönemini sürdürdüğünü görüyoruz. İran, Kafkasya, Mezopotamya ve batı Anadolu'dan geçen yolların kendisinde düğümlendiği bu şehir, tarihinin her döneminde stratejik ve ticari yönüyle öne çıkmış söz konusu barış devresinde ise çok zengin ve gelişmiş bir ticaret merkezi haline gelmişti. Moğol işgalinin üzerinden çok geçmeden yıkım şokunu atlatan Erzurum, Türkiye sultanına bağlı güzel bir şehir idi⁷⁸.

Saltuklular ve Selçuklular zamanında Türk- İslam medeniyeti sınırlarına katılarak Türkistan'dan Akdeniz ve Karadeniz'e uzanan ticaret yollarının kavşağında yeni gelişme imkanlarına kavuşan Erzurum, Moğol dönemiyle Paris'ten Pekin'e uzanan uçsuz bucaksız yeni ticari coğrafyanın sunduğu zenginliklerle kat kat gelişimini arttırdı. Aynı zamanda Selçuklular zamanında Erzurum şehri, önemli kültür merkezlerinden biri haline gelmişti.

3.5.1. Selçuklular Zamanında Ticari ve Ekonomik Hayat

O dönemde Erzurum ticaret itibarı ile Asya'nın en önemli şehirlerinden biriydi. İran ile Hindistan'ın başlıca ticaret yollarının birinin üzerinde olması sebebiyle şehrin ticari önemi bir kat daha artmıştır. Zaten 11. asırda Erzurum, İran'dan, Hint'den ve

⁷⁶ Ali Öncül, *a.g.e.*,s.425.

⁷⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanı ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 2003, s.193.S

⁷⁸ Osman Turan, *a.g.e.*,s.90.

bütün Asya'dan Trabzon şehirlerine ve Bizans İmparatorluğuna getirilen eşyanın anbarı durumuna gelmişti.

Tebriz'den, Erzurum'a gidip gelen kervanların ardı, arkası kesilmez bir halde tüccar eşyası taşırlardı. Selçukluların, Erzurum'da yaptırıldıkları büyük kervansaraylara hergün dolup boşalan Hint, İran eşyaları, Anadolu şehirlerine, Sinop, Alaiye vasıtasıyla dışarıya sevk edilirdi.

Bu hususta Bağdat ile Erzurum sanki adeta birbirleri ile rekabet ediyorlardı. Bu hususta Bağdat, Hülagü Han tarafından zapt edilip tahribe uğradıktan sonra bu transit ticaret büsbütün Tebriz, Erzurum ve Trabzon şehirlerine kalmıştı.

Selçuklular zamanında Erzurum çok büyümüş, ticaret merkezi oluşu yüzünden buraya birçok halk toplanmıştı. Bu tarihlerde yani on üçüncü asırda şehir garpten şarka doğru uzanmış ve bugün büsbütün şehrin uzağında olan Damgacıların biraz daha ilerisinden, Kiremitlik tabyası eteğine kadar kaplanmıştı⁷⁹.

Erzurum'da yerleşip ticaret yapan Kazvinli Emir Şemseddin Ömer bu şehirde geçen Hayatının başlangıcını hikaye ederken onun hakkında mühim bir tasvir yapar; ‘ Hadiselerin tesiri ile kadim vatanımı terk edip ticarete başladım. Erzen-ur Rum ‘a gelince türlü nimetlerle dolu ve süslü bir şehir olduğunu gördüm ve cennette benzeyen bu şehirde oturmaya karar verdim burada bir ev satın alıp bir müddet bu hoş şehri kendime vatan yaptım ve muradıma uygun günler geçirdim. Mal, kumaş ve birçok servetlere kavuştum. Nihayet Türkistan seferine çıkıp çok mücevherat ve çeşitli inciler elde ettim der ve böylece Selçuklular devrinde ve 1236 yılından önce Erzurum hakkında kendi müşahade ve duygularını bize nakleder.

Erzurum henüz Alaaddin Keykubat'ın eline geçmediği bir zamanda 1230 senesinden önce şehir ve bölgeden bahseden Yakut bunu şehirde müstakil bir hükümdarın oturduğunu geniş vilayete ve nahiyeleri çok hayratı bulunduğunu sahibinin adil ve iyi bir insan olup halka güzel muamele ettiğini söyler. Fakat ahalinin dini yasakları aşarak içki içtiğini ve bundan sıkıntı duymadıklarını ilave eder. 13. asrın ortasında Moğolistan ve Çin'e seyahat eden Marco polo Erzurum'un büyük olduğunu ve Trabzon-Tebriz yolu üzerinde bulunan Bayburтта mühim gümüş madenlerinin mevcudiyetini belirtir. Erzurum'da otlakların çok olması yüzünden Tatarların yazın

⁷⁹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s.93.

burada kaldıklarını fakat şiddetli soğukları yüzünden de kışın çekidüklerinden bahseder⁸⁰.

Avrupalı seyyah Odoric, 1318 senesinde Trabzon'dan Tebriz'e giderken Erzurum'a uğramış ve bu şehrin çok büyük, zengin ve güzel olduğunu Tatarlar tahrip etmese daha mamur ve iyi kalacağını ifade eder. Ona göre Erzurum'da bütün gıda maddeleri çok bol bulunmakta fakat soğuk iklimi dolayısıyla meyve ve şaraba rastlanmamaktadır.

Erzurum'a uğrayan İbni batuta şehrin çok büyük olduğunu fakat iki Türkmen taifesi arasında harabe haline geldiğini Anadolu'nun bütün şehir ve kasabalarında olduğu gibi burada da Ahi teşkilatının bulunduğunu ve kendisinin Ahı Tuman zaviyesinde misafir kaldığını yazar Seyyah burada birbiri ile mücadele eden ve Erzurum'un harap olmasına sebebiyet veren iki Türkmen yaifesi kaydı ile Akkoyunlu ve Kara koyunlu ulusları arasındaki mücadeleleri kaseder.

Saltuk ili zengin otlakları ve hayvancılıkta çok gelişmiş her zaman olduğu gibi bu devirde de hayvanlarını ve mahsullerini komşu ülkelere ihraç etmişti. Büyük bir kervana katılan bir tacir 1226 sensinde Erzurum'dan Tebriz'e 20 000 koyun sevketmiştir. Fakat Moğol istilası önünde Azerbaycan ve Saltuk ili göçebeler ile dolmuş ve asayiş bozulmuştu. Bu sebeple bu kervan yolu Oguzların Yıva boyu tarafından basılmış bütün malları ile birlikte 20. 000 koyun da almıştı. El- Ömeri Anadolu'da hayvan bolluğundan ve ucuzluktan bahsederken İran, Irak ve Suriye ye kasaplık hayvanların bu ülkeden celbedildiğini kaydederki mühim miktarının Saltuk- ilinden sevk edildiği anlaşılıyor⁸¹.

Erzurum Akdeniz limanlarından ve Suriye'den hareket edip Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan'dan gelip Azerbaycan'a, İran'a varan veya Türkistan'dan Erzurum'a erişip aynı yoldan Akdeniz veya Trabzon limanlarına giden büyük kervan yolunun üzerinde çok mühim bir merkez idi. İlhanlılar Tebriz'i paytaht yapınca bu yolun ehemmiyeti ve Erzurum'un inkişafı daha da arttı. 13. asrın coğrafyacısı İbn Said el-Mağribi Andolu'yu batı doğu yönünde kesen bu kervan yolunun faaliyeti üzerinde dururken yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak için pek çok kervansaray bulunduğunu

⁸⁰ Mehmet Vural, *Erzurum*, Erzurum, 1993, s.72.

⁸¹ Ersal Yavi, *a.g.e.*, s.32.

sadece Kayseri- Sivas arasında yirmi dört han bulunduğunu, Erzincan ve Erzurum yolunun arası ise hep sulak, otlar ve ekili tarlalar kenarından geçtiğini söyler. Hatta tüccarların mallarını arabalarla Konya- Tebriz arasında naklettiklerini de ilave eder ki, bu son beyanın bu uzak ve arızalı mesafelerde, bu tür nakliyata tamamen müsaid olduğunu teyid ve kabul etmek zordur⁸².

Selçuklular, Saltuklular ve İlhanlılar bu milletler arası yolun inkişafı ve emniyeti için her şeyi yapmışlardır.

3.5.2. Selçuklular'da İlim

11. asrın sonları ile 14. asrın ortasına kadar Erzurum'da, birçok medrese ve mescitler yapılmış her medreseye devam eden talebenin yemekleri vakıf tarafından temin edildiğinden dolayı fakirlerin de okumaları mümkün olmuştu.

Bu medreselerde, ilmin verimini arttırmak için, büyük medreselerde kütüphaneler kurulmuştu. Kütüphanelerdeki, kitaplar, Erzurum'un istilaya uğraması ile, gerçi bir kısım kitaplar zayi olmuş ise de, Osmanlılara şehrin geçmesinden sonra paşaların ve halkın büyüklerinden bazıları şehirde cami ve medrese yaptırırken, 13 ve 14. asırlarda Selçuklular ve İlhanilerin medreselere vakfetmiş oldukları kütüphanelerdeki, kitapların bir çoğunun yeni yapılan medrese kütüphanelerine vakfetmişlerdir⁸³.

Gerek Selçuklulardan kalma gerekse Osmanlı zamanında yazılmış binlerce kitap büyük harpten önce bu kütüphanelerde saklıydı. Alaaddin Keykubat'ın evladına vakfiyesi mesruta kıldığı Sultaniye medresesinde, çok eski kitapların bulunduğunu bilmekteyiz. Bu kütüphanenin bulunduğu medrese daha Erzurum düşmeden önce yıktırıldığından kimin eline geçtiği net olarak bilinmemektedir.

13 ve 14. asırlarda, Erzurum'da medrese ve kütüphanelerin çokluğu yüzünden birçok ilim adamlarının yetişmiş olduğundan şüphe yoktur. Zamanın üniversitesi derecesinde olan Hatuniye, Yakutiye, Ahmediye, Sultaniye medreselerinde tıp, tasavvuf gibi müsbet ve akli bilgilerin okunduğunu, medreselerde yazılmış bu kitapları gören zatların ifadeleriyle sabittir⁸⁴.

⁸² a.g.e., s.37.

⁸³ Osman Turan, a.g.e., s.86.

⁸⁴ Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s.17.

O asırlarda, edebi ve ilmi dil olan Arapçayı bütün denileceke kadar Türk uleması kullanıp yazdıkları halde Mustafa Darir'in Türkçe'ye revaç vermek için bu maruf eserleri öz dilimize çevirmiştir. Bunlar gösteriyor ki, Mustafa Darir koyu bir Türkçe olmakla beraber Türk dilinin ilim dili olarak yükselmesine ve inkişafına çalışmıştır⁸⁵.

3.5.3.Erzurum ve Çevresinde Selçuklulara Ait Yapılar

3.5.3.1.Çifte Minare (Hundi Hatun Medresesi)

Selçuk mimarisinin en güzel eserlerinden biri olan, bu medrese Erzurum iç kale surları içindedir. Şimdiki halde şehrin ortasında tesadüf etmektedir. Medresenin şark tarafındaki duvarı ikinci suru teşkil etmekte kule veyahut hisariçe medresenin bahçesindeki üstü kubbeli avlunun penceresini kapamıştır. Yanlı şarki Anadolu'da değil Anadolu şehirlerinde, bu büyüklükte Selçuk medresesi yoktur.

Selçuk abideleri içinde başta gelen bu medrese, hem mimari bakımından ve hemde orta zaman Türk ilim müesseselerinin büyüklerinden olması itibari ile, binanın her cihetten tetkil edilmeye ve üzerinde durup uğraşmaya değeri vardır.

Selçuk mimarisinin, şaheseri olan bu binanın varlığıla, Türk kültürünün orta zamanda vasıl olduğu kemali bir taraftan gösterirken, diğer taraftan binanın Osmanlı imparatorluğunun tevakkuf devrinden batıncaya kadar uğradığı ihmal ve cehalet yüzünden harabiyetini göstermektedir⁸⁶.

Cumhuriyet hükümetimiz milli eserlerimizi korumak hususunda almış olduğu güzel tedbirler sayesinde bu bina tamir görmeye başladı; bu yüzden daha asırlarca, Türk nesline ecdadımızın vasıl olduğu medeniyet ve kültürünün muhteşem kudretini hatırlatan bir abide olarak kalacaktır⁸⁷.

Çifte minarenin cephesi bir takım nukuş ve tezyini hatlarla süslemiş, Selçuk armasını temsil eden bir çerçeve ile çevrilmiş bulunan mihrabın içinde, iki ejderhanının kuruklarının ucunda, ağzı yukarıya doğru açılmış bir hilalden çıkan yaprak dallarının ortasında çifte kartal mahkuktur.

⁸⁵ Beygu, A. Şerif, *Erzurum*, İstanbul, 1936, s. 130

⁸⁶ Hakkı Önkal, *a.g.e.*, s.26.

⁸⁷ Haşim Karpuz, *Erzurum'da Türk İslam Yapıları*, Ankara 1971, s. 36.

Kapının her iki tarafında işlemeli mihrabın üstü dar bir kemer çerçevesi içinde, içeri doğru istelaktitlerle süslenmiş, kapının üstü, işlenmiş kesme taşlarla hasıl olan hendesi eşkalde, istelaktitlerden ibarettir.

Minareler kaideden itibaren tepesine kadar 26 m'dir; minarelerin dibinde kiremti üzerinde, mavi çinilerle son derece süslü daire içinde (*Allah, Muhammed ve çihari yari güzünün isimleri*) mahkuktur. Minareler, üstüvane şeklinde olup bütün sathı 16'şar yarım üstüvane ile mücehhes, bunların bitişik yerleri müselles şeklinde çini ile kabartma çizgilerle tezyin edilmiştir.

Minarelerin birisinin, sathı ma'in şeklinde, mavi çinilerle, diğeri muvazi çinilerle süslenmiştir. Her iki minarenin tezyinatı birbirine farklıdır ki bu da Türklerin mimari tezyinata muayyen bir ölçü ve örneğin tesiri altında kalmayıp daimi surette tenevvü eden incelik ve zevkin seyrini takip ettiklerinden ileri gelmektedir.

Çifte minarenin, cephe motifi o kadar zevk inceliği ile yapılmıştır ki, bunun muhteşem görünüşünü insanın zevk ve dikkatini daime surette tesir eder ve çeker.

Kapıdan içeri girildikte dört metreden fazla üstü kemerle örtülü aralıktan çıkıldıkta bahçe başlar; bu aralıkta karşılıklı ikişer basamakla çıkılan, iki küçük oda mevcuttur.

36 metre uzunluğunda ve 20 metre eninde bulunan bahçede dar kemerlerin istinat ettiği ve sütunların teşkil ettiği revaklara medrese kapıları açılır.

Bahçenin sonunda evvelce 16, 10 metre uzunluğunda sivri kemerle örtülü olan mescidin avlusu başlar ki şimdi ki halde bunun üstü yıkılmış yalnız birer parçası görünmektedir.

Bahçede ki sütunların sayısı 14 ve üstteki sütunlar 8'dir; alttaki sütunların uzunluğu 2, 35; muhitleri 2, 50'dir. Kemerlerin arası 2, 87'dir. Bu revaklara açılan medrese kapılarının yüksekliği 1, 60;eni 0, 85'dir.

19 aşağıda, 18 yukarıda olmak üzere 37 medrese vardır.

Bahçede karşılıklı olarak 2 geniş kemerli methal vardır ki bunların kubbeleri kalın halat şeklinde burmalı hatların imtizacından hasıl olan gayet güzel ve son derece hendesi eşkalin terkiibinden meydana gelmiştir. Metallerin, pencerelerin kenarlarında

Kur'an ayetleri hak edilmiştir ki bunların bir kısmı kazılmıştır. Okunabilen ayetlerden silinmiştir⁸⁸.

Diğer pencerede bahçenin sonunda iki taraflı merdivenle çıkılır mescidin kapısı gözüktür, içeri girildikte mermer ile çevrilmiş köşeli ve üstü yarım kubbeli asıl mihraptan başka, diğer köşeleri mihrap gibi, etrafı kabartma zarif çizgilerle süslenmiştir. Kubbenin ortasında iki veya üç halkadan ibaret mermer zincir asılmıştır. Bu mescidin altı boş, hendesi şekil gösteren kubbeli bir mezardır. Yakında yapıldığı anlaşılan mezar çimento ile yapılmıştır, mermerden kırık bir yazı parçasıda bu mezarın üzerine yerleştirilmiştir. Bu yazı parçası iki üç kelimeden ibaret olduğundan neye ait olduğu anlaşılmamıştır. Mescidin dışarısı da içerisi de gibi tezyinatlıdır. Mescidin yanında yapılan sondajla toprak altından kesme taştan yapılmış işlemeli taşların çıkması gösteriyor ki mescitle beraber yapılmış başka bir binanın mevcudiyeti anlaşılmaktadır⁸⁹.

Medrese bahçesi ile, mescide çok sonradan eklenmiş kaynatma duvar enkazı görünmektedir. Mescidin yakınında bulunan çeşmenin önünde kaynatma bir duvarın yer ile beraber olan temelin hala görünmekte ve bundan anlaşılıyor ki mescidin yanında ve yakınında bir takım binalar mevcutmuş. Kalın toprak tabakası ile örtülü bulunan binanın çevresi eğer kazılırsa o zamandan kalma binaların işlemeli taşları, daha diğer şeylerin çıkacağı muhtemeldir. Çifte minare 1827-28 senelerine kadar kitabelerile, mescidin altında bulunan mezar taşlar, türbenin kapısı yapıldığından beri duruyormuş. fakat o seneler de Rusların, Erzurum'u general Baskeviç kumandasında almaları üzerine, bina ile beraber ve daha bir çok türbe ve mezarlar mescitleri bir kısmı tahribata uğramıştır. Rusların hiç şüphesiz kendiliğinden bu dini eserlere el uzatmak akıllarından belki geçmezdi. Fakat Ermeniler Fransa İnkılabı ve Balkan ihtilalleri ile istiklal kazanmak peşine düştüklerinden asırlarca refah ve saadet içinde yaşadıkları bu toprakların sahibi olan Türklere ve onların eserlerine tecavüz etmeye başladılar. Ermeniler çar aleksandri halaskar bir imparator olarak takdis ettiler. Rus askerlerinin Erzurum'a girişlerinde onları çılgınca bir meseretle karşıladılar. Harp devam ettiği müddetçe casusluk ettiler. Türklere karşı kin ve intikamlarının almak için Ruslara, Türkler aleyhinde korkunç propagandalarda bulundular. İşte o birinci işgal tarihinde Erzurum'da bulunan binaların, böylece vahşi bir intikamın tesiri altında tahribine giriştiler.

⁸⁸ Hakkı Önkal, *a.g.e.*, s.34.

⁸⁹ *a.g.e.*, s.34.

Erzurum'un birinci işgalinde çektiği ıstırapı Erzurumlu şair Natukinin feryadından anlaşılmaktadır. İşte bu işgal esnasında çifte minarenin kitabesi, mezar kapısı gibi şeyler sökülüp kısmen tahrip edilmiş ve bir kısmı da Rusya'ya nakledilmiştir.

Çifte minarenin bu tahribata uğraması yüzünden binanın hangi tarihte yapıldığına dair muhtelif iddialara yol açmıştır. İbrikyan adında bir Ermeni'nin bu havalı ve diğer yerlerimize ait yazdığı tarih, coğrafya lügat kitabında çifte minarenin yapılış tarihini (962)gösteriyor ki hicri (351)senesine tekabül eder. (Karl Riter 11, asırda yapıldığına ihtimal vermektedir). Buda hicri 392'den 597 seneyi miladi on birinci asrın başından sonuna kadar tekabül eder.

Profesör *Bahman*'da minarelerin on dördüncü asırda yapıldığına ihtimal vermektedir ki bu da hicri yedi yüz den, sekiz yüz e kadar dayanır. *Bahman* Erzurum'a geldiğinde *Narsis Serkisyan* adında bir Ermeni'nin defterinden çifte minarenin kitabesini yazmış ve binanın tarihini (351)hicri senesi olarak göstermiştir. Bu kitabenin aynı *Jurnal Azyatik* de mevcuttur. O da (351)hicri senesini kaydetmiştir⁹⁰.

Van Behrem korpusta (651) senei hicrisini kitabede göstermiştir. Bu kitabenin manasına gelince (Ey Allahın kulları bu makama bakınız ve cevabımızı dinleyiniz ki sultan melik hanın zamanı hükümetinde, haarzeme giderken bu şehir geldim, yerleştim, hoş vakit geçirdim. Namımın yaşaması için medrese, mescit hayrat için yaptırđım. Bu binanın harap olmasına mani olmak için yedi dükkanın icarı ile şehrin etrafındaki sultana ait arazinin öşrünü her sene binaya harç etsinler. Bu medreseye alim ve fazıl olan faha meddinin müderris tayin ettim. Buna üç kariyenin hasılatı olan 3000 akçeyi teslim etsinler ve bana dua etsinler, bu binanın tamirine her kim gayrette bulunursa Allah ona rahmet etsin ve eğer her kim harabiyetine çalışırsa Allah onu mehvü perişan etsin. Bu bina tarihi hicretin üç yüz elli bir sensinde yapılmıştır.) Bu kitabe hakikata yakın olarak denilebilir ki Rusların Erzurum'u ilk işgallerinde Ermeni tarihçisi *İnciciyan* Ruslarla beraber şehir girmiş olduğundan bunun bu kitabeyi yazmış olmasıdır. Çünkü müsteşrikler bu şehre ait malümatı bunun tarihinden iktibas sureti ile almışlardır: (1840-1850 senelerinde Erzurum İngiliz Konsoloshanesi tercümanı tarafından Profesör *Koşeye* verilmiş küfi kitabede bina ve medrese 351 hicri ve miladi 962 senelerinde, melikhanın hilafeti zamanında adı meçhul bir hayrat sahibi tarafından yapılmış; kitabe

⁹⁰Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.* s.65.

iki kısımdan ibaret olup biri, bir kulede diğeri de diğerkulede bulunmuş olduğunu)yazmaktadır.

Linch bu rivayeti yazdıktan sonra diyor ki: (Ben binada hiçbir küfi kitabe eseri görmediğim gibi malüm olan seleflerimin hiç birisi de böyle bir kitabeden bahsetmiyor) demektedir.

Linch binanın 13. asırda, *Bahman* 14. asırda yapıldığını, *Hamilton* adında bir İngiliz seyyahı ise *Ani* de gördüğü bir ermeni kilisesinin, çifte minareye benzeterek bununda Ermenilere ait bir kilise olduğunu iddia ile, on birinci asırda yapıldığına kanaat etmiştir⁹¹. *Essimit*, adında diğerk bir seyyah da çifte minarenin, bizantin mimari tarzında yapılmış olduğunu ileri sürerek, Bizans imparatorlarından kaldığını söylemiştir⁹².

Ahmet Tevhit Van, *Bahremın* korposundan çifte minare hakkındaki gördüğü malümatta, binanın 651 hicri senesinde yapıldığını söylemektedir.

Çifte minarenin yapılış tarihi hakkında ihtilafa düştükleri gibi, binaya yaptıran hüviyeti hakkında malümat vermedikleri gibi mensup olduğu milliyeti hakkında izahat verilmemiş, bazıları Ermeni, Rum, Acem, mimarisine ait olduğunu söylemek gibi taassup ve fikir dalaletine sapmışlardır

Çifte minare, birinci *Keyhusrevın* oğlu, büyük *Alaaddin keykubatın* kızı *Hundi Hatun* tarafından yapılmıştır ki eski kayıtlarda böyledir:

Bu kayıtla, çifte minarenin hangi devrede ve kimin tarafından yapıldığı belli olmuş, bunun haricinde yürütülen mutalaat, malümatı esasından yıkmıştır; bu sayede büyük binanın mimari, tarihi kıymeti bu vesika ile bir kat daha ehemmiyet kazanmıştır. *Alaaddin Keykubadın* kızı *Hundi* ad olmaktan ziyade Selçuk saraylarında kadınlara verilen bir unvandan başka bir şey değildir.

Hundi Hatunun, Erzurum da ki mescit ve medresesine vakfettiği zengin malikaneye bakılırsa Erzurum da uzun müddet yaşadığı, aynı zaman da mescidin altında sureti mahsusada yaptırdığı türbenin metanet ve sağlamlığı da gösteriyor ki *Hundi Hatun* Erzurum da ölmüştür. Türbedeki sandukalar Rusların ilk Erzurum'u işgallerinde tahribata uğramış olduğu yukarıda zikr edilmişti. Son olarak diyebiliriz ki Kayseri ve

⁹² a.g.e.,s. 82.

Tokat da ki binaları yaptıran *Hundi hatun* ile, Erzurum da ki Çifte Minareyi yaptıran *Hundi hatunun* bir şahıs olduğunu iddia edecek vesika olmadığından, bahusus Kayseri’de ki tarihsiz mezar kitabesinde meydana olduğundan eldeki vesikaya göre Erzurum da ki çifte minareyi yaptıran *Hundi Hatun, Alaaddin Kaykubadın* kızıdır diye kabul etmemiz doğrudur⁹³.

Çifte minarenin şark duvarı ikinci surun duvarı olarak kullanılmış ve hatta bir de kuyle ilave edilerek penceresini kapamıştır. Bu kule ile diğer kuleler arasında mimari bir ayrılık olmadığından ve eskilik itibari ile de bir olduğundan kuvvetle tahmin edilebilir ki bina yapıldıktan bir müddet sonra bu kule, sur yapılmıştır. Çifte minare, bu ikinci sur ve kulelerinden daha evvel yapılmış olduğuna şüphe götürmez bir hakikattir. Çifte minarenin yapılış tarihini (H:651) senesi, olması daha ziyade muvafık düşmektedir. *Alaaddin Keykubad* (H:634) senesinde ölmüş olduğundan kızının da (H:651) senesin de sağ kalması ve binayı yaptırmış olması mümkün görülmektedir. z

Zaten *Ahmet Tevhid* de *Vanberham* e istinaden çifte minarenin (H:651) de yapıldığını ifade etmektedir. Ermenilerin ve *Jurnal Azyetikin* (H:351) senesi olarak gösterdikleri tarih kendiliğinden düşmüş olur. Çünkü vesikada sultan *Alaaddin Kaykubadın* kızı *Hundi Hatun* tarafından yapıldığını bildirmekte olduğundan (H:351)senesinde ise daha İran Selçukilerinin Anadolu’ya gelmediği zamana tesadüf etmektedir.

Çifte minare, dördüncü *Sultan Murat*, harabiyete yüz tutan bu binayı tophane haline getirmek için tamirine başlamış ve nitelim binanın kümbede bitişik şarka bakan duvarlarında, tamir ve ilave olarak yapılmış dıvar parçaları görülmektedir.

(*Karl Rite*, 1837 de çifte minareler de top döktürmek için tesisat yapıldığını yazmaktadır. Gerek bu alman Coğrafyacı ve Tarihçisinin gerek *Evliyanın* ifadelerini gerçek kılan elde ettiğim bir vesika ile de sabit olduğundan dolayı çifte minarenin harabiyete yüz tutmasına bu işlerinde tesiri olmuştur. Çifte minare Sultan Murat’dan sonra medrese ve mescit olmaktan çıkmıştır. Şartı vakıf mucibinde müderistler başka medreselerde ders okutarak vakıf hasılatından tahsisatlarını almışlardır. Gerek türbenin kapısı ve sandukalar, gerek mescidin tavanından asılı olan mermer zinciri yukarıda yazıldığı gibi 1827 de Rusların, Erzurum’u ilk işgallerinde söküp götürmüşlerdir.

⁹³ a. g. e., s.84.

Osmanlılar medreselerin büyük, küçük odalarını dökümhane haline koymuşlar 1263 hicri senesinden sonra malzemeyi, İstanbul'a kaldırmışlardır⁹⁴.

Hundi Hatunun, çifte minare vakfettiği köylerden biri olan *kanın* 1161 hicri:tarihinde, birinci *Mahmut* tarafından, Erzurum valisi yazıcı zade *İbrahim Paşaya*, malikane olarak verilmesi üzerine Çifte Minare mütevellisi ile, *İbrahim paşa* arasında şeri mahkemede uzun, uzadıya dava açılmış, neticede, *İbrahim Paşa Hundi Hatunun* çifte minareye vakfettiği *kan* köyünü, kendisinin, Erzurum da, çifte hamam mahallesinde yaptırdığı camii, medrese ve kütüphaneye vakfetmiştir. Yine bu tarihte, bu gibi eski binalara vakfedilen köylerin varidatını *havai timar*, *divani timar* namı altında çeşit çeşit maddeler ilave edilerek köyün varidatı, vakıf binaya pek az bakılmış mütebakisi, timar sahibi sipahilere terk edilmiştir. Bu sipahiler de Osmanlı askeri teşkilatı çökmeğe yüz tuttuğu tarihten sonra birer derebeyi mahiyetine alınarak, köy ağaları şeklini almıştır ki köylü bunların elinde esir gibi yaşamıştır.

Hundi hatun vakfettiği *kan* köyüne, vakfın mütevellisi, medreselere ait olacağı varidat onda bire düşmüştür, dokuzu timar sahibine, nihayet *İbrahim paşa*, *kanı* malikane olarak vakfine ferman ile mal ettikten sonra artık köy büsbütün çifte minarenin vakfından çıkmıştır. *Birinci Mahmut'un* 1163 hicri tarihli fermanı, *kan* köyünün varidatı evvelce kimlere taksim edildiği ve sonra dan *İbrahim paşa* bütün olarak verilmesini bildirmektedir. Bu ferman Erzurum reisülküttabı, *Abdullah Naileye* göndermiştir⁹⁵.

3.5.3.2. SULTANİYE MEDRESESİ

Şimdiki Belediye bahçesinin yeridir. Bu bina büyük harbe kadar, harap bir halde duruyordu. Harp içinde yıkırıldı, on yedi medreseyi haviidi. Bu odaların kapıları genişçe bir bahçeye açılırdı. *Tarihçei Erzurum'da*, *kadızedede* vakfında medresenin kimler tarafından yapıldığına dair bir kayıt yok ise de, Ya *Sultan Alaaddin* medresei yaptırarak evlatlarına vakfetmiştir. Yahut da Sultanın evlatları medreseyi yaptırmıştır. Burada en ziyade birinci şık kabul edilebilir. Çünkü medrese Sultani adının verilmesinden anlaşılıyor ki sultan Alaaddin Keykubat yaptırmıştır.

⁹⁴ Orhan Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu*, İstanbul 1979, s.71.

⁹⁵ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*, s.356.

Hüseyn defterinde medrese Sultaniye ve Ahmediye namlarını vermişse de *Ahmediye medresesi* başkadır. *Sultaniye medresesi* bütün kuyudatta bu adla anılmaktadır.

Bu kayıttan sultaniye medresinden türbenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü *Zaviye* kaydı vardır. Tarihçede bu medresede kubbeli bir mescitten bahsedilmektedir. Bu olsa, olsa zaviyeden başka bir şey değildir. Hülasa Sultaniye medresesi *Alaaddin Keykubadın* yaptırdığı bir medresedir. Zengin olan vakıflarının mütevelliler ve müderrisler zimmetlerine geçirerek mülkiyete kalbetmişler, yalnız *Evreni* köyü tanzimattan sonra bu da hükümete geçerek, bu köyün ağaçları iltizam suretile satılmış, alınan para ise ancak müderrislere kifayet ettiğiinden, medrese tamir edilmemiş nihayet yıktırılmıştır. Bu medresenin zengin bir kütüphanesinin mevcut olduğunu işitip görenler söylemektedir.

3.5.3.3.ZAVİYELER

Rabia hatun, Hasan Basri mahallesinde, evler içinde, üstü yıkılmış yalnız duvarları durmaktadır. Kayıtlarda buna ait hiç bir şey göremedim. Halk arasında, *Rabia hatun* namıyla anılmaktadır. Kümbetin taşları ve tezyinatı, çifte minarenin bir kısım tezyinatına benzemekte olduğundan bunun yapılışı, çifte minarenin yapıldığı zamana tesadüf ettiğine şüphe yoktur. Selçukilerden meşhur bir kadın olduğu da kümbetten anlaşılmaktadır. *Karahunge*—(Hunge)talihli ve uğurlu manasındadır. Bu zaviyenin yeri halk arasında anılan Kel Kümbettir. Bu da yıkılmıştır. Hasan Basri zaviyesi ile bu *Karahunge* zaviyesi arazisinin birbirine hudut olduğu ince yazıda görülen bir istida ile Kel kümbettin, *Karahunge* olduğu anlaşılmıştır. Buna ait daha başka bir kayıt bulunamadı⁹⁶.

Hasan Basri, bu nam ile anılan mahallenin güneyindeki mezarlıktadır. Bunun da türbesi yıkılmıştır.

3.5.3.4.EBU İSHAK KAZRUNİ TÜRBESİ

Mezarı ikinci surun tarassut kulesindedir. Evliyaya göre bu zat (352 Hicri) senesinde dünyaya gelmiştir. Menazirulavalimde ise, meşhur Ebi İshak Kazruni

⁹⁶ a. g. e.,s.420.

değildir. Şu halde bunun birinci Ebu İshak olduğunu kabul etmemiz lazım gerekir. On üçüncü asırda Selçukiler zamanında yapılan sur kulelerin birinde medfundur⁹⁷.

Çifte minaredeki duvarın şarkısı sur olarak kullanıldığı gibi bir de kule yapmıştır. Bu kule Ebu İshakın mezarı olan kulenin eşidir. Mezarı yanında bulunan Şehit Murtaza, Dişlenk Hüseyin paşaların mezarı vardır.

Ebu İshakın vakfı çoktan beri bakımsızlıktan harap olduğu anlaşılır. Bu türbeden başka Cumhuriyet caddesindeki kumbetin kime ait olduğu vesaike göre anlaşılmadı ise halk buna Cimcime sultanın türbesi olduğunu rivayet etmektedirler. Tarihe geçmeyen Erzurum Ermenilerinden olduğu zannedilir.

Yine bu cadde önünde dükkanların kapadığı yerde yalnız bir mihrabından başka bir şeyi kalmıyan bir mescidin eseri görülmektedir. Mihrabın yapılışı on üçüncü asırdan kalma olduğunu göstermektedir.

İsmet paşa mektebi karşısında Kabe Mescit namı verilen eski bina vardır ki buda mezkur asrın içinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Bundan başka sokak içinde Akmescit vardır ki Lala Mustafa Paşa meydanlığından kaleye giden yolu kapamıştır. Bunun da her tarafı harap olmuş ortadan kalkmış, yalnız kaynatma temel duvarları ile mihrap başlığı görünmektedir⁹⁸.

Evliyanın yazdığı Ulu Camii İmamı Aziz Efendi, Zeynebi efendi, Sultan Kasım bin sultan Mahmut Gaznevi yanında hemşiresi Firuze Hanım, La'li paşa, Külhani Ahmet Dede gibi eski adamların mezarlarını saymaktadır.

Hüseyini'nin defterinde yazılı olan Akşeyh, Kılıç Derviş, Burhan, Hüseyin Şeyh, Şaban Şeyh, Hacı Erkek, Şeyh Nureddin gibi büyük adamların türbelerinin yeri belirsizdir. Hüseyin defterinde bunların zaviyelerinin hasılatı olanları (bu sahifenin haşiyesinde numaralar ile gösterilmiştir.)diğerlerini yazmamış olduğundan varidatları olduğuna şüphe yoktur. Çünkü, defterin yazıldığı (1000 tarih hicrisinde) onun, bunun eline geçmiş olması, bu yüzden yazdırılmadığı daha ziyade hakikate uygundur. Her zaviyenin behemehal bir varidatı olması muhakkak olduğundan, bunların böyle varidatsız oluşuna imkan yoktur. Bunlarla beraber vesaike göre Erzurum da yirmi dört

⁹⁷ a. g. e., s.421.

⁹⁸ Hakkı Önkal, a.g.e., s.48.

zaviye tespit edilmiş yalnız bunlardan on üç tanesi mevcut olup diğerleri meydan da yoktur⁹⁹.

3.5.3.5.GÜMÜŞLÜ KUMBET

Kars kapısının, dışarısında yol kenarındadır. Kumbetin biçim ve şekli on üçüncü asır Selçuk mimarisi tarzındadır. Evliya Çelebi, Sultan Mahmut Gaznevinin türbesi olduğunu yazar. Halk, bu hususa ait bir şey bilmemektedir. Hüseyin defterinde bu türbeden bahsetmez. Görülen siyaket yazılı vesikadan, bu türbeden Şeyh Gıyaseddin adında bir zatın medfun olduğu anlaşılmıştır. Abdurrahman Gazi ile şeyh Gıyaseddinin zaviyedarları Esseyid Şakir ve Esseyit Ebubekir ebnatı İbrahim Esseyid İbrahim bin Abdullah ve Esseyid...Abdülaziz...Esseyid Sadullah ve Yusuf ebnatı Abdülaziz müştereki mutasariffun vekfı şerifi mezbur vakfı zaviye 1264 gayesinden...bermucubi defteri cedit...1265)cümleleri okunmaktadır.

Türbenin şeyh Gıyaseddine ait olduğuna şüphe yoktur. Çünkü Abdurrahman Gazi tarlalarının hududu bu kümbete kadar gösterilmiştir. Yine bir vesikada, her iki zaviyenin arazisi hakkında çıkan ihtilafta, Abdurrahman Gazinin, tarlalarını, şeyh Gıyaseddinin arazisinden ayırmak için Erzurum, şer'i mahkemesinin, Sultan sekisinde her iki zaviye, bekçilerinin huzuru ile arazilerin sınırlarını kesmeleri için yapılan müzakerede gümüşlü kümbetin mevkii tayin edilmiştir¹⁰⁰.

Diğer bir vesikada (Tebriz kapısı haricinde, Gıyas Dede namı diğer Köse Şeyh zaviyesinin duagu cihetine vazifei muayanne ile baberat alii mutasarıf Elhac Hafız Yusuf efendi cenabınıza kasrüyed vesana tevcih olması için deraliyyei ebedilkarara arz ve ilamolunmuş olmağla mucibince kibel şer'i enverden işbu murasele tahrir ve yedine ita olunmuştur. Bimennihi taala beratın zuhuruna değinzaviyei mezkurenin olageldiği veçhüzere öşür mahsulatını ve icaratını ahzu kapz eyleyip ahari müdahale ettirmeyip mucubi mürasele ile amil olup tarafımızı duayı heyriyeden feramuş eylememiz memüldür. Fi Cemaziyevvel 1226 Hadimi Şer'i nebi Abdulkerim Şeyhulislam)Abdulkerimin gönderdiği bu tezkere, Şeyh İbrahim Hakkının torunu Abdülazize, Gıyaseddin De-denin varidatını verdiğiine dahirdir¹⁰¹.

⁹⁹ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*, s.367.

¹⁰⁰ Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri*, Ankara 1985, s.40.

¹⁰¹ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*,s. 141.

Türbenin, zaviyei darlığı yüzünden şeyhler arasında bir sürü ihtilaf çıkmış epeyce da-va olmuş, fermanlar gelmiş, nihayet buranın zaviyedarlığına, şeyh Abdülaziz tayin edilmiştir. Tanzimat devrinde bunun aşarı iltimaza verilmek suretile doğrudan, doğruya zaviyedaralara parası verilmek usulü bulundu. (H. 1277)senesinde Gıyaseddin zaviyesinin a'şar bedeli 3000 kuruş olduğu satış pusulasından anlaşılmıştır. Ferman, beratlarda Gıyaseddin, Gazi Gıyaseddin Dede, namı diğer Köse şeyh suretinde yazılmıştır. Evliyanın sandukasını okuyup, yazdığı gümüşlü kümbette medfun olan Sultan Mahmut olmadığı vesikalardan anlaşılır.

Gazi Gıyasüddin Dedenin yalnız arazisi değil, zamanında bir çok vakıf emlaki de olduğu şu kayıttan anlaşılır:(Medinei Erzurumun bariç surunda merhum ve mağfur Habip efendi bina ve hayrat eylediği camii şerif mahallesinde Gıyasüddin aleyhür rahmetü velgufranin evkaf zeminlerinde vakbir bap havlu ilh.)satıldığına dair H. 1213 tarihli bir karardan anlaşılmaktadır ki Habip efendi mahallesi Gıyasüddin Dedenin Vakıf emlakilerle dolu imiş, sonra bunlar harap olmuş yalnız yerleri kalmıştır.

Ahalinin Gümüşlü Kümbet demesi önemlidir. Evliya kümbetin üstü gümüşle kaplı olduğunu rivayet ediyor, belki de sandukasının gümüşle kaplı olmasından kinaye olarak kümbete bu ad verilmiştir. Gerek kümbetin mimari biçimi, gerek evkafın zenginliği dolayısıyla Gazi Gıyaseddin dede Selçukiler devrinde Erzurumun pek mühim simalarından biri olduğu anlaşılır¹⁰².

3.5.3.6. ADI BELLİ OLMAYAN TÜRBE

Bu türbe Narmanlı camii yakınında, Abacı Ahmedin bahçesinde, kubbeden itibaren bir tarafı yıkılmış kümbettir. Biri tahta, ikisi taş sanduka olmak üzere üç mezar vardır.

Selçuk sandukası olan bu mezar taşı (600)senesi içinde yaşamış, Erzurum'un büyüklerinden birisine aittir. Bütün türbeler için de yalnız bunun, sandukasının saklanmış olması, bir tali eseridir denilebilir. Bu sayede şimdiye kadar ismi geçen kümbetlerin, sandukalarının bu tipte olduğuna şüphemiz kalmamıştır. Bu şekil Selçuk mezar taşları o kadar azalmıştır ki ancak böylelerine dip'e köşede tesadüf etmekteyiz¹⁰³.

¹⁰² Orhan Bayrak, *a.g.e.*,s.207.

¹⁰³ Bilge Seyidoğlu, *a.g.e.*, s.45.

Bu türbe “Dervişağa Camii’nin”karşısında, sağlam bir halde durmaktadır. Yalnız mermer kitabesi, büyük harpte, Erzurum, Rus işgali altında iken, Ermenilerin, attıkları kurşunlarla zedelenmiştir. Kümbet, iki kattır. Alt kata taş merdivenle inilir. İkinci kat zaviye yanı türbedarın dua etmesine ve namaz kılmasına mahsustur.

Bu zatın, Erzurum da emirliği, ilhani hükümdarı Ulcayto Mehmet Hudabende’nin zamanına tesadüf etmektedir. Kitabede Elemirülkebir yani büyük emir adını taşıması gösteriyor ki Erzurum da müstakil denilecek bir şekilde emarete bulunmuştur. Bunun Selçuk emirlerinden olup, İlhani hükümdarının himayesinde, Erzurum da yaşamış olduğuna ihtimal verilebilir. O asırda henüz ilhaniler Müslüman olduğundan Sadreddi’nin, Mogol ailesine mensup olduğuna hükmedilemez. Keykavus bin Bedrettin şeklinde okunan kitabesinde anlaşılır ki, Mogol adlarını andırmamaktadır. (H. 697)sensinde Selçuk hükümdarı Gıyaseddin Meust San’nin, Erzurum da basılmış sikkesinden, anlaşılıyor ki, bu hükümdar zamanın da hala Erzurum da Selçuk devletinin gölge kabilinden olsa bile nüfuzu vardı. Kitabenin tarihi H. 708 oluşuna göre Sadreddin Selçuk emirlerinden birisidir¹⁰⁴.

(Tarihçede Nusret) kitabeyi suretinde yazmıştır ki resimde görülen kitabeyi yanlış okuyup, yazdığı meydana çıkmış olur.

Bu yüzden 708’i 770 suretinde okumuş şeklinde zaptemiştir.

Kitabenin üstünde küfi yazı ile, kümbetin şimal cephesindeki küfi bir iki kelime okumamıştır.

Yakutiye, kışlasına bitişik olan bu türbe evvelce ayrı idi, kışlanın duvarları sonradan kümbete bitmiştir. Erzurum’un yaşlı ihtiyarlarından, birisi türbede gömülü olan adamın adına, Ahi Baba dediklerini ve öyle işittiğini, öz adını bilmediğini söylemiştir. İbni Batuta, Erzurum’a geldiğinde Ahi Tomanın zaviyesinin konduğunu kaydederek, bu zatın 130 yaşında olduğunu ve oğulları ile beraber hizmet eylediklerini, Erzurum’un, Irak melikine tabi olduğunu yazar ki Ali Celayiriden Büyük şeyh Hasan Irak meliki idi. Zannımca Erzurum ihtiyarlarının dedikleri Ahi baba Ahi Tomandan başka birisi değildir. Bu türbede diğerleri gibi iki kattır. İkinci kat zaviye, alt kat medfendir. Kabir taşı yoktur. Bu da diğerleri gibi tahribata uğramıştır.

¹⁰⁴ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*, s.70

3.5.3.7. SULTAN MAHMUT TEKKESİ

Lala Mustafapaşa camii'nin yakınında, şimdiki postahaneye bitişiktir. Bu binanın yalnız kapısının söveleri bize, eski bir bina olduğunu hatırlatmaktadır.

Lala Mustafapaşa vakfiyesinde böyledir. Suretinde tarif etmesine bakılırsa, tekkenin vaktile geniş olup, Camiinin şimalini çevirdiğini anlaşılır. Şimdiki halde, Camiinin garp tarafında yalnız bir hücre ile kapısı kalmıştır.

Bu tekkeyi yaptıran zatın hükümdar olduğu Sultan, ünvanından anlaşılmaktadır. Binanın diğer aksamı yıkılmış ve sonradan yapılmış olduğundan eski vaziyetini yalnız kapının üstü ve kenarları muhafaza etmektedir. Mimari tarzına bakılırsa 13 üncü asrın yapısına benzemektedir. Zaten (H 970) tarihli Lala Mustafapaşa vakfiyesinde binaya lalet etmektedir.

İlhani hükümdarı, Sultan Mahmut Gazan namına yaptırılmış olması da varidi hatıradır¹⁰⁵.

3.5.3.8. Selçuklu Dönemi Mezar Taşları

Kanuni Sultün Süleyman Erzurum'a geldiğinde mezarları ziyaret etmesinden anlaşılıyor ki Erzurum'da bir çok mezarların bulunduğu, bunların içinde yüzlercesi Selçukluların ve ondan sonraki Türk büyüklerinin mezarları bulunuyordu. Bizim günümüzde eski mezar taşlarının bulunduğu yerler Üç Kümbetler, Sığırcık, Kars kapısında ki mezarlıktır.

Üç kümbetler mezarlığında üç Selçuk sandukası vardır. Bunlardan birisini toprak altından çıkardık yazıları siliktir, diğeri de yazısı siliktir. Yanındakinin yazısı yoktur. Yazıları okunan taşlardan bu iki kitabe bize Erzurum'da mühim bir hadisenin cereyan ettiğini ve bunların öldürüldüğü anlaşılmaktadır¹⁰⁶.

Bu tarihte İlhani hükümdarı Ebu Said Bahadır hanın veziri olan Emir çoban ve oğlu Timur Taşı ortadan kaldırdıktan sonra, Anadolu ve bu meyanda Erzurum'da büyük kargaşalıklar zuhur ediyordu. Her şehirde, yerli bir takım nüfuzlu adamlar çıkarak derbeylik şeklinde icrai hükum etmeğe başlıyorlar.

¹⁰⁵ Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Erzurum 1982, s. 63.

¹⁰⁶ Zeki Başar, *Erzurum'da eski mezarlıklar ve resimli mezartaşları*, Ankara 1973, s.182

Bu sırada, Erzurum’da, Alaaddin Emir Ali namında Selçuk beylerinden olması çok muhtemel olan bu zat kendi başına şehirde hükümet sürmeğe başlıyor. Fakat Ebu Seyid Bahadırhan, Anadolu umum valisi olarak tayin ettiği, Büyük Şeyh Hasan ordusu ile gelerek, böyle müstakil şekilde yaşlayan yerli emirleri öldürerek İlhanilerin nüfuzunu kuvvetlendirmeğe çalışıyor. Gerçi, Alaaddin Emir Ali’nin hangi tarihte öldürüldüğü mezar taşında belli değilse de yanındaki Tacattin Reşitin (732)olarak okuduğum mezar taşı birbirinin benzeri olması dolayısı ile Alaaddin Emir Ali’nin, bu tarihte öldürüldüğü kabul edilebilir, çünkü İlhanilerin zayıfladığı bu zamanlarda Anadolu beyleri ardi, arası kesilmeyen isyanlarda bulunmuşlardır.

3.6. İlhanlılar Ve Eretnalılar Döneminde Kültür ve Medeniyet

İlhanlılar dönemi Erzurum’un büyük bir ticaret merkezi halini aldığı dönemler arasındadır. İlhanlı devleti kurulduktan sonra oluşan güvenlik ortamında Orta Asya’dan İran içlerine oradan da Azerbaycan yolu ile Anadolu ve Akdeniz’e inen tarihi ipek yolu yeniden işlerlik kazanmıştır. Özellikle Olcayto Sultan Mehmet Hüdabende Han zamanında Erzurum’da bir kervansaray daha yapılarak şehrin ticari önemi bir kat daha artmıştır¹⁰⁷.

Erzurum’un içinde bulunduğu refah ortamı sayesinde bir çok medeni müessesenin de kurulmasına sebep olmuştur¹⁰⁸.

Şehrin yerli ahali, zenginleri iç kalede otururlardı¹⁰⁹. Şehrin en eski binaları da burada idi. O zaman yani 12 ve 13. asırlarda buralarda hamamlar yer yer yükselen sincabi renkte, kümbetlerin mahrutu tepeleri, rengarenk çinilerle süslü, medrese ve mescitlerin cepheleri ve minareleri mermer, çini, tuğlalarla yapılmış ilginç emirlerin sarayları, işlemeli zarif çeşmeler, köprüler şehri süslemekte idi.

50 yıl kadar hüküm süren Eretnalılar ise genel itibarı ile Erzurum’da değil de daha çok Orta Anadolu’da ve Erzincan ve çevresinde imar faaliyetlerinde bulunmuştur.

¹⁰⁷ Beygu, A. Şerif, *Erzurum*, İstanbul, 1936. s.165

¹⁰⁸ Başar Zeki, *İçtimai Adetlerimiz, İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz*, Ankara 1972, s.144.

¹⁰⁹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Ankara 1990, s.312.

3.6.1.MEDRESELER

3.6.1.1. YAKUTİYE MEDRESE VE MESCİDİ

Bu nam ile anılan kışla içindedir. Evvelce medresenin yanında yeniçeri kışlası vardır. H. 1294 den 97 ye kadar bu kışla yeni baştan yapılmıştır.

Yan duvarda iki arslanın kafaları arasından, bir nebatın yaprakları, ortasında çifte kartal ve başında değirmi, nakışlı taş görünmektedir. Bunun mükabil cephesinde, kanatları gerilmiş, çifte kartal bulunmaktadır. Minare yerden, kesme taşlarla çevrilmiş, bundan sonra mavi, vişne çürüğü renginde çinili tuğlarla, zarif, hendesi şekillerle minare yükselmiştir. Portalın kuzey ve güney yüzlerinde çift başlı kartal, yaprak ve aslan kabartmaları görülmektedir. Burada Çifte Minarenin etkileri açıkça görülmektedir.

Portalın 7m. sağında ve güneybatı köşesinde, şerefeden yukarısı yıkılmış sırlı tuğla minare bulunmaktadır. Minareye kabartma kordonlarla hareketli bir görünüm verilmiştir. Minarenin bu bölümleri iç içe geçmiş geometrik motifler ve çinilerle bezenmiştir. Sol taraftaki minare tamamen yıkılmış olup yalnız kaide kısmı görülebilmektedir. Portalın iki yanında ve içerisinde duvara gömme üzerleri boş yer kalmamacasına bezenmiş sütunlar bulunmaktadır¹¹⁰.

Avlu birbirlerine kemerlerle bağlanmış dört kalın payenin taşıdığı ayna tonoz ile örtülmüştür. Avlunun sağ ve solunda karşılıklı beşik tonozlu altışar oda sıralanmıştır. Çifte Minareli Medresenin aksine burada doğu ve batı eyvanları yerine medrese odaları yapılmıştır. Bunlardan sağ köşedeki odadan aynı zamanda minareye çıkılmaktadır. Güneydeki tonozun üzerinde ise bu medreseye vakfedilmiş altı köyün ismini içeren vakfiye mermer üzerine sülüs yazı ile azılmıştır¹¹¹.

Medresenin doğu duvarına bitişik olarak bir kümbet bulunmaktadır. Yuvarlak tuğla gövdesi üzerinde üç pencere açılmış olup içten kubbe dıştan külah ile üzeri örtülüdür. Türbe içerisinde sanduka bulunmakla beraber bu türbenin kime ait olduğu bilinmemektedir. Medresenin yapımı için para veren Gazan Han ile Bulugan Hatun Tebriz'de gömülüdür. Bu bakımdan bu türbe onlara ait değildir.

¹¹⁰ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*, s.149.

¹¹¹ *a. g.e.*, s.150.

Günümüzde Yakutiye Medresesi, yörenin çeşitli etnografik eserlerinin sergilendiği Türk İslam Eserleri ve Etnografya Müzesi olarak kullanılmaktadır¹¹².

Medresenin kapısı üstünde, düz taşlar üzerinde kabartma yazılar varsa da bunların çoğu erimiştir. Medrese kapısının üstündeki kitabe:

Kitabeye göre, İlhani hükümdarlarından Ulcayto Sultan Hudabende Mehmedin zamanında karıları tarafından Cazan, Bulgan hatun, Cazan şehirli (Hoca Yakut)un namına olarak türbe ve medrese yaptırılmıştır. Filvaki kapıdan içeri girilince sol tarafta üstü mahrut şeklinde küçüktür ve göze çarpar. Fakat mezarı yoktur¹¹³. (Evvelce sökülüp harap edilmiştir)

Türbeden sonra içeri girilince genişçe bir meydanlık görülür. Bunun üstü süslü kubbelidir. 9 medrese kapısı bu meydanlığa açılmaktadır. Meydanın Cenup tarafından, genişçe bir metal vardır ki burası da mescittir. Üzerinde bir kitabe vardır.

Meali ise;

Ulcayto sultanı zamanı saltanatında Gazan, Bulgan hatun, büyük Emir, Hoca Cemalettin Yakut namına bu bina yapıldı. Medreseye (Ketivan Hirtif, Sögütlü, Sunkariç) köylerini ve Erzurum içinde büyük han, mağaza, değirmen ve maruf bir hamam vakfettik.

Hoca yakut ilhani hükümdarı (Olcayto sultan Hüdabende Mehmed) hanın büyük emirlerinden ve ulemasındadır. Bulgan Horasanı Olcaytonun karısı Argon hanım torunudur. Gazan hatun da yine sultanın karısıdır.

Cemalattin yakut, Bayburt'ta namına bir medrese yaptırmıştır ki buna Yakutiye medresesi denilmektedir.

Kayıtlara göre Sultaniye, Hatuniye medreselerinden daha çok zengin evkafa sahip olan, Yakutiyenin, Erzurum'un orta zaman tarihinde mühim bir ilim müessesesi oduğı anlaşılmaktadır¹¹⁴.

Medresenin mimari tarzı, çifte minarenin mimarisinin bir modelinden başka bir şey değildir. İlhanilerden, Gazan Mahmut'dan sonra bu devlet idaresinde ilim

¹¹² Rahmi Hüseyin Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993, s.48.

¹¹³ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s.132

¹¹⁴ Osman Turan, *a.g.e.*, s.136.

hayatında, Selçuk kültürünün hakim olduğu anlaşılır, zaten İlhaniler, İran da Azerbaycan ve Fars, Musul Selçuk atabeylerinin medeniyetine varis olmakla beraber bir taraftan da Anadolu Selçuk medeniyetinin tesiri altında kalmıştır. Bununla beraber İlhaniler artık Moğolluktan çıkmış bir Türk devleti adını almıştı. Tarihen Türk ile Moğol arasında fark pek azdır adeta bir kardeşin öz ile üveyi oluşu gibidir. Tatarla, Çinlilerin karışmasından hasıl olan Moğol ırkı medeniyette Türkler kadar ön safda bulunmamışlardır. Yakutiye medresesi 1828 senesine kadar aynı adı muhafaza etmiş bu tarihten sonra Rusların Erzurum’u işgallerinde Morkof namındaki generalin, o zaman, yeniçeri kışlası olan Yakutiye medreseleri yanındaki kışlada eğleştiğinden sonradan bu kışlaya (Morkof veyahut Morgo) denilmiştir.

3.6.1.2 AHMEDİYE MEDRESESİ

Murat Paşa camii’nin yanındadır. Medrese, Erzurum’da, İlhanilerin hüküm sürdüğü devirde yapılmıştır ki İlhan hükümdarı Ulcayto Sultan Hüdabende hanım zamanına tesadüf etmektedir. Hüseyin’in defterinde bu medreseden bahs etmemiştir.

Yalnız medreseye vakfedilen Gez köyünün adı yazılmıştır ki bu köy halkı (H:1000) tarihinde, Erzurum kalesinin burçlarını, ambarlarına ve damlarının, karlarını kürümek ve tamir etmekle mükellef tutulmuş ve diğer tekaliften affedilmiştir. Nitekim Hüseyinin defterinde böyledir; (Gez tabi Arzurum malikane vakıf medresei Ahmediye an kıbeli padişah alempenah tamami divanı timar bermucibi deftrei atik kariyei mezbure halkı Erzurum kalesin de vaki olan beylik ambarlar burçlar ve damalara lazım olan hizmetlerin uhdelerinde olup ihmal ve müsamaha etmiyeler avarızı divaniye ve tekalifi örfiyeden emin olanlar.)¹¹⁵

Bu medresenin üstü kubbeli, meydanlığı kapıları açılır. Altıncı medresenin kapısındaki kitabede:

Kitabede, alinin, peygamberden rivayet ettiği bir hadisin Ahmet namında o devrin meşhur büyüklerinden ilim seven bir zatın medrese kapısı üzerine yazdırdığı anlaşılır, bu hadisin meali (Her kim kırk hadis yazar ve hıfzederse ülema zümresine

¹¹⁵ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*,s.162.

girmiş olur) Gerçi kırk hadisi, hıfzeden, yazan alim olmaz, fakat hadislerin ravilerini ve sil silelerini tetkit ederek kırk hadis bellerse o zaman alim olur¹¹⁶.

Medrese ve mescit olan binanın minaresi çok tamir görmüştür, yalnız şerefeden yukarı kısmın tezyinatif olduğu gibi durmakta idi. Yanındaki Camii'nin sütunları kuyucu Murat paşanın yaptırdığı camii'dir. Asıl Ahmediye medresesi bunun yanında ayrıdır.

Minare(1928) senesi son baharında şiddetli bir fırtınadan yıkılmıştır. Resmi evvelce alındığından dolayı böylece mimari bir abidenin resmini olsun muhafaza edebildik. Ahmediye adı ile anılan bu medreseyi yaptıran Ahmedin babası Ali Dedesi Yusuf olduğu kitabeden anlaşılır.

Yüksek bir ilim müessesesi olarak yapılmış olan Ahmediye medresesinden yüzlerce ülema yetişmiştir.

3.6.2 AHİLİK TEŞKİLATI

Ahilerin, menşei hakkında henüz tam bilgiye sahip olmamakla birlikte 14. yüzyılda seyahat eden İbni Batuta uğradığı şehirlerde Ahi büyüklerinden ve bunların halk üzerinde kazandığı nüfus ve itibarı görüp yazmıştır. Ahilerin en ziyade siyasi bir teşekkül olmaktan ziyade içtimai bir varlık gösterdiklerini ve Ahilik bir tarikat olduğundan buraya girenler birbirlerine son derece yardım ve iyilikte bulduklarını yine seyyahın kitabından anlaşılmaktadır. Erzurum'a geldiğinde şehirde Ahi Toman adında yüz otuz yaşındaki şahsa misafir olmuş ve Erzurum meliki Irak ilinde bulunduğunu yazarken şehrin büyüklüğünü sık sık meydana gelen savaşlardan dolayı yer yer harabelerin olduğunu yazmıştır¹¹⁷.

Fütüvvetname adlı eser; bu tarikata ait merasim ve usulden bahseden, yarı mukaddes sayılan din, anane, hurafe ile karışık, orta zamanda sanat hayatının, din ve tarikat prensipleri içinde yaşadığını gösteren bu eserin tarihi büyük bir kıymeti vardır.

Fütüvvetname, Ahi Evran'ın debbahlığının nasıl başladığı, onun evliya zümresine dahil olması ve debbah esnafının bütün esnafın üstünde bulunması Ahi Evran'ın debbahların piri ve Ahi tarikatının müessesisi olması, geniş manada bu tarikatın müntesipleri ve azaları tanınması, her esnafın şakird alışı ve birbirlerine yardımları ve

¹¹⁶ Abdurrahim Şerif Beygu, *a.g.e.*, s.45.

¹¹⁷ Beygu, A. Şerif, *Erzurum*, İstanbul, 1936, s. 190

sanatlarında yaptığı işlerin tarikatın emrettiği şekilde olması, yani sanatında sahtekarlık ve hilekarlık yapanların tarikatın dergahından terkedilmiş olması ve bunun gibi birçok konuları anlatan bir usul ve rehber kitabıdır.

Bu kitaptan alınan örnekler doğrultusunda Erzurum'da Ahilik teşkilatına dair yaşantılar günümüze ışık tutmaktadır.

Ahi Evren'in, neslinden gelenler her sene Erzurum'a gelerek Ahi Evren'in Kırşehir'deki türbesindeki kuyudan bir testi su alarak, Mehdi Abbas'ın mesciti üzerinde yapılan caminin minaresine asarlar ve böylece şehirde sığırcık kuşlarının çoğalmasını ve bu yüzden Ahi Evren'in duası bereketi ile çekirge istilasına şehrin uğramamasına çalışılırdı¹¹⁸.

Ahi Evren, hulefası her sene Erzurum'a gelişinde debağlar, tekkesinde büyük bir merasim başlardı. Bütün esnaf şeyhleri tekkede ellerini öper ve dua ederler, tekkede saklı olan tarikat bayrağı çıkarılarak tekkenin kapısına asılırdı¹¹⁹.

Bu ziyaretler ve merasim bittikten sonra bütün şeyhler esnafları ile birlikte Abdurrahman Gazi'ye giderek, Sultan sekisinde, kazanlar kurulur, kuzular kesilir ve pilavlar pişerdi.

3.6.3. TÜRBELER

Ahi Baba Türbesi; Bu türbe Yakutiye kışlasına bitişik olarak yapılmıştır. Öz adı bilinmeyen bu türbede Ahi Baba diye bilinen birinin yattığı bilinmektedir. Ahi Baba Ahi Toman olduğu da söylenmektedir.

Bu türbe iki katlıdır. Alt kat medfen, ikinci kat ise zaviyedir. Kabir taşı yoktur. Kitabesi yoktur. Adı ve tarihi okunmamaktadır. İçerisinde dört sanduka vardır. Birisinin üzerinde Ayet el- Kürsi vardır

Rabia Hatun Türbesi; Rabia Hatun türbesi Hasan Basri mahallesinde, evler içinde üstü yıkılmış yalnız duvarları durmakta olup, 12 köşeli bir plan arzeder¹²⁰. Kayıtlarda bulunmayıp halk arasında Rabia Hatun namıyla anılmaktadır. Selçuklulardan meşhur bir kadın olduğu ve Çifte minarenin yapılış zamanına rastlamaktadır.

¹¹⁸Başar Zeki, *a.g.e.*, s.150.

¹¹⁹ *a.g.e.*,s. 193

¹²⁰Haşim Karpuz, *a.g.e.*,s.102.

Kümbetin cenazeliği vardır ve türbenin içinde kitablesiz sanduka vardır. Türbenin kimliği, kitabesi, tarihi vs. belli değildir.

Mehdi Abbas Türbesi; İkinci surun yakınında Kağızmanlı merhum Hacı Mehmet Efendi H. 1166'da yaptırdığı taş medreselere bitişik kümbettir. Kitabesi silinmiştir.

Kümbette üç mezar vardır ve sandukalar tahtadandır. Kümbet Saltukiler zamanından kaldığı bilinmektedir. Mehdi'nin eski Türk evliyasından biri olduğuna ihtimal verilebilir.

Ebu İshak Kazruni Türbesi; Mezar ikinci surun tasarrut kulesinde olup X. Asırda yaşamış evliyalardan biri olduğu belirtilmektedir. Türbenin bir kısmı yıkılmıştır. Batıya, bahçeye açılan bir pencere ve kapısı vardır. Kubbesinin taşları yer yer sökülüştür. Bina harap vaziyette olup büyük bir sanduka ve aşağıda üç küçük sanduka vardır. Hakkında herhangi bir bilgi ve kitabe yoktur¹²¹.

Gümüslü Kümbet; Kars kapısının dışarısında yol kenarındadır. 13. asır Selçuklu mimarisi tarzındadır. Evliya Çelebi'ye göre Sultan Mahmut Gaznevi'nin türbesi olduğunu yazar. Siyakat yazılı vesikadan bu türbede Şeyh Gıyaseddin adında bir şahsın medfun olduğu anlaşılmaktadır.

Kümbet; Bu kümbet Dervişağa Cami'nin karşısında sağlam bir halde durmaktadır. Yalnız mermer kitabesi savaşlar esnasında biraz zedelenmiştir. Kümbet iki katlıdır ve alt kata taş merdivenlerle inilir. İkinci kat ise ziyaretçilerin namaz ve duası için düzenlenmiştir.

M. 1308 tarihinde yapılmıştır. İlhanlı zamanında Erzurum'da emirlik yaptığı zikredilir. Kümbetin iç kubbesi yuvarlaktır. Türbenin içerden kuturu 4. 80 m. dir. Cenazeliğe 7 basamaklı merdivenle inilir. Üstü tonoz bir kubbe ile örtülüdür.

Sultan Mahmud Türbesi; Lala Mustafa Paşa Cami'nin yakınında olup bu tekkeyi bir sultan yaptırmıştır. Kesin ismi bilinmemektedir.

¹²¹ Başar, Zeki, *Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları*, Ankara, 1989, s.35.

Türbe kırmızı taşla yapılmıştır. Üstünü kesme taştan bir kubbe örter. Dört tarafı açıktır. Kitabesi vardır. Doğu Beyazıd mutasarrıflarından Abdulfettah Efendi ile oğlu Mahmut Paşadır. Türbenin içinde iki mezar vardır¹²².

Evreni Türbesi; Evreni köyü yakınlarındadır. Buğün harap halde olup kitabesi yoktur. Üslup özelliğine göre 12. yüzyıldan kaldığı anlaşılmaktadır.

Kümbeti içten ve dıştan sekizgenlidir. Kubik bir mummyalık üzerinde yükselmiştir. Çapraz tonozlu mummyalık boştur. Süslemeye yer verilmemiş kuzeyindeki giriş kapısı ise yıkıktır.

¹²² Haşim Karpuz, *a.g.e.*,s.72

SONUÇ

Yaptığımız araştırmalardan edindiğimiz bilgilere göre Erzurum ve çevresinde en eski yerleşme paleolitik (Eskiçağ) dönemine kadar uzanmaktadır. Erzurum’ da yapılan yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen obsidyen ve bazaltdan yapılmış yontma taş araç ve gereçler bulunmuştur ki bu dönem hakkındaki bilgilerimiz netleşmiştir.

Mezopotamya tarihi incelenirken bu bölgede yaşayan Subarların varlığından söz etmektedir. Ardından ise bölgenin diğeri bir sahibi ise huriler olmuştur. Hititler dönemi de yine Erzurum’da büyük göç dalgaları oluşmuştur. Jeopolitik konumu sebebi ile birçok kavmin göz diktiği bu bölge Kavimler göçü sırasında bu göçe mekan olmuş ve Muşkilerin bu bölgeyi yurt edinmelerine sahne olmuştur.

Ülkenin sahip olduğu maden kaynakları öncelikle Urartuların dikkatini çekmiş ve bölgeye hakim olma isteğinde bu neden ön sırayı almıştır. Urartu döneminde bölge, Urartu yazıtlarında yine bu devletin vassalı olan Diauehi sınırları içerisinde gösterilmiştir. Bu dönemden beri varlığını bölgede devam ettiren Ermeniler ilk kez yine Urartular döneminde halkla kaynaşmaya ve birlik olmaya başladılar.

Hamedan’da bir devlet kuran Medler’in hükümdarı Kiyaksar Lidya hükümdarı ile yaptığı savaş sonunda M.Ö. 585 yılında yapılan barışta Kızılırmak iki devlet arasında sınır kabul edildi. Doğu Anadolu ve Erzurum Medlerin hakimiyeti altına girdi. Medlerden sonra ona varisi olan Pers hükümdarı Darius zamanında Erzurum bölgesi Pers krallığının oldu. M.Ö. 331 yılında Persleri yenen Makedonyalı İskender Erzurum’u da İmparatorluğun sınırlarına kattı.

Hazar Denizi doğusundaki Sakalar soyundan gelen ve M.Ö. 3. yüzyılda bir devlet kuran Partlardan atlı göçebeler M. Ö. 120 yıllarında Azerbaycan, Tiflis, Kars ve Erzurum yörelerine hakim oldular. M. Ö. 1. yüzyılda Doğu Anadolu’yu ele geçiren Romalılarla aralarında devam eden mücadelede Erzurum taraflar arasında el değiştirdi.

M.S. 3. yüzyılda Partların yerine İran’a sahip olan ve onların soyundan gelen Sasaniler, Romalılar zamanında çetin savaşlar verdiler. Romalılar zamanında devam eden bu mücadeleler daha sonra 395 yılında büyük Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılması ile merkezi İstanbul’da kurulan Bizans devrinde de Sasanilerin Doğu

Anadolu'ya saldırıları devam etti. 572 yılında Nuşiveran'ın Erzurum'u kuşatması on yıldan fazla sürmüş ve neticede şehir yine Bizans'ta kalmıştır. 590 yılındaki Sasani saldırılarında ise şehrin kurtuluşu Bizans'ın büyük harp ödeneği ve her sene vergi vermeyi kabul etmesi ile mümkün olmuştur.

İslamiyet ise bu yöreye Sasani imparatorluğunun yıkılmasının ardından I. Muaviye'nin Gönderdiği İslam orduları ile gelmiştir ki burası yeni bir İslam valiliği merkezi halini almıştır.

7. Yüzyıldan itibaren İslamiyeti kabul etmeye başlayan Türkler bilhassa Abbasi devleti ordusundaki hizmetleri sırasında Doğu Anadolu'yu tanımışlardır. 11. yüzyılda batı Türkelindeki bir devlet kurma teşebbüsünde bulunan Oğuz beylerinden Çağrı Bey, 3000 kişilik süvari ile İran üzerinden Kafkasya'ya gelmişti. Birkaç sene Kafkasya ve Doğu Anadolu'da akınlar ve yağmalarda bulunan Çağrı Bey dönüşünde buralarda kendilerine karşı koyabilecek bir kuvvetin bulunmadığını haberini kardeşi Tuğrul Beye götürdü ve Malazgirt başta olmak üzere birçok seferle Anadolu Türk yurdu haline geldi. Erzurum bulunduğu konum itibari ile ilk göçlerin yaşandığı bir yer halini almıştır.

Saltuklular dönemi yine Erzurum tarihinde önemli dönemler arasındadır. Günümüzde dahi Saltuklu eserleri şehrin önemli bir bölümünde yer almaktadır ki Saltuklular 1132 de bölgeye hakim olmuşlardır. Saltuklu döneminin önemli isimlerinden olan İzzeddin Saltuk Gürcülerle savaşmış ve tutsak olmuştur. İzzeddin Saltuk'un kızı Mama Hatun döneminde türbe ve kervansaraylar yapılmış imar faaliyetlerine önem verilmiştir.

Türkiye Selçukluları döneminde gelişimini sürdüren bu bölge önemli bir ticaret merkezi olması yanı sıra önemli ticaret merkezlerinin kavşağında bulunması ve önemli yolları barındırması açısından oldukça önemli olup bölgede ki madenler de Erzurum'u cazip kılan bir özellik olmuştur. Yine bu dönem yoğun olmak üzere Anadolu'ya yapılan Moğol saldırılarında Anadolu'nun ilk kurban şehri bulunduğu konum sebebiyle Erzurum olmuştur.

Erzurum'da kısa da olsa İlhanlılar ve Eretnalılar da hüküm sürmüştür.

Sonuç olarak, başlangıcından Osmanlı hakimiyetine gelinceye kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Erzurum gerek coğrafi konumu gerekse madenleri dolayısıyla birçok devletin iştahını kabartmıştır. Bu yüzden zengin bir tarihe ve

medeniyete sahip olan Doğu Anadolu'nun özel bir şehridir. Türk tarihinde Anadolu'nun Türkleşmesinde yapılan göçlerin kapısı niteliğini taşıyan Türk- İslam medeniyetinin yerleşmesinde büyük rol oynamış büyük bir tarihi mirası taşıyan önemli bir şehirdir.

BİBLİYOGRAFYA

1. TETKİK ESERLER

1. TÜRKÇE ARAŞTIRMALAR

AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve içtimai tarihi, İstanbul 1977

AKURGAL, Ekrem, Anadolu Kültür Tarihi, İstanbul 2002.

ALTUĞ, Vefik, Erzurum civarının tabii beseri ve iktisadi durumu, İstanbul 1941

ARAS, Sıtkı, *Erzurum'un Manevi Mimarları*, Erzurum 2000

ASLANPALA, Oktay, *Türk Sanatı II*, İstanbul 1973

AŞIROĞLU, Tahsin, *Erzurum İlinin Tarihçesi*, Erzurum 1974

-----, *Erzurum İlinin Tarihçesi*, Erzurum 1974

ASLAN, Sabahat, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1970

BAŞAR, Zeki, *Erzurum'da tıbbi ve mistik Folklor Araştırmaları*, Ankara 1972

-----, *İçtimai Adetlerimiz, İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz*, Ankara 1972

-----, *Erzurum'da eski mezarlıklar ve resimli mezartaşları*, Ankara 1973

BAYRAK, Orhan, Türkiye Tarihi yerler klavuzu, İstanbul 1979

BEYGU, Abdurrahim Şerif, Erzurum, İstanbul, 1936

BULUT, Sabahattin, Damla damla Erzurum, Erzurum 2001

CEYLAN, Alparslan, Sarıkamış, Erzurum 2001

-----, 1999 yılı Erzurum yüzey Araştırmaları, İzmir 2000

ÇAM, Nusret, Erzurum Tabyaları, İstanbul 1957

ÇAY, Abdulhaluk, II. Kılıç Arslan, Ankara 1987

ERCAN, Arif, Doğu Anadolu ve Urartular Erzurum 2000

GİRGİNER, K.S., Erzurum İlinin Arkeolojik araştırmalar tarihçesi Erzurum 2000

- GÖDE, Kemal, Eretnalılar, Ankara 1994.
- GÜNALTAY Şemseddin, Yakınşark Ankara 1987
- GÜNERİ, S., Erken Demir Çağında Doğu Anadolu İle Trans Kafkasya Arasında
Gelişen Kültür İlişkileri, Ankara 1993
- GÜRSOY, Solmaz, Ortaçağda Erzurum Kars Kaleleri Erzurum 2000
----- Anadolu Selçuklu Dönemi Erzurum, Erzurum 2000
- KARASU, Nusret, Erzurum Tarihinden Birkac Yaprak, Ankara 1996
- KARPUZ, Haşim, Erzurum'da Türk İslam Yapıları, Ankara 1971
- KONUKÇU, Enver, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1980
- KONYALI İ. Hakkı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul 1980
-----, Erzurum Tarihi, İstanbul 1960.
- KOŞAY, Hamit Zubeyr, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara 1984
- KÖYMEN, Altay, Alparslan Ve Zamanı, İstanbul, 1934
- MEMİŞ, Ekrem, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya 2002
- ÖGÜN Gülay, Yakın Tarihimizde Kars Ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars 1991.
- ÖNKAL, Hakkı, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi, Erzurum 1982
- SEYİDOĞLU, Bilge, Erzurum Efsaneleri, Ankara 1985
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi*, Ankara 1998
- SEZEN, Lütfi, *Erzurum Şehir Folkloru*, Erzurum 1994.
- SÜMER, Faruk, *Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu*, Ankara 1990
- ŞAHİN, Erdoğan, *Erzurum Tarihi*, Ankara 1998
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1998
-----, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 2002
-----, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003

-----, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2004

-----, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi*, İstanbul 1999

UMAR, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir 1992

-----, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993

YAVI, Ersal, *Doğu Anadolu Ve Erzincan*, Ankara 1994.

YILDIRIM; Hüsamettin, *Ermeni İddiaları Ve Gerçekler*, İstanbul 1992

YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944

ZILLIOĞLU, Mehmet, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi, C.III*, Ankara 1976.

2. YABANCI ARAŞTIRMALAR

ABU'L FARAC, Gregory, *Abu'l Farac Tarihi, I-II*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987

BALLY, August, *Bizans Tarihi II*, Çev. Haluk Şaman, İstanbul

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979

DIEHL, Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, İstanbul 1938

GRIGOR, Aknerli, *Moğol Tarihi*, Ç. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954

GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Ç. Sosi Dolanoğlu, Mart 2005

HAMMER, J. V. P., *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1993

HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devlet Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999

II. MAKALELER

ALGAÇ, Şeyda, 'Saltuklu Emirlerine Hazırlanmış Teshipli Bir Yazma', *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1998, s.1-9.

CEYLAN, Alparslan, 'Doğu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası', *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:3, Ankara 2002, s. 425

CLAUDE, Cahen, 'Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (11. Yüzyılın İlk Yarısı)', nşr. Y. Yücel, *Belleten*, Sayı: 201, Ankara, 1988, s. 1428- 1431.

GÖDE, Kemal, Eretnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış, *Türkler Ansiklopedisi 3*, s. 797

KAFESOĞLU, İbrahim, 'Selçuklular', *İ.A.*, C.X, s.384

KILIÇ, Yusuf, 'Partlar', *Yeni Türkiye 8* (Türkoloji ve Tarihi Araştırmaları) 2002, s.176-180

KOŞAY, H. Z. -Turfan, Kemal, 'Erzurum-Karaz Kazısı Raporu', *Belleten* 13/91, Ankara, 1959, s.

KOŞAY, H. Z., Pulur ve Güzelova, Atatürk konferanslarından, *Türk Tarih Kurumu*, 1964, s.91-94.

KÖKTEN, İ. Kılıç ' Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma', *A.Ü.D.T.C.F.D.*, C.X/3-4, Ankara 1952, s.167- 204¹ Işıklı, Mehmet, 'M. Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında "Diauehi Krallığı"', *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (6) 2000, s.49-72.

KÜÇÜK, Cevdet, 'Erzurum', *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, s. 340.

ÖNCÜL, Ali, 'Saltuklular', *Türkler Ansiklopedisi*, s.466.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, ' Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi', *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C. 8., s. 115.

ÖZFIRAT, Aynur, 'Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M. Ö. 2. Binyıl Kurganları', *Belleten* 66, s.343-356

ÖZKAN Haldun, 'Saltuklu Mimarisi', *Türkler Ansiklopedisi* Cilt; 8, Ankara 2002, s.77-80.

PARMAKSIZOĞLU, İ., 'Erzurum' maddesi, *T. A., M. E. B. Yayınları, C. XV*, Ankara, 1968, s. 373.

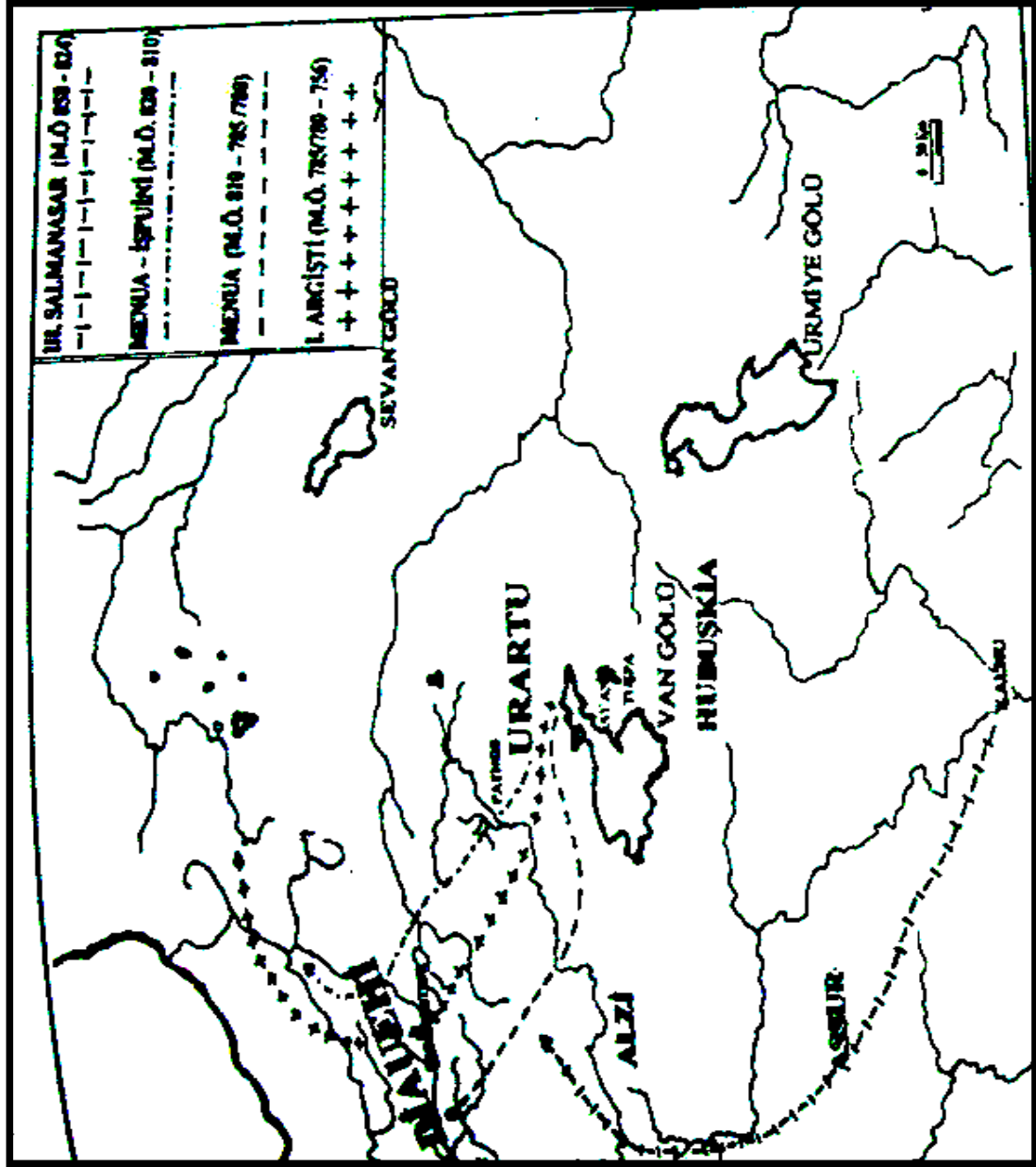
SÜMER, Faruk, 'Saltuklular', *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 3, 1971, s.460.

UZUNÇARŞILI, İbrahim Hakkı, 'Eretna', *İ. A. C.IV*, Eskişehir 1997, s.309.

YAYLALI, Serap, 'Erzurum Arkeoloji Müzesinden Bir grup Urartu Adak Levhası', *Toplumsal Tarih*, s.36

YİNANÇ, Halil, 'Erzurum' Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1964. s.340-354

EKLER

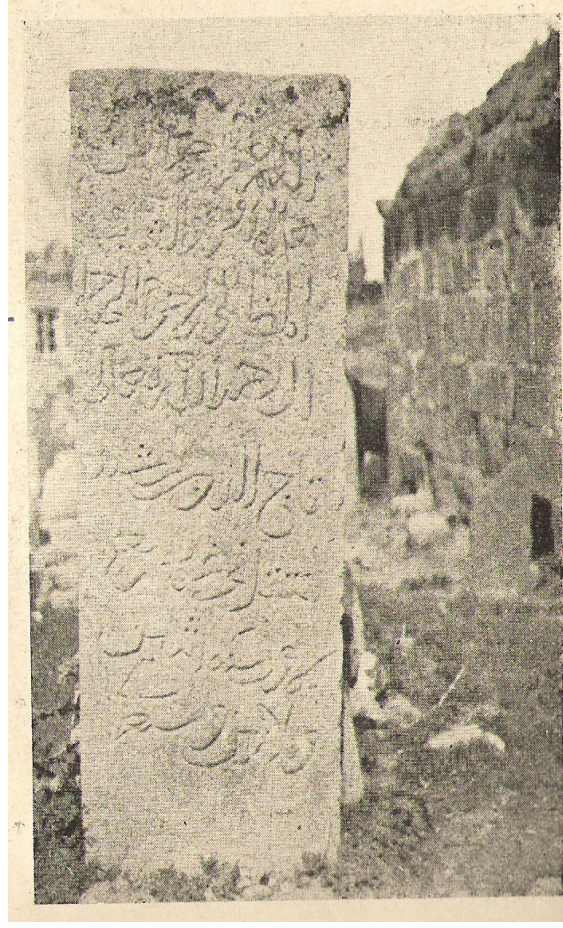

Harita-1 : Diauehi Ülkesine Yapılan Asur-Urartu Seferleri Çizen (A. TÜRKER)

Harita-2: Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Ankara 1999, s.288.

Resim-1: Erzurum'daki eski mezar taşları, Abdurrahim Şerif BEYGU, Erzurum, İst 1936, s.158

Resim-2: Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese

Resim-3: Erzurum'daki Üç Kümbetler

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Elazığ'da doğdum. İlkokulu Dumlupınar İlkokulunda, ortaokulu Mezre Ortaokulunda, liseyi M. Akif Ersoy Lisesi'nde tamamladım. 1999 yılında Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne girdim ve 2003 yılında mezun oldum. 2005 yılında Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimime başladım.

Duygu ÖZDOĞAN